

હિંદના ઇતિહાસનું

પ્રથમ દર્શન.

સંરખ વાતાંચો સહિત.

બા. લ. મણ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૦૬૬ વર્ગાંક

પુસ્તકનું નામ ટિ.દન. ઇતિહાસ ૩ પ્રથમ દશનિ

વિષય મે ૩૪ : ૮૪૩ : ૮૨ : ૧.૪૧

હિંદના ઇતિહાસનું પ્રથમ દર્શન.

સરળ વાર્તાઓ સહિત.

કર્તા

બાલુભાઈ લલુભાઈ કાળ, બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.

મુંબઈ સરકારી કેળવણી ખાતું

હેડ મારતર, શ્રી રણજીતસિંહજી હાઇસ્કૂલ, દેવગઢખારીયા.

‘જંગમાં બુકેલું જગત’ ના લાખાન્તર કર્તા.

સર્વ હક સ્વાધીન.

પ્રકાશક

પોપટલાલ મગનલાલ ગજરાવાળા.

ધી ગુજરાત ઓરીઅન્ટલ બુક ડીપો.

રીચીરોડ, અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૮૦૬૬

શ્રી જ્ઞાનમંદિર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં રાંકવાય અમૃતરાયે છાપ્યા.

સાંકડીશેરી રોડ-અમદાવાદ.

પરતાવના.

શાળાના અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસ અતિ અગત્યનો અને ઉપયોગી વિષય છે એ નિર્વિવાદ છે. પૂર્વે થએલા મહાન વીરોનાં પરાક્રમ, દેશમાં થએલા બનાવો અને તેથી પ્રજાની સ્થિતિ ઉપર થએલી અસર, અન્યદેશો સાથે સ્વદેશનો સંબંધ, વ્યાપાર ઉદ્યોગનો વિકાસ વગેરેની માહિતી દરેક વિદ્યાર્થીને હોવી જોઈએ; પરંતુ નાનાં બાળકો મહાન પુરુષોની નીતિ રીતિથી તથા બનાવોથી થતી અસરની તુલના કરી શકે અને ઇતિહાસનું ખરૂં રહસ્ય સમજી શકે એમ સંભવ ન હોવાથી, વાર્તારૂપેજ ઇતિહાસનું જ્ઞાન તેમને આપવું વાસ્તવિક છે. વાર્તા રસમય હોવાથી મન ઉપર સારી છાપ પડે અને મોટી વય થતાં બાળકની મગજ શક્તિ ખીસે ત્યારે વાર્તામાંથી જે ખરો બોધ લેવાનો હોય તે આપોઆપ સમજાઈ જાય; પરંતુ છુટા છવાયા બનાવો અને પરાક્રમેની વાતો કેવળ વાર્તાજ રહી જવાનો ભય રહે છે. ક્રમવાર બનાવો અને પરાક્રમ સંબંધી વાર્તાઓને ખીજી સહેજ સહેજ હકીકત વડે ગુંથી લેવામાં આવે તો બાળકોને સ્વદેશના ઇતિહાસનું પ્રથમ દર્શન ઉત્તમ રીતે થાય એમાં સંદેહ નથી.

માત્ર ઇતિહાસ નહિ, તેમજ માત્ર વાર્તા નહિ; ઇતિહાસની રેખા બહુ આછી નહિ તેમજ બહુ ભરેલો નહિ; એવા પુસ્તકની ખાસ જરૂર મને જણાઈ. એ હેતુ લક્ષમાં રાખી આ લઘુ પુસ્તક ગુજરાતની ઐત્હાસિક વર્તિકાયુલ્લર શાળાઓના પહેલા ત્રણ ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે તૈયાર કર્યું છે; પરંતુ પ્રાથમિક શાળાઓના છેલ્લા ત્રણ ધોરણના તેમજ વર્તિકાયુલ્લર ફાઇનલ પરીક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ પડે એમ માન્યતા છે; વળી ભાષા સ્વલ્પ સાદી અને સરળ રાખી છે જેથી બાળકો વિષય સહેલાઈથી સમજી શકે.

પુસ્તકના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે; પ્રત્યેક ભાગ એકેક ધોરણ માટે પૂરતો થઈ રહે એટલે છે પ્રથમ વિભાગ પ્રાચીન કાળને લગતો છે; વેદ સમયથી મુસલમાન રાજ્યની હિંદમાં શરૂઆત થવા માંડી ત્યાં સુધીની વાર્તારૂપે ઐતિહાસિક રેખા એમાં આપવામાં આવેલી છે. દ્વિતીય વિભાગ મધ્યકાળનું દર્શન કરાવે છે; ગુજરાતની કાંઈક હકીકત ઉપરાંત દિલ્હીના

પાદશાહો, મોગલ સમ્રાટો, અને મરાઠા સરદારોના સમયની માહિતી એમાં સમાવેલી છે. તૃતીય વિભાગમાં અર્વાચીન સમય આલેખવામાં આવ્યો છે. પશ્ચિમના દેશોની પ્રજાનું આગમન, અંગ્રેજોના અમલની શરૂઆત, અંગ્રેજ વીરોનાં જીવન ચરિત્રો અને તેમાંથી મળતો બોધ, તેમજ હિંદના કલ્યાણાર્થે કરેલા સ્તુત્ય પ્રયાસ, અને હિંદને બ્રિટિશ અમલથી મળેલા અપૂર્વ લાભો આ વિભાગમાં વર્ણવેલા છે.

જેમને માટે આ લઘુ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું છે તેમને ખરેખર એ ઉપયોગી થઇ પડશે એવી આશા છે; તેમ યશે તો લીધેલો શ્રમ સફળ થએલો માનીય. ઇતિહાસમાં થઇ ગએલા વીર પુરુષો, અગત્યના બનાવો તથા યુદ્ધો સંબંધી ચિત્રોનો આ આવૃત્તિમાં સમાવેશ થઇ શક્યો નથી, પણ આશા છે કે ભવિષ્યમાં વધારે અનુકૂળતા મળી આવેથી દ્વિતીય આવૃત્તિમાં તેમનો સમાવેશ કરવામાં આવશે.

આ પુસ્તક તૈયાર થતું હતું ત્યારે તે વાંચી કેટલીક સૂચનાઓ આપવા માટે ભરૂચ હાઇસ્કૂલના આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર રા. ઉછરંગરાય કેશવરાય ઝોઝા. ખી. એ. નો હું અનાંકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

દેવગઢ બારીઆ; રેવાકાંઠા.

નન્યુઆરિ, સને ૧૯૧૮.

}

બા. લ. કાજી.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો.

પ્રાચીન હિંદ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ હિંદુસ્તાનનું સામાન્ય વર્ણન...	૧
૨ હિંદના ભોક.	૨
અ. અનાર્ય...	૩
ઘ. આર્ય...	...
૩ રામાયણ.	૫
અ. રામ અને સીતા...	૬
ઘ. રામ અને રાવણ...	...
૪ મહાભારત.	...
અ. પાંડવ અને કૌરવ...	૭
ઘ. મહાભારતનું યુદ્ધ...	૮
૫ પ્રાચીન હિંદુઓ અને તેમની વિધાકળા...	૧૦
૬ પશ્ચિમની પ્રજાનું હિંદમાં આગમન.	૧૧
૭ યુદ્ધ; તેણે ફેલાવેલો ધર્મ અને શિક્ષણ.	૧૩
૮ બૌદ્ધ સમયના મહાન રાજાઓ.	...
અ. ચંદ્રગુપ્ત...	૧૫
ઘ. અશોક...	૧૬
૯ મહાવીર સ્વામી...	૧૮
૧૦ ગુપ્ત વંશ	...
અ. વિક્રમાદિત્ય અને ક્ષા-હાનની મુસાફરી...	૧૯
ઘ. રાજા હર્ષ અને હિઓન્થશાંગ.	૨૧
૧૧ દક્ષિણ હિંદ-મહાન રાજાશાહ...	૨૨
૧૨ અસમના રાજપૂતો અને તેમનાં રાજ્યો. જગદેવ પરામારની વાર્તા.	૨૩

ભાગ ૨ જો.

હિંદના મુસલમાન રાજાઓ અને તેમનાં રાજ્યો.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૩ મહાન ધર્મ સુધારક મહંમદ...	૨૬
૧૪ મુસલમાનોનો ફલાવો-મહંમદ કાસમ...	૨૭
૧૫ અ. મહમૂદ ગિઝની અને સોમનાથ.	૨૮
બ. મહમૂદ ગિઝની અને દિર્દોસી...	૩૦
૧૬ રાજા જયચંદ અને રાજસૂય યત્ન-સંયુક્તા	૩૧
૧૭ મહંમદ ઘોરી અને પૃથ્વીરાજ.	૩૨
ગુલામ વંશ.	
૧૮ કુતબુદ્દીન અને કુતબ મિનાર...	૩૪
૧૯ સુલ્તાના રઝિયા...	૩૫
ખિલજી વંશ.	
૨૦ અલાઉદ્દીન અને કરણ.	૩૬
૨૧ અલાઉદ્દીન અને ચિતોડ-પદ્મિનીની વાર્તા	૩૭
તખલખ વંશ.	
૨૨ મહંમદ તખલખ...	૩૯
૨૩ દિરોઝ...	૪૦
૨૪ ગુજરાતના મુસલમાન રાજાઓ-અહમદશાહ અને	
અમદાવાદની સ્થાપના.	૪૨
૨૫ મહમૂદ બેમડો...	૪૩
૨૬ બ્રાહ્મણી રાજ્ય-હસનગુની વાર્તા...	૪૪
૨૭ તૈમુર લંગડો...	૪૬
મોગલ પાદશાહો.	
૨૮ બાબર...	૪૭
૨૯ હુમાયૂં અને શેરશાહ...	૪૯
૩૦ અકબર અને બહેરામ-પાણીપતનું યુદ્ધ	૫૧

વિષય.

પૃષ્ઠ.

૩૧	અકબર અને રજપૂતો-ચિતોડનો ઘેરા.	...	...	૫૩
૩૨	પ્રતાપસિંહ અને હલદીઘાટનું યુદ્ધ	...	...	૫૩
૩૩	અકબર અને ચાંદબીબી...	...	...	૫૫
૩૪	અકબર અને તેના મિત્રો...	...	...	૫૬
૩૫	જહાંગીર અને સર ટામસ શે.-નૂરજહાં	...	...	૫૮
૩૬	શાહજહાં અને તેનું મયૂરાસન-તાજમહેલ	...	...	૬૦
૩૭	ઓરંગઝેબ...	...	...	૬૨
૩૮	ન.દીસજાહ અને મોગલ રાજ્યની પડતી.	...	...	૬૩

ભાગ ૩ નો.

અર્વાચીન હિંદ-બ્રિટિશ સત્તા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

૩૯	શિવાજી અને ઓરંગઝેબ...	...	...	૧
૪૦	બીજો પેશ્વા બાહુરાવ અને મરાઠા રાજ્યની વૃદ્ધિ...	...	...	૩
૪૧	ત્રીજો પેશ્વા બાહુરાવ અને અહમદશાહ અબદલી મરાઠા રાજ્યની પડતી	...	...	૫
૪૨	નાના ફઝલખાન...	...	...	૭
૪૩	મહાદેવ સિંધીઆ...	...	...	૯
૪૪	અહમદશાહ અને તુકાજી હોલકર	...	...	૧૦
૪૫	શાહીજી ભોંસલે અને ગાયકવાડ ..	...	...	૧૧
૪૬	ફાઝલખાન અને તેની શસ્ત્રાતની જિંદગી...	...	...	૧૩
૪૭	ફાઝલખાન અને સિરાજ-ઉદ્-દૌલા	...	...	૧૪
૪૮	વૉરન હેસ્ટિંગ્સ અને તેનો હિંદનો અમલ	...	...	૧૬
૪૯	હેસ્ટિંગ્સ અને ઇંગ્લંડમાં તેની સામે ચાલેલો મુકદ્દમા	...	...	૧૮
૫૦	મહેસુરનું રાજ્ય-હૈદરઅલી...	...	...	૨૦

વિષય.

પૃષ્ઠ.

૫૧	ટીપુ...	...	...	...	...	૨૨
૫૨	લૉર્ડ કૉર્નવાલિસ અને કાયમની જમાબંધી	...	...	...	...	૨૩
૫૩	વેલરથી અને તેની ઇંગ્લંડની કારકીર્દિ...	...	...	...	...	૨૫
૫૪	માર્કિસ વેલરલી અને તેનો હિંદનો અમલ	...	...	...	...	૨૬
૫૫	માર્કિસ હેસ્ટિંગ્સ અને તેની રાજ્યનીતિ...	...	...	...	...	૨૮
૫૬	માર્કિસ હેસ્ટિંગ્સ અને પિંદારા	...	...	...	...	૨૯
૫૭	લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિન અને વેલ્લારનો બગવો	...	...	...	...	૩૦
૫૮	લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિન અને તેણે કરેલા સુધારા.	...	...	...	...	૩૨
૫૯	સીખ લોક અને રણજીતસિંહ	...	...	...	...	૩૩
૬૦	લૉર્ડ ડેલહાઉસી અને દેશી રાજ્યો	...	...	...	...	૩૫
૬૧	લૉર્ડ ડેલહાઉસી અને તેણે કરેલા સુધારા.	...	...	...	...	૩૬
૬૨	૧૮૫૭ નો બગવો અને દિલ્હીનો છેલ્લો ઘેરો...	...	...	...	...	૩૮
૬૩	હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ રાજપદ્ધતિ અને તેથી થતા ફાયદા. લૉર્ડ રિપન.	...	...	...	...	૪૧
૬૪	છેલ્લી વાર્તા	...	...	...	...	૪૩

ભાગ ૧ લો.

પ્રાચીન હિંદ.

૧ હિંદુસ્તાનનું સામાન્ય વર્ણન.

આપણે આ પુસ્તકમાં હિંદુસ્તાનના જુદાજુદા ભોકો વિષે વાર્તા કરવા માગીએ છીએ; પણ તે તમને કહેતા પહેલાં એ દેશ ક્યાં આવે-લો છે, એમાં ક્યા ક્યા પહાડો છે તથા કઈ કઈ નદીઓ આવી રહેલી છે તે તમારે જાણવાની જરૂર છે.

નકશામાં જુઓ. એશિયા ખંડની દક્ષિણે આવેલા ત્રિકોણાકાર દેશને આપણે હાલ હિંદુસ્તાન કહીએ છીએ. એ દેશની ઉત્તરે હિમાલય નામના ઉંચા પર્વતની હાર આવેલી છે. ત્યાં બરફ હમેશાં રહે છે અને કદી પીગળતો નથી તેથી આ પર્વતને “બરફના રહેઠાણનું” નામ આપવામાં આવ્યું છે. વળી ત્યાં એટલી બધી ઠંડી રહે છે કે માણસ કે જનવર જીવી શકતાં નથી; તેમજ ઝાડ અને વનસ્પતિ બહુ થોડાં જોવા મળે છે. પત્થર અને ખડક. સિવાય ખીજું કંઈ જણાતું નથી. આથી આરબ ભોકોએ આ પર્વતને “પૃથ્વીના પત્થરના પટાની” ઉપમા આપી છે. આ પહાડો બહુ ઉંચા છે તેથી ઉત્તરમાંથી કોઈ માણસ આવી શકે નહિ; પણ વાયવ્ય અને ધ્રુવાન કોણમાં તેઓ નીચા થઈ ગયા છે તેથી ખીણોમાં થઈને માણસો આવ જવ કરી શકે છે. એવા રસ્તાને “ઘાટ” કહે છે. વાયવ્ય કોણ તરફના પહાડમાંથી આવવાના માર્ગને ઐબરઘાટ કહે છે.

હિમાલય પર્વત ધણો ઉંચો છે. વાદળોએ એના ચિખર સાથે અથડાય છે તેથી ત્યાં વરસાદ બહુ વરસે છે, અને પાણી પર્વતપરથી નીચે પડે છે. આથી જુદી જુદી નદીઓ બને છે અને હિમાલયના નીચલા પ્રદેશમાં તે વહે છે.

આમાંની મુખ્ય નદીઓ ગંગા અને સિંધુ છે. જે પ્રદેશમાં તેઓ વહે છે તેને “સિંધુ તથા ગંગાના નીચાણ પ્રદેશ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બ્રહ્મપુત્રા નામની એક ખીણ નદી છે તે ખંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે.

હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગમાં જમીન પાછી ઉંચી થએલી માલમ પડે છે. ત્યાં એક ખીણ પર્વતની હાર દેખાય છે. એ પહાડો બહુ ઉંચા

નથી, તેમ હિમાલયની પેઠે ત્યાં હમેશાં બરફ પડેલો હોતો નથી. એ પર્વતને આપણે “વિંધ્યાચળ પર્વત” કહીએ છીએ. એની દક્ષિણનો મુલક ધણો પહાડી છે. એ મુલકના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા પર ડુંગરાની હારો આવી રહેલી છે. એ હારોને “પૂર્વ અને પશ્ચિમ ધાટ” કહે છે. એ બે ધાટોની વચ્ચેનો પ્રદેશ “દખ્ખણ” નામથી ઓળખાય છે. દખ્ખણ એ ‘દક્ષિણ’ શબ્દનો અપભ્રંશ છે. તેમાં ઓઢાવરી અને કૃષ્ણા મુખ્ય નદીઓ છે, પણ તેમાં પાણી બહુ થોડું હોય છે, અને ઉનાળામાં તો લગભગ સુકાઈ જાય છે.

એકંદરે જોતાં હિંદુસ્તાનનો કિનારો ધણો ભાગે પહાડી છે અને વહાણવટીઓને અનુકૂળ આવે એવો નથી. મુખ્યત્વે કરીને અગ્નિકાણુમાં ફરીઆનાં મોજાં કિનારા સાથે ધણો જોસથી અથડાય છે, અને વહાણને જમીન સુધી આવવામાં ધણી મુસીબત વેઠવી પડે છે. સારાં બંદરો તો ત્યાં ધણાંજ થોડાં છે, પરંતુ વર્ષના અમુક ભાગમાં એક જાતનો પવન ઝુંકાય છે તેનો લાભ લઈ વહાણવટીઓ પોતાના વહાણને મરજી મુજબ હંકારે છે.

૨. હિંદના લોક.

અ. અનાર્ય.

હિંદુસ્તાન વિષે તમે ઉપર લખેલી વાત જાણી એટલે સ્વાભાવિક રીતે તમે પૂછશો કે એ દેશમાં પ્રથમ કયા લોક રહેતા હતા, તેઓ કયાંથી આવ્યા, કેવી રીતે આવ્યા, તેઓનો રાજ્ય કાણુ હતો અને તેઓ કેવા નિયમો પાળતા હતા? આ સઘળા પ્રશ્નોનો જવાબ આપવો બહુ કઠિન છે; કારણકે ગએલા જમાનાનો ઇતિહાસ જાણવાનાં પૂરતાં સાધન આપણી પાસે નથી. હિંદુસ્તાનમાં ધણા મોટા મોટા રાજ્ય કર્તાઓ થઈ ગયા પણ તેમણે પોતે અથવા તો કોઈ બીજાએ તે વખતનો વૃતાન્ત લખ્યો નથી. માત્ર થોડી ધણી હકીકત તે જમાનાના શિલાલેખ, તામ્રપટ, સિક્કાઓ અને પરદેશી મુસાફરોના લખાણપરથી આપણને માલમ પડી આવે છે. તે ઉપરાંત અસલના લોકોના ધાર્મિક ગ્રંથો, પુરાણો, અને વીરરસનાં કાવ્યો પરથી આપણને થોડું ઘણું જાણવાનું મળી આવે છે; પણ જોઈએ તેવો સંતોષકારક ઇતિહાસ મળી શકતો નથી તેથી આપણે દિલ્હીર થવું પડે છે.

હિંદુસ્તાનના અસલના લોકો ધણા જંગલી હતા. હાલ પણ કેટલાક ભાગમાં તેમની જાતો માલમ પડે છે. તેઓ જંગલમાં રહી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે, અને અર્ધ નગ્ન સ્થિતિમાં દેખાય છે. આપણે જે પ્રમાણે જમીન ખેડી અનાજ ઉગાડીએ છીએ અને રહેવા વાસ્તે પાકાં ઘર બાંધીએ છીએ તેમ તે લોકો કરતા નથી. મધ્ય હિંદુસ્તાનના કંધ, રજપુતાનાના ભીલ અને નીલગિરિના ડુંગરામાં વસતા લોકો ઉપર કહેલા લોકોની જાત છે. આપણે આ સર્વ જંગલી જાતોને કોળી કહીએ છીએ. હિંદુસ્તાનના મૂળ વતની પણ તેમને ગણવામાં આવે છે.

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં જ્યારે આર્ય લોક હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે ઉપર કહેલી અનાર્ય જાતોને તેઓએ દરયુ કે દાસનું નામ આપ્યું. તેમને પોતાના ગુલામ બનાવ્યા અને અંતે તેમને દૂર જંગલમાં હાંકી કાઢ્યા. વેદ જે હિંદુઓનો જીનામાં જીનો ગ્રંથ છે તેમાં આ અનાર્ય લોકોને ચપટા નાકવાળા, કાચું માંસ ખાનારા, યજ્ઞમાં વિદ્ય કરનારા, યજ્ઞ નહિ કરનારા વગેરે કહેવામાં આવ્યા છે.

દ્રાવિડ, તેલુગુ, તામિલ, કાનડી અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વસતા લોકોની એક ખીજ જાત છે. ધણાં વર્ષ પૂર્વે આ લોક હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હોય અથવા તો જે પ્રમાણે કોળી લોક અહીંઆના મૂળ વતની કહેવાય છે તે પ્રમાણે તેઓ પણ અહીંના મૂળ વતની હોય. ગમે તેમ હોય તો પણ દ્રાવિડ લોકો કોળી કરતાં વધારે સુધરેલા હતા. તેઓ જમીન ખેડતા, અનાજ ઉગાડતા અને કપડાં પહેરતા. તેઓ નાગની અને ઝાડની પૂજા કરતા. દેવોથી ડરતા તેથી પોતાના રક્ષણાર્થે તેમની પ્રાર્થના કરતા, અને તેમને ખુશ કરવાને પ્રાર્થાઓનો વધ કરતા.

ઉપર વર્ણવેલા અનાર્ય લોકો સાચા, નિમકહલાલ અને ધણે ભાગે માયાળુ માલુમ પડ્યા છે. મદ્રાસ ઇલાકાના અનાર્ય જાતોના સિપાઇઓએ દક્ષિણ હિંદ જીતવામાં બ્રિટિશ સરકારને ધણી સારી મદદ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૭૫૭ ના પ્લાસીના યુદ્ધમાં પણ તેઓએ સારો ભાગ લીધો હતો. બહાદુર ગુરખા પણ હિમાલયની એક અનાર્ય જાત છે; તેમણે પણ હાલના મહાન યુરોપિઅન વિગ્રહમાં ધણી સારી સેવા બજાવી છે.

બ. આર્ય.

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર માણસનાં ટોળે ટોળાં ખેતર અને જોલન ધાટમાં યજ્ઞને હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગ્યાં. ધણાં વર્ષ સુધી એ

પ્રવાહ જરી રહ્યો. તે લોકો પોતાને આર્ય કહેતા અને આપણે પણ તેમને એજ નામથી ઓળખાએ છીએ. તમે પૂછશો કે એ માણસો ક્યાંથી આવ્યાં ? તેનો જવાબ એજ છે કે હાલ જે દેશને અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન અને તુર્કિસ્તાન કહીએ છીએ ત્યાં તેમનું મૂળ રહેઠાણ હતું તેથી તેઓ ત્યાંથીજ આવ્યા હોવા જોઈએ. વખત જતાં તેમનામાં બે વિભાગ પડ્યા. એક “પૂર્વના આર્યો” અને બીજા “પશ્ચિમના આર્યો.” ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનો સંબંધ પૂર્વના આર્યો સાથે છે, તેથી તમને તેમની વાત કહીશું.

તેઓ પોતાનું મૂળ રહેઠાણ છોડી હિંદુસ્તાન તરફ વધવા લાગ્યા. ધણી પહાડી જમીન અને ઝરાઓ ઓળંગ્યા, પછી જ્યાં હાલ પેશાવર શહેર આવી રહેલું છે ત્યાં તેઓ આવ્યા, અને સિંધુ નદીને કિનારે આવી અટક્યા. ત્યાં લાંબો વખત સુધી તેમણે સાદી અને સુખી જિંદગી ગુજારી. તેઓ ધણી દોર તથા ઘેટાં પોતાની સાથે રાખતા, જમીન ખેડતા અને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા. શિકાર કરવામાં અને માછલાં પકડવામાં પુરુષ વર્ગ પોતાનો વખત ગાળતો. સ્ત્રીઓ પાણી ભરતી, ખોરાક રાંધતી અને પુરુષ વર્ગને ઘર કામમાં બનતી મદદ આપતી. જ્યારે આર્યોને પોતાના રહેઠાણમાં પોતાને તથા ઢોરને વાસ્તે પૂરતો ખોરાક મળવા લાગ્યો નહિ ત્યારે તેઓને દ્રાવિડ લોકોની માફક બટકવાની જરૂર પડી. તેમના પછી બીજાં ટોળાંઓ પણ આવવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે ગંગા નદીના “નીચાણ પ્રદેશમાં” તેઓ એકઠા મળી રહ્યા.

ઉપર કહેલા આર્ય લોકોએ પોતાનો ઇતિહાસ લખ્યો નથી, તેમજ કોઈ વિદેશી મુસાફરે તેમનો વૃત્તાંત આપ્યો નથી; પરંતુ વેદમાંથી પ્રાચીન કાળના હિંદમાં વસનારા લોક વિષે આપણને થોડી ધણી માહિતી મળી શકે છે. પોતાની દોહતનો અંદાજ પોતાની પાસેના ઢોરની સંખ્યાથી તેઓ કરતા. કેટલાંક કુટુંબો મળીને તેમની એક જાત કે ટોળા બનતી. દરેક ટોળાના એક આગેવાન પુરુષની સરકારી હેઠળ તેઓ લડાઈમાં જતા. સઘળી જાતના શસ્ત્રો ઉપયોગ તેમને આવડતો. સૂર્ય, વરુણ, ઈંદ્ર, અગ્નિ ઇત્યાદિ દેવોની તેઓ મંત્રાવડે પ્રાર્થના કરતા. આ પ્રાર્થના બ્રાહ્મણો તેમની પાસે કરાવતા. બ્રાહ્મણોનો વર્ગ તે વખતમાં હતો, પણ હાલ જેમ ચાલતું બંધારણ માલમ પડે છે તેમ વેદના સમયમાં હતું નહિ. ઘોડા અને ઢોરનું બળિદાન આપવામાં આવતું. તેમની બધી ક્રિયાઓમાં સૌમ નામનો કશી રસ એક અગત્યનો ભાગ ભજવતો હતો.

૩. રામાયણ.

અ. રામ અને સીતા.

આર્યોનાં જુદાં જુદાં ટોળાં એકઠાં મળી ગંગા અને જમનાના પ્રદેશમાં વસ્યાં. એવું તમે આગલી વાર્તામાં વાંચી ગયા. ત્યાંથી દક્ષિણમાં (વિંધ્યાચળ પર્વત સુધી અને પૂર્વમાં ખગાળા સુધી તેઓ વધ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. તેમાંનું એક રાજ્ય અયોધ્યાનું હતું. ત્યાં સૂર્યવંશી દશરથ રાજ રાજ્ય કરતા હતા. તેમને ચાર પુત્ર હતા. તેમનાં નામ રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, અને શત્રુઘ્ન હતાં. પટરાણીના પુત્ર રામ હતા પરંતુ તેમની માનીતી રાણીના પુત્ર ભરત હતા. રામ સોળ વર્ષના થયા ત્યારથીજ ધણી બહાદુરી બતાવવા લાગ્યા. અયોધ્યાની આસપાસના જંગલમાં ધણી રાક્ષસો ફરતા હતા અને ઋષિઓને ધણો ત્રાસ આપી તેમના યજ્ઞ કર્મનો ભંગ કરતા હતા; તેથી રામ પોતાના બાઈ લક્ષ્મણ સાથે વનમાં ગયા, અને રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો. આ પ્રમાણે રાક્ષસોના બચથી ધીમે ધીમે દેશ મુક્ત થયો.

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં મિથિલાપુરીમાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં જનક નામે રાજ રાજ્ય કરતા હતા. તેમને સીતા નામે એક સુંદર કન્યા હતી. જનકરાજ પાસે શિવનું આપેલું એક ધનુષ હતું. જે કોઈ તે નમાવી શકે તેને સીતા પરણાવવી એવો એમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. ધણી રાજકુંવરો એ કુંવરી પરણવા ઇચ્છા રાખતા હતા, પરંતુ તેમનાથી ધનુષવાળી શકાયું નહિ. અંતે રામે ધનુષ હાથમાં લીધું અને તેને નમાવ્યું એટલુંજ નહિ પણ તેના કકડે કકડા કરી નાંખ્યા. આથી સીતાજી સાથે ધામધૂમથી લગ્ન કરી રામ અયોધ્યા પાછા વળ્યા.

કાળના વહેવા સાથે દશરથ રાજ વૃદ્ધ થતા ગયા, તેથી રામને રાજ્યાભિષેક કરવાની તેમની ઇચ્છા થઈ. પરંતુ કેકેયી (ભરતની માતા) જે તેમની માનીતી રાણી હતી તે ધણી દિલગીર થઈ અને ભરત ગાદીએ આવે એવો તેણે આગ્રહ કર્યો. આ સાંભળીને રામને ધણો ખેડ થયો. પ્રજા પણ ધણી નારાજ થઈ. પરંતુ આપેલું વચન પાળવું જોઈએ એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે એમ જાણી રામચંદ્રજી વનમાં જવા તૈયાર થયા. તેમણે કહ્યું, “ક્ષત્રિય રાજાએ પોતાનું વચન પાળવું જ જોઈએ. વનમાં મારું મરણ થાય તોપણ મારા પિતાએ આપેલું વચન તોડવું જોઈએ નહિ.” સીતાને ઘેર રહેવાનું

રામે કહ્યું પણ તેમણે કહ્યું કે, “ જ્યાં તમે ત્યાં હું. સુખ અને દુઃખ એ બંનેની હું ભાગિયણ છું. તમારા વિના મહેત્તમાં રહેવા કરતાં તમારી સાથે એક ઝુંપડામાં રહેવામાં હું વધારે આનંદ માનીશ.” અંતે સીતા તથા પોતાનાં નાના ભાઈ લક્ષ્મણને લઈ રામચંદ્રજી પ્રયાગ તરફ ચાલ્યા.

રામે અયોધ્યા છોડ્યા પછી શોકમાં ને શોકમાં દશરથ રાજાએ પોતાનો દેહ પાડ્યો. ભરતને ગાદી આપવામાં આવી પરંતુ તે લેવા તેણે ના પાડી અને કહ્યું કે “ રામચંદ્રજીની ગેરહાજરીમાં હું રાજ્યનો કારભાર ચલાવીશ, પણ ગાદીનો સ્વીકાર કરી કદી પણ હું રાજા થઈશ નહિ.” ત્યાર પછી ભરત રામની શોધમાં નીકળ્યા. રામનો મેળાપ થયો પણ તેમણે તેની માગણી સ્વીકારી નહિ અને કહ્યું કે “ ચોદ વરસ સુધી હું કદી પણ પાછો ફરવાનો નથી.” આથી નિરુપાયે ભરતે રામની ગાદી ઉપર તેમની પાડુકા મૂકી રાજ્ય કારભાર ચલાવ્યો.

જ. રામ અને રાવણ.

રામચંદ્રજી ત્યાર પછી દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા. ત્યાં તેમને ધણા રાક્ષસો સાથે લડવું પડ્યું. શૂર્પણખા નામની રાક્ષસીએ સીતાને ખીવડાવવા ધણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ લક્ષ્મણે તેનું નાક કાપી હાંકી કાઢી. લંકા જોને હાલ સીંધોન કહે છે તેના પર રાજ્ય કરનાર રાવણ રાજાની આ રાક્ષસણી બેન થતી હતી. તેણે પોતાના ભાઈને સર્વ વૃત્તાન્ત કહ્યા અને રામ પર વેર લેવા રાવણે તેને વચન આપ્યું. અંતે સીતાનું હરણ કરવા તે તત્પર થયો. સંન્યાસીનો વેષ લઈ સીતાના રહેઠાણ આગળ તે ગયો અને રામ તથા લક્ષ્મણની ગેર હાજરીનો લાભ લઈ સીતાને ઉપાડી તે લંકા તરફ ચાલ્યો ગયો.

રામને સીતા માલમ પડ્યાં નહિ ત્યારે દુઃખથી તે અર્ધા ઘેલા જોવા થઈ ગયા. સીતાનું શું થયું હશે અને તેમની ક્યાં શોધ કરવી એ બાબતથી એમનું મન ખુબ ગુંચવાવા લાગ્યું. અંતે તેમણે દક્ષિણ તરફ શોધ કરવા માંડી. પશ્ચિમ ધાટ આગળ રહેતારા વાનર રાજા સાથે તેમને દોસ્તી થઈ. તે રાજાએ હનુમાન નામના પોતાના સરદારને સીતાની શોધ કરવા મોકલ્યો. તેણે શોધ કરી ખબર આપી કે સીતાને રાવણ લઈ ગયો છે, અને હાલ તે લંકામાં કેદ છે. હનુમાનની સરદારી નીચે એક મોટું વાનરનું (જંગલી બોકનું) લશ્કર લઈ રામની મદદે તે રાજા ગયો; તે લશ્કરે

હરીઆપર, એક પુલ ખાંધ્યો અને મંખ્યાબંધ માણસો લંકાના ટાપુ પર ઉતરી પડ્યા. ત્યાં એક ભારે રણમંથ્રામ થયો. રાવણની સ્ત્રી મંદોદરી અને રાવણના ભાઈ વિભીષણે સીતાને પાછી આપવાને રાવણને બહુ સમજાવ્યો, પણ તેણે કોઈનું માન્યું નહિ. અને યુદ્ધમાં રાવણ, તેનો પુત્ર ઇન્દ્રજિત અને ભાઈ કુંભકર્ણુ વગેરે સર્વે મરાયા. રામ અને સીતા મળ્યાં. ચૌદ વરસનો વનવાસ પુરો થયો હતો તેથી તેઓ અયોધ્યા ગયા. ભારતે ઘણી ખુશીથી રાજ્યની લગામ તેમને સોંપી.

અયોધ્યામાં ઘણાં વર્ષ સુધી રામચંદ્રજીએ રાજ્ય કર્યું. એમની આગળના આર્ય રાજ્યો કરતાં સૌથી વધારે ખ્યાતિ એમણે મેળવી છે. એમની રાજનીતિ એવી સારી હતી અને પ્રજા તરફ એવો એમનો પ્રેમ હતો કે લોકો એમને દેવ તરીકે અદ્યાપિ પૂજે છે. રામના જીવનપરથી ઘણું શિક્ષણ મળે છે. દરેક જણે માતાપિતાનું વચન પાળવું અને સંકટ સમયે ધીરજ ધરવી એ એ સાર આપણે ખાસ ગ્રહણ કરવાના છે. સીતાના વૃત્તાન્તપરથી સ્ત્રીના ધર્મ શા છે અને પતિ સેવા કેવી રીતે કરવી જોઈએ એ બાબતનો દરેક હિંદુ સ્ત્રીને ખ્યાલ આવે છે.

૪. મહાભારત.

અ. પાંડવ અને કૌરવ.

રામાયણના સમયમાં સૂર્યવંશી આર્યોનાં રાજ્ય બળવાન હતાં તે તમે વાંચ્યું. તેમનું રાજ્ય અયોધ્યામાં હતું તે પણ તમે જાણ્યું. તે રાજ્યની પાસે દિલ્હીની પૂર્વે હસ્તિનાપુરનું ચંદ્રવંશી રાજ્ય હતું. ત્યાં ભારત નામના આર્ય રાજાના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. ભારત કુટુંબમાં ધૃતરાષ્ટ્ર નામે રાજ થયો. તે જન્મથી આંધળો હતો તેથી તેણે પોતાના નાના ભાઈ પાંડુને રાજ્ય સોંપ્યું. ધૃતરાષ્ટ્રને સો દીકરા હતા. તેઓ કૌરવ કહેવાતા. તેમાં સૌથી મોટો દુર્યોધન હતો. પાંડુને પાંચ દીકરા હતા. તે પાંડવ કહેવાતા. પાંચ પાંડવોમાં મુખ્ય યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન હતા. તેઓ મહાભારતના શૂરવીર યોદ્ધાઓ તરીકે પ્રખ્યાત છે. પાંડવો અને કૌરવો સાથે ઉછર્યા અને દ્રોણાચાર્ય નામના ગુરુએ તેમને યુદ્ધ કળા શીખવી, અને વખત જતાં રાજકુંવરો સ્ત્રીના ઉપયોગમાં ઘણા પ્રવીણ થયા.

ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડુના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને આદી વારસ નીમ્યા તેથી કૌરવો પાંડવો તરફ વેર રાખવા લાગ્યા. અંતે તેમને મારી નાખવાની યુક્તિ તેમણે રચી. હસ્તિનાપુરથી થોડે દૂર એક લાખનું બનાવેલું ઘર હતું. ત્યાં થોડા વખત રહેવા કૌરવોએ પાંડવોને કહ્યું. પાંડવો ત્યાં ગયા, પણ એનું પરિણામ સાઈ આવશે નહિ એમ લાગવાથી તેમણે ત્યાં જઈ તે ઘરમાં એક સુરંગ ખોદાવી રાખી. જેથી આકૃતની વખતે તેમાંથી બહાર નીકળી શકાય. એક દિવસે પાંડવોની માતા કુંતીએ થોડા બ્રાહ્મણને જન્મવા નોતર્યા તેમાં એક સ્ત્રી અને તેના પાંચ દીકરા વગર નોતરે જન્મવા ગયા. રાત પડતાં તે સ્ત્રી અને તેના દીકરા ત્યાં ઉંઘી ગયા. પવન ધણે જોસથી ઝુકાતો હતો, તે વખતે ઘરને આગ લાગી. સવારે છ મનુષ્યનાં હાડકાં રાખના ઢગલામાં માલમ પડ્યાં તે ઉપરથી કૌરવોએ એમ ધાર્યું કે પાંચે પાંડવો અને તેમની માતા આગમાં બળી મુઆં હશે. પરંતુ પાંડવો તો જીવતા હતા. તેઓ સુરંગમાંથી નાસી ગયા અને બ્રાહ્મણના વેષમાં બટકવા લાગ્યા.

જંગલમાં પાંડવો બટકતા હતા ત્યારે વ્યાસ નામના ઋષિનો તેમને સમાગમ થયો. તેમણે કહ્યું કે પાંચાલ દેશના દ્રુપદ રાજા પોતાની પુત્રી દ્રૌપદીનો સ્વયંવર રચે છે. દ્રૌપદી ધણી ખુબસુરત કુમારિકા હતી. પાંડવો સ્વયંવર મંડપમાં ગયા. ત્યાં કૌરવો અને બીજા રાજાઓ પણ આવેલા હતા. મચ્છવેષ કરી શકે તેને દ્રૌપદી વરે એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. ધણે રાજકુંવરો મચ્છવેષ કરવા તમર થયા, પણ કોઈથી મચ્છવેષ થયો નહિ. અંતે અર્જુન બ્રાહ્મણના વેષમાં આગળ આવ્યો અને ધણી સહેલાઈથી તેણે મચ્છવેષ કર્યો.

દ્રૌપદીને લઈને પાંડવો પોતાના ઘર તરફ વળ્યા. ઘરના બારણા આગળથી તેઓ બોલ્યા કે “અમે ભિક્ષા લઈને ઘેર આવ્યા છીએ માટે બારણું ઉઘાડો.” ભિક્ષુક બ્રાહ્મણને વેષે તેઓ ફરતા હતા તેથી માત્ર હાસ્યની ખાતર તેઓ ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા. તેમની માતાએ જવાબ આપ્યો કે “તમે જે લઈ આવ્યાછો તે સરખે બાગે વહેંચી દો.” વ્યાસે કહ્યું કે દ્રૌપદી વાસ્તે એવાંજ લગ્ન કર્મના સંજોગથી નિર્માણ થએલાં છે. આથી સધળા અંતોષ પામ્યા, અને લગ્ન પછી પાંડવો ઈંદ્રિપથ રહેવા ગયા.

પાંડવો તરફ કૌરવોની ઠાઠ દિવસે દિવસે વધતી ગઈ. તેમણે સધળા રાજાઓને એક મીઠાણની આપી અને તેમને જીગડું રમવા આમંત્રણ કર્યું.

શુધિહરને એક ક્ષત્રિય તરીકે તે આમંત્રણનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. અંતે જુગારમાં શુધિહર હાર્યા. દ્રૌપદીને ઈરબારમાં બસડી લઈ જવામાં આવ્યાં, અને કૌરવોએ તેમનું અણધારતી રીતે અપમાન કર્યું. પાંડવો આ સધળું લાચારીથી ખમ્યા, પરંતુ હીમે તેજ વખતે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “ હું દુર્યોધનનું અંગ ભાગીશ ત્યારે જ સંતોષ પામીશ. ” આ પ્રમાણે પાંડવોએ ધન, રાજપાટ, સધળું ખોયું અને જંગલમાં તેમને ચાલ્યા જવું પડ્યું. -

૪. મહાભારતનું યુદ્ધ.

તેર વર્ષ પછી પાંડવોએ તેમજ કૌરવોએ યુદ્ધની સામગ્રી તૈયાર કરી કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં બંને સેનાઓ મળી. કૌરવોના સેનાપતિ વયોવૃદ્ધ અને શરવીર લીભ હતા. તે ઉપરાંત કર્ણનામે યોદ્ધા કૌરવો સાથે રહી પાંડવો સામે લડ્યો. કૌરવની સેના મોટી હતી, પરંતુ અર્જુન જેવો ખાણાવળા, લીભ જેવો ગદાધારી, અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા સલાહકાર તેમની પાસે હતા નહિ. જ્યારે લડાઈ શરૂ થવાની તૈયારી થઈ ત્યારે અર્જુન પોતાના રથમાંથી સધળા લશ્કરને જેવા લાગ્યો, અને અનહદ મનુષ્યની લડાઈમાં હાની થશે એવા વિચારથી લડાઈમાંથી લજા વગર પાછા ચાલ્યા જવાનું તેને મન થયું; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે એની સાથે વાદવિવાદ કરી એના મનનું સમાધાન કર્યું. શ્રીકૃષ્ણ જે વચનો તે વખતે બોલ્યા તેજ ભગવદ્ ગીતાનાં વચનો છે. અદાર દિવસ સુધી લડાઈ થઈ જોસભેર ચાલી.

પ્રથમ કૌરવ સેનાપતિ લીભ પડ્યા. ત્યાર પછી દ્રોણ, કર્ણ વગેરે મહારથીઓ મરણને શરણ થયા. માત્ર ચાર કૌરવો ખમ્યા. અંતે હીમે દુર્યોધનને ગદા યુદ્ધમાં માર્યો. પાંડવો તે પછી હસ્તિનાપુરમાં ગયા. ત્યાં થયાં વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી તેઓ ઐર પર્વત તરફ ચાલ્યા. દ્રૌપદી પણ સાથે ગયાં. તેમની સાથે તેમનો નિમકહલાલ કુતરો પણ હતો. આ પ્રમાણે મનુષ્ય લોકમાંથી પાંડવો ચાલ્યા ગયા. પર્વત ચઢતાં ચઢતાં એક પછી એક મૃત્યુને શરણ થયા. માત્ર શુધિહર અને તેમનો કુતરો ‘સ્વર્ગની નજદીક આવી પહોંચ્યા; પરંતુ પોતાના ભાઈઓ, સ્ત્રી અને કુતરા સિવાય સ્વર્ગમાં એકલા રહેવાનું એમને ઠીક નહિ લાગવાથી એમણે નર્કમાં રહેવાનો ઈરાવ કર્યો. અંતે આ છેલ્લી કસોટીથી સંતોષ થઈ ઈંદ્રરાજ્યએ બધાને સ્વર્ગનો અધિકાર આપ્યો.

હસ્તિનાપુરના રાજ્યને માટે થએલા યુદ્ધનું વર્ણન મહાભારતના

માત્ર ચોથા ભાગમાં સમાઈ રહે છે. બાકીના ભાગમાં ત્યાર પહેલાંના વખતની કથા છે. તે ઉપરથી ક્ષાત્રિય ધર્મ કેવો હતો, ક્ષત્રિઓની શી શી ફરજો હતી, બ્રાહ્મણો કેવા વિદ્વાન હતા, તથા તેમને કેવા પ્રકારનું માન આપવું જોઈએ વગેરેનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. એકંદરે જોતાં મહાભારત એ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના 'શરતીરોના સમયનો' જ્ઞાનનો ભંડાર છે.

૫. પ્રાચીન હિંદુઓ અને તેમની વિધાકળા.

આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦થી આર્યલોકોને પરદેશીઓ હિંદુ કહેવા લાગ્યા. હિંદુસ્તાનમાં તેઓ અનાર્યો સાથે લાંબી મુદત રહ્યા તેથી તેઓમાંના કેટલાક તેમની ભાષા શીખ્યા, તેમની સાથે ગાઢ સંબંધમાં આવ્યા, અને અંતે તેમની કન્યાઓ પરણી ધીમે ધીમે તેમની સાથે ભળી ગયા. આ લોકોના વંશજો શુદ્ધ આર્યો ગણાયા નહિ પરંતુ તેમનો એક જુદોજ વર્ણ બન્યો. આર્યો જેમ જેમ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરતા ગયા તેમ તેમ તેઓને લગાઈમાં એટલું બધું રોકાવું પડ્યું કે જુની વેદની પૂજા તથા મંત્રો શીખવાની તેમને દુરસદ મળી નહિ; તેથી તે કામ અમુક લોકોનેજ સોંપવામાં આવ્યું. તે લોકો 'બ્રાહ્મણ' કહેવાયા. જે પુરુષો જોરાવર માલમ પજા તેમને લગાઈતું કામ સોંપવામાં આવ્યું, અને તેઓ 'ક્ષત્રિય' કહેવાયા. કોમના બાકીના લોકો જે જમીન ખેડતા, લુગડાં વણતા, તથા બીજું પરચુરણ કામ કરતા તેઓ 'વૈશ્ય' કહેવાયા. આર્ય અને અનાર્યના લગ્નથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા જેનો જુદોજ વર્ણ બન્યો હતો તે 'શૂદ્ર' કહેવાવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે પ્રથમ ચાર વર્ણ બની, પરંતુ કામ અને ધંધાને અનુસરીને જુદી જુદી સેંકડો જ્ઞાતિ બની. જે હાલ આપણે જોઈએ છીએ.

આર્યના મુખ્ય જુના દેવો ઈંદ્ર અને અગ્નિ વિસારે પડ્યા. એક નવો બ્રાહ્મણ ધર્મ બન્યો. એ ધર્મમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ મુખ્ય દેવો મનાયા. જેમ જેમ આર્યો હિંદુ તરફ ફેલાતા ગયા તેમ તેમ તે ધર્મ સર્વત્ર ફેલાતો ગયો. એવીજ રીતે મૂળ ભાષા સંસ્કૃત હતી તે ઉપરથી જુદી જુદી હિંદુ ભાષાઓ બની જે હાલ હિંદુસ્તાનમાં જુદે જુદે ઠેકાણે બોલાય છે. બ્રાહ્મણો દેવતા મંત્રો અને સ્તુતિ બણના, પશુ નવરાશ મગતી ત્યારે તેઓ કવિતા રચતા, કાયદા બનાવતા, અને બીજી વિદ્યાઓ શીખતા.

બ્રાહ્મણોના સમયમાં મહાભારત તથા રામાયણ રચાયાં. એ આપણે પહેલાં કહી ગયા છીએ. બ્રાહ્મણોએ પોતાની સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણ બનાવ્યાં. પાણિનિએ તેમનું પ્રથમ વ્યાકરણ લખ્યું. તેવું કોઈ ભાષામાં અદ્યપિ લખાયું નથી. તેઓએ ખગોળવિદ્યા, ગણિતશાસ્ત્ર અને બીજી વિદ્યાકળાનો સારો અભ્યાસ કર્યો. સુમારે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૩૦૦ સુધીનો એટલે ભગભગ ૭૦૦ વર્ષનો આ કાળ 'પ્રાચીન હિંદુ સમય' અથવા 'બ્રાહ્મણોની સત્તાનો સમય' કહેવાય છે.

૬. પશ્ચિમની પ્રજાનું હિંદમાં આગમન.

સીકંદર અને પારસની વાર્તા.

ગ્રીસમાં આશરે ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાં અલેક્ઝાન્ડર નામે રાજા થઈ ગયો. તેને સીકંદર પણ કહે છે. તેના પિતાએ તેને સારી કેળવણી આપી હતી તથા યુદ્ધ કળા પણ શીખવી હતી; તેથી તે એક ધણો બહાદુર લડવૈયો થયો. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૩૪ ની વસંતઋતુમાં ૪૦૦૦૦ માણસનું લશ્કર લઈ ઇરાનના રાજા સાથે લડાઈ ચલાવવા તે પોતાના દેશમાંથી નીકળ્યો. પોતાની માતાની આજ્ઞા લેતી વખતે પોતાની પાસેના સધળા પૈસા તેણે તેને આપી દીધા અને કહ્યું કે “ માતાજી માત્ર આશા અને હૃદય મારી સાથે હું લઈ જવા માગું છું. એ સાથે હશે તો ગમે તેવું કંઠ પણ કામ હું પાર પાડી શકીશ. ”

ઇરાનમાં સખત લડાઈ લડ્યા પછી પોતાના લશ્કરને આરામની જરૂર હતી તેથી ત્રણ વર્ષ સુધી પડાવ નાખી તે ત્યાં રહ્યો. ત્યાર પછી અફઘાનિસ્તાનમાં આવેલા ઓકિટ્ટઆમાં તેણે આગળ વધવા માંડ્યું. પોતાના નામ ઉપરથી ત્યાં એક શહેર તેણે વસાવ્યું. અને વધતાં વધતાં તેનું લશ્કર એક સિંધુ નદી આગળ આવી પહોંચ્યું. અટક શહેર આગળ હોડીઓનો પુલ બાંધી તેઓ તે નદી ઓળંગ્યા, અને તેક્ષિલા શહેર આગળ તેઓએ પડાવ નાખ્યો. ઉનાળાની ઋતુ સખત પડતી હતી અને સિપાઈઓ બળ્યા ઝળ્યા પોતાના સરકાર સાથે રણમાંથી પસાર થતા હતા, તેવામાં કોઈ એક માણસે અલેક્ઝાન્ડરને પાણી આપ્યું; પરંતુ પોતાના સિપાઈઓ તરસથી મરતા હતા તે મંજૂરમાં પોતે એકલાએ પાણી પીવું તે એને ઠીક લાગ્યું નહિ; તેથી

તેણે પાણી ઢોળા નાખ્યું. એક ઇતિહાસ લેખક કહે છે કે “ જલે ઢોળા નાખેલા પાણીએ સર્વની તરસ મટાડી હોય તેમ આ કૃત્યના પરિણામે આખું લશ્કર તાબું થઈ ગયું.”

તેલિલામાં થોડો વખત ગાળ્યા પછી જેલમ નદીને પેલેપાર પંજ-ખમાં પ્યારસ (પુર વિક્રમ) રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેની સાથે લડવા તે નીકળ્યો. જેલમ નદીમાં તે વખતે રેલ આવેલી હતી. કોઈ સાધારણ લડ-વેયો હોતતો પાનખર ઋતુની રાહ જોઈ ત્યાં બેસી રહેત, પરંતુ સીકંદરે એમ ક્યું નહિ. કામ જમ મુશ્કેલ તેમ તેનો ઉત્સાહ વધારે થતો. પોતાની હોડી, તરાપા વગેરે પોતાના પડાવથી તેણે ૧૬ માઇલ દૂર રાખી મૂક્યાં હતાં. વરસાદ ધોધમાર વરસતો હતો તે વખતે તેણે નદી ઝાળંગી. હિંદુસ્તાનનું, અને ઓસનું લશ્કર સામસામું આવીને ઉભું રહ્યું. પ્યારસે પોતાના પુત્રને ૨૦૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૧૨૦ રથ સાથે પ્રથમ રણસંગ્રામમાં મોકલ્યો, પણ તે હારવાની અણીપર આવ્યો એટલે પોતે મોટું લશ્કર લઇને તેની મદદે ધાવ્યો. ૨૦૦ હાથી અને ૩૦,૦૦૦ પાયદળ લડાઇના મેદાનમાં તેણે ગોઠવી દીધું. પરંતુ ઓક લોકો પ્યારસના લશ્કર કરતાં ઝુતુની અને જોરાવર હતા તેથી અંતે પ્યારસ રાજા હારી ગયો.

પ્લુટાર્ક નામનો ઓક લેખક લખે છે કે લડાઇના ગુચવાડામાં પ્યાર-સના હાથીઓએ દુશ્મનના લશ્કરને જોટલું તુકસાન કર્યું તેના કરતાં પોતાના લશ્કરને વધારે તુકસાન કર્યું. તેઓ ગાંડા થઇને આમ તેમ નાસવા લાગ્યા. જે કોઇ તેમના સપાટામાં આવ્યા તે સધળા ચગદાઇ ગયા. અંતે પ્યારસ રાજા બચ્ચો ધવાયો અને કેદ પકડાયો. પ્યારસના હાથીએ પોતાના માલિકની બહુ સેવા બજારી. પોતાની બનતી કાશીયથી તે તેને દુશ્મનના હસ્તામાંથી બચાવી લેતો. અંતે જ્યારે તેને એમ માલમ પડ્યું કે રાજાના શરીરમાં અસંખ્ય તીરો ભોઠાઈ ગયાં છે, ત્યારે તે ધીમેથી ધુંટણીએ પડ્યો અને પોતાની સુંદરી સધળાં તીરો કાઢી નાખ્યાં. પ્યારસને જ્યારે કેદી તરીકે અલેક્ઝાન્ડર પાસે લઇ જવામાં આવ્યો ત્યારે તેને ઓક રાજાએ પૂછ્યું કે “ મારે તમારી સાથે કેવી રીતે વર્તવું.” પ્યારસે જવાબ આપ્યો, “ એક રાજા તરીકે.” અલેક્ઝાન્ડર આ જવાબથી બચ્ચો ખુશ થયો અને તેને છૂટો કરી પહેલાંની પેઠે રાજ્ય કરવા દીધું.

સીકંદરને આગળ વધવા બધી ઉમેદ હતી, પરંતુ તેના સિપાઇઓ ઘેર પાછા વળવા બધા આતુર હતા; તેથી તે ધર તરફ રવાના થયો. રસ્તે

બેબિલોન શહેરમાં તે મરણ પામ્યો. તેના મરણ પછી શ્રીક રાજાઓએ અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબમાં ધણાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું; પરંતુ શ્રીક લોકોની હિંદમાં આવેલી સંખ્યા બહુ થોડી હતી તેથી તેઓ ધીમે ધીમે પંજાબના લોક સાથે મળી ગયા. ત્યાર પછી શ્રીક તરીકેનો તેમનો ઇતિહાસ બંધ પડ્યો.

૭. બુદ્ધ; તેણે ફેલાવેલો ધર્મ અને શિક્ષણ.

આપણે આગળ કહી ગયા તે પ્રમાણે 'પ્રાચીન હિંદુ સમયમાં બ્રાહ્મણોના હાથમાં સત્તા બહુ હતી. ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન તેઓ પોતેજ મેળવતા અને તે જ્ઞાન બીજા લોકોને આપતા નહિ. પરિણામે લોકોમાં ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ ચાલવા લાગ્યા. એ અરસામાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦માં કપિલવસ્તુ નામના ગામમાં એક ક્ષત્રિય રાજાને ત્યાં જ્ઞાનમ બુદ્ધનો જન્મ થયો. તેને સિદ્ધાર્થ પણ કહેતા હતા. યોગણીસ વર્ષની ઉંમરે તેનાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. ટુંકામાં કહીએ તો તેની ચરિત્રાતની જિંદગી સંસારી સુખ અને મોજમજામાં પસાર કરવામાં આવી હતી.

જ્ઞાનમ ધણે વિચારવંત હતો. તેનું હૃદય મામાળુ હતું. સઘળાં પ્રાણી તરફ સમાનદષ્ટિથી તે જોતો હતો. શિકાર કરતાં તેનું હૃદય ભરાઈ આવતું અને કેટલીક વાર તો શિકાર કર્યા વિના તે ઘેર પાછો ફરતો. એક દિવસે પોતાના વહાલા સારથિ ચુના સાથે રથમાં બેસી તે બહાર ફરવા નીકળ્યો. ક્રમરેથી બેવડા વળીગએલા એક વૃક્ષ પુરૂષને તેણે રસ્તામાં જોયો. તેને એના ઉપર દયા આવી અને એકદમ રથ અટકાવ્યો અને તે અપંગ ડોસાને તેણે કાંઈક બક્ષીસ આપી; વળી કોઈ બીજા પ્રસંગે એક માણસ ભયંકર રોગથી પીડાતો હતો તેના પર જ્ઞાનમની દષ્ટિ પડી. દરેક મનુષ્ય તે માંદા માણસથી દૂર રહેતો અને તેનો સ્પર્શ નહિ થાય તે માટે બનતી તજવીજ કરતો. આથી જ્ઞાનમને બહુ લાગી આવ્યું, અને આ બુદ્ધનુમા જમતમાં રોગ શા માટે પેદા થાય છે તે સંબંધી તે વિચાર કરવા લાગ્યો. અંતે એક સંન્યાસી કે જેણે આ દુનિયાની મોજમજા આવતા જન્મમાં સુખી અને સારી જિંદગી પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી મૂકી દીધી હતી તે જ્ઞાનમને મળ્યો. તે વખતે એને દેહકષ્ટ, તપ અને ઉપવાસની ખૂબી વિષે કાંઈક બાન થયું.

બહાર ફરી ઘેર આવ્યા પછી પોતાને ત્યાં પુત્રનો પ્રસવ થયો છે એવી

વધામણી ગૌતમને આપવામાં આવી, તે વખતે માત્ર તે એટલું જ બોલ્યો કે, “ મને એક બીજી જન્મળ વળગી. તેમાંથી મારે છૂટવું પડશે. ” રાત્રે તે સુતો પરંતુ મધ્યરાત્રે ઉઠ્યો. પોતાની વહાલી સ્ત્રી તથા બાળક પર એકવાર છેલ્લી દૃષ્ટિ નાખી, ઘોડા પર બેસી પોતાના સારથિ સાથે તે બહાર નીકળી પડ્યો. સારાં વસ્ત્ર, અલંકાર શરીર પરથી કાઢીને તેણે ચૂનાને આપી દીધાં અને કહ્યું કે, “ દેહ કષ્ટ અને તપ કરવાના હેતુથી અને શાંતિનો ખરો માર્ગ શોધવાને માટે હું ધરખાર છોડી નીકળી ગયો છું એવું તું મારા પિતાજીને કહેજે. ”

ગૌતમ તે પછી બ્રાહ્મણો પાસે તેમના શિષ્ય તરીકે થોડો વખત રહ્યો; પરંતુ તેઓ સુખ અને શાંતિનો ખરો માર્ગ તેને બતાવી શક્યા નહિ, તેથી વિધ્યાચળ પર્વતના જંગલોમાં તેણે છ વર્ષ ગાળ્યાં. તપ અને દેહ દ્વનનથી પોતાનું શરીર ગાળી નાખ્યું, પણ આખરે તેને એમજ લાગ્યું કે આમ કરવાથી હું જાતે સુખી થઈશ નહિ તેમજ બીજાને સુખનો ખરો માર્ગ બતાવી શકીશ નહિ; તેથી સાધારણ મનુષ્યની માફક તેણે ખાવા પીવાનું શરૂ કર્યું. એક દિવસે ગૌતમ અંજીરના ઝાડ તળે બેઠો હતો. ત્યાં વિચારમાં ધણો લીન થઈ ગયો. તે બોલી ઉઠ્યો કે, “ મને જ્ઞાન થયું છે. નિર્વાણ તથા શાંતિનો ખરો માર્ગ મને સ્પષ્ટ થયો છે. શાંતિના ખરો માર્ગ પર બીજાઓને દોરવાને મારે નીકળવું જોઈએ. ” તે દામ દામ ફરવા લાગ્યો, અને જે માણસો તેની પાસે આવ્યા તેમને ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે તેના કેટલાક શિષ્યો થયા. સધળા સાથે તે રાજ-મહેલમાં ગયો. ત્યાં રાજા અને રૈયતે તેનો નવો ધર્મ સ્વીકાર્યો. ગૌતમના પિતાએ જ્યારે જાણ્યું કે પોતાનો પુત્ર ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે ત્યારે તેણે તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું કે “ જે ઉચ્ચ કુટુંબમાં હું જન્મ્યો છું તે કુટુંબમાં શું તું જન્મ્યો નથી? આપણા વંશ-જોએ કોઈ પણ દિવસ ભિક્ષા માગી પેટ ભર્યું છે? ” પરંતુ બુદ્ધે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો કે “ વહાલા પિતાજી! મારી પાસે અમૂલ્ય ખજાનો છે; તેનો ભંડાર આપ આગળ મૂકવા મને રજા આપો. ”

આ નવો ધર્મ બ્રાહ્મણોને પસંદ પડ્યો નહિ. બૌદ્ધ ધર્મ પ્રમાણે બધા મનુષ્ય સરખા છે અને સર્વ પોતાના કર્મ પ્રમાણે સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ બ્રાહ્મણોને રૂચ્યું નહિ. તેઓના મત પ્રમાણે બળિદાન આપવાનો અધિકાર તેમનો જ હતો. તેઓ બીજા વર્ણના લોકને અજ્ઞાન રાખતા

હતા, તેથી જોઈક ધર્મ તરફ તેઓ તિરસ્કારથી જોવા લાગ્યા. પરંતુ યુદ્ધનાં જિંદગીમાં લાખો હિંદુઓ તેના ધર્મમાં દાખલ થયા. છસે વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય ધર્મ જોઈક ધર્મ રહ્યો. યુદ્ધના મરણ પછી સેંકડો વર્ષ સુધી તે ધર્મના લોકોએ તેને દેવ તરીકે પૂજ્યો અને ઠામ ઠામ તેની મૂર્તિ સ્થાપી. હાલ જો કે હિંદુસ્તાનમાંથી એ ધર્મ નાબુદ થઈ ગયો છે તોપણ ચીન, સીબોન, બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશોમાં તેના અનુયાયીઓ ઘણા માલમ પડે છે. જોઈક ધર્મના મુખ્ય સિક્કાંતો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ સર્વ મનુષ્ય સરખા છે. ૨ સર્વ પોતાના સારા કામથી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામી શકે છે. ૩ દરેક જણે સદ્ગુણી યત્ર પાપ તજવું અને અંતઃકરણ નિર્મળ રાખવું. ૪. પ્રાણી માત્ર તરફ ભક્ષા અને દ્યાણુ થવું. ૫. કોઈની તરફ ધાતકી થવું નહિ કે કોઈને ઇજા કરવી નહિ.

૮ જોઈક સમયના મહાન રાજાઓ.

અ. ચંદ્રગુપ્ત.

હાલ જે પ્રદેશ બહાર કહેવાય છે ત્યાં પ્રાચીન હિંદુ સમયમાં મગધનું રાજ્ય ધણું પ્રસિદ્ધ હતું. યુદ્ધના વખતમાં બિંબિસાર નામે રાજા મગધમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે જોઈક ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તેના પછી ત્યાં ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો. તેણે મોટું લશ્કર એકતું કર્યું અને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો વધાર્યો. એના રાજ્યની હદ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં બંગાળના ઉપસાગરથી તે અરબી સમુદ્ર સુધી અને દક્ષિણમાં નર્મદા નદી સુધી બંધાઈ. આથી એને હિંદુસ્તાનના પહેલા શહેનશાહનું નામ આપ્યું છે.

ચંદ્રગુપ્ત રાજાના વખતમાં સીકંદરનો સેનાપતિ સેલ્યુકસ ગંગા નદી સુધી આવી પહોંચ્યો. તેની અને ચંદ્રગુપ્ત વચ્ચે એક મહાન યુદ્ધ થયું. સેલ્યુકસને પાછા હટવું પડ્યું અને ચંદ્રગુપ્તના ૬૦૦ હાથીના બહલામાં હાલ જ્યાં કાપુલ, કંદહાર અને હેરાત આવેલા છે ત્યાંના પ્રાંતો તેને આપવા પડ્યા. આમ છતાં ચંદ્રગુપ્તે પોતાના દરબારમાં તેનો એલચી મોકલવાની પરવાનગી આપી. મેગેસ્થિનિસ નામનો ગ્રીક એલચી એના દરબારમાં આઠ વર્ષ રહ્યો. તેણે હિંદુસ્તાન વિષે એક પુસ્તક લખ્યું હતું. તે કહે છે કે, “હિંદુસ્તાનના લોક સાદા અને કરકસરવાળા છે. તેઓ વ્યવસ્થા સારી રાખી જાય છે. ત્યાં ચોરી તો બાગ્યેજ થાય છે. તેઓ

એવા તો વિશ્વાસ અને સાચા છે કે એક ખીજને ત્યાં થાપણ મુકતાં સહી સિક્કા અને સાક્ષીઓની જરૂર પડતી નથી. તેઓ વિદ્વાનોને સૌથી વધારે માન આપેછે. તેઓ ખેડૂતની બહુ સારી સંભાળ લે છે. રાજ ન્યાયાસન પર બેસે છે ત્યારે આખો દિવસ લાગલાગટ કામ કર્યા કરે છે. ” દેશની નિકાસ વિષે લખતાં તે કહે છે કે, “ રાજના દરબારમાં સોનાનાં વાસણો વપરાતાં હતાં. રાજ જવાહીર અને સારી મજલીન પહેરતો. ” વળી વધારામાં તે કહે છે કે, “ માણસ અને જનવરની લડાઈ કરવામાં આવતી. રાજ શિકાર કરતો. અને તીર કામઠાનો ઉપયોગ જાણતો હતો. રાજ પોતાનાં સગાંવડાલાં મારી નાખી ગાદીએ આવ્યો હતો તેથી દિવસે ઉઘતો નહિ, અને રાત્રે સુવાનો વખત થાય ત્યાં સુત્રી કયા ઓરડામાં સુવું તે નક્કી કરતો નહિ. ચોવીસ વર્ષ રાજ્ય કરી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૯૭માં મૃત્યુ પામ્યો. તેના પછી તેનો છોકરો તેની ગાદીએ આવ્યો. પરંતુ પોતાના મહાન પિતા અને તેથી પણ વધારે ખ્યાતિ મેળવનાર મહાન પુત્રથી તે ઢંકાઈ ગયો. તેના રાજ્યમાં ખાસ જાણવા લાયક ખીના બની નથી. ”

બ. અશોક.

અંદ્રગુપ્ત યુદ્ધ કળામાં નિપુણ હતો તે જ પ્રમાણમાં તેનો પુત્ર અશોક શાંત સ્વરૂપ હતો. કાશ્મીર અને નેપાલ સહિત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેણે રાજ્ય કર્યું અને ધીમે ધીમે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના થોડા ભાગમાં પોતાની સત્તા બેસાડી. એક મહાન સામ્રાજ્યનો એ ખરેખર શહે-નથાહ હતો. ઓરિસા ઉપર તે ચઢાઈ લઈ ગયો. વિગ્રહ ત્રણ વર્ષ આઘ્યો. લાખો માણસો મરાયા, અને યુદ્ધ પુરૂ થતાં પહેલાં સખળો પ્રદેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો. આથી એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, અને ઐશ્વર્ય ધર્મ તરફ તેનું મન વળ્યું. અંતે તેણે ઐશ્વર્ય ધર્મ સ્વીકાર્યો અને સાધુનાં કપડાં પહેર્યાં.

અશોકે જુદી જુદી આગાઓ ધડી કાઢી અને આખા હિંદમાં જુદે જુદે સ્થળે સ્તંભો પર તે કોતરાવી. એક લેખમાં તેણે એવું લખ્યું છે કે, “ દયાથી જીત મેળવવી એ શ્રેષ્ઠ છે. ” આવા સ્તંભો હાલ પણ દેખાય છે. એક અલહાબાદમાં છે, ખીજો જગન્નાથપુરીમાં છે, અને ત્રીજો સુનાગઢમાં ગિરનાર પાસે છે.

પોતાના રાજ્યના અગિયારમા વર્ષમાં ઐશ્વર્ય ધર્મ રાજ્ય ધર્મ તરીકે સ્વીકારાય એવી તેની ઇચ્છા થઈ. કહેવા કરતાં કરી બતાવવાથી વધારે

અસર થાય છે એમ સમજી પીળા ઝખ્ખો પહેરી ખોરાક વાસ્તે ઘેર ઘેર ભટકી તે બિક્ષા માગવા લાગ્યો. આની અસર રેયનપર ઘણી થઇ, અને તેમનામાંના ઘણાએ જૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો. એ ધર્મ ફેલાવવાને માટે હિંદુસ્તાન અને સીંધોનમાં અશોકે સાધુઓ મોકલ્યા. ત્યાં તેમણે એ ધર્મ ફેલાવ્યો.

દર ત્રણ કે પાંચ વર્ષે એક સભા ખોલાવવી એવું અશોકે નક્કી કર્યું તે સભામાં જૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતો સધળાને સમજાવવા માટે તેણે ઉપદેશકો નીમ્યા. કેટલાક સૈંકા પછી જૌદ્ધ ધર્મની પવિત્ર જગાની મુલાકાતે ચીનથી કેટલાક ધાર્મિક પુરુષો આવ્યા. આ યાત્રાળુમાં ફા-હિયન નામનો એક પુરુષ ઈ. સ. ૪૦૦ માં હિંદુસ્તાન આવ્યો. રાવલપિંડિમાં જ્યાં અશોકના પુત્રના સ્મરણાર્થે એક સ્તંભ બાંધેલો હતો ત્યાં આગળ ફરતાં ફરતાં તે આવી અટક્યો. જૌદ્ધ ધર્મની અસર લોકોપર કેટલી મજબુત હતી તે નીચે આપેલી તેની વાર્તા ઉપરથી સમજાશે:--

અશોકને કનલ નામનો પુત્ર હતો. તે પુત્રની માતાના મરણ પછી રાજા બીજી સ્ત્રી પરણ્યો. પુત્ર ઉપર રાજાનો અત્યંત પ્રેમ જોઇ નવી રાણીને ઇર્ષા થઇ અને અંતે તેને મારી નાખવાના નિશ્ચયપર આવી. પ્રથમ તો રાજાને સમજાવી ટેકિસલાના ગવર્નર તરીકે તેને દૂર મોકલાવી દીધો, પણ થોડા વખત પછી રાજાના નામથી કુંવરના પ્રધાન ઉપર એક પત્ર તેણે લખ્યો. તેમાં લખ્યું, કે “ તમારે કુંવરની આંખો ફાડી નાખવી, અને ઉજડ અરણ્યમાં ભૂખ અને તરસથી રવડી રાજાની મરી જાય એમ તેની સ્ત્રી સાથે મૂકી આવવો.”

પ્રધાનને કાગળ મળતાં હુકમ બજાવવામાં આવ્યો, અને કુંવર અંધ થઇ જંગલમાં રખડતો થઇ ગયો. ફરતાં ફરતાં પોતાના પિતાના પાટનગર પાટલિપુત્રમાં (પટણા) તે આવી પહોંચ્યો. મહેલ આગળ આવતાં તે જોયો, કે “એક વખત હું રાજાનો કુંવર હતો; હાલ હું બિખારી છું. હું પોતે કાણ છું અને કેવો નિર્દોષ છું તે મારા પિતા આગળ જાહેર કરી શકું તો કેવું સારું ? ” આ વિચારથી એક વાંસળી લઇ જે ગાયન તેના પિતાને ઘણું પ્રિય હતું તે વગાડવા લાગ્યો. વાંસળીનો નાદ સાંભળતાંજ પિતાનું હૃદય આકુળ વ્યાકુળ થઇ ગયું. તેણે ગાનારને પોતાની પાસે ખોલાવ્યો. જોતાં વાર પોતાના પુત્રને તેણે ઓળખ્યો. પુત્રે સધળા

ખીનાં પિતાને કહી અને પોતાનું નિર્દોષપણું જાહેર કર્યું. રાજા બચ્ચો ગુરસે થયો અને તેણે પોતાની રાણીને શિક્ષા કરી.

પુત્ર અંધ હતો તેથી રાજાને ધણો સંતાપ થયા કરતો હતો. ઘોષ નામનો એક ઔદ્યોગી સાધુ હતો. તેની પાસે તે પોતાના પુત્રને લઈ ગયો. તે સન્યાસીએ ઔદ્યોગીઓની એક સભા બોલાવી, અને એવી સારી રીતે ઉપદેશ આપ્યો કે સધળા શ્રોતાજનોની આંખમાંથી દડદડ આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. સોનાના વાસણમાં તેણે આંસુ ઝીલી લીધાં; પછી ઘોષ બોલ્યો, “ગૌતમ બુદ્ધ વિષે મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું છે તે સત્ય હોય તો આ આંસુમાં કનકની આંખો ઘોવાથી તે પ્રકાશિત થશે.” થયું પણ તેમજ. કુંવરે આંખ ઉઘાડી અને ઘોષનો અનંકરણ પૂર્વક તેણે આભાર માન્યો.

અશોકે ઔદ્યોગી ધર્મ વાસ્તે ધણું કર્યું. બુદ્ધ અથવા તો તેના મહાન અનુયાયીઓની હાડકાની રજ ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે ધુમ્રટો બંધાવ્યા. તેણે ૪૦ કે ૪૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ક્યારે, કેવી રીતે, અને ક્યાં તે મરી ગયો તે આપણે જાણતા નથી; પરંતુ એટલું તો જાણીએ છીએ કે તે એક મહાન રાજા થઈ ગયો, અને પોતાના રાજ્યને સલાહસાંતિમાં મૂકી ગયો.

અશોકના મૃત્યુ પછી મૌર્ય (ચંદ્રગુપ્તે સ્થાપેલું) રાજ્ય વિષે આપણને ધણી થોડી માહિતી છે. પશ્ચિમના ઓંક રાજાઓ અને દક્ષિણના હિંદુઓ સાથે તે રાજ્યને ધણી લડાઈઓ થઈ હતી. તે આપણે જાણીએ છીએ. કેટલાક જમાના પછી મૌર્ય વંશનું નામ નિશાન કશું રહ્યું નહિ.

૯. મહાવીર સ્વામી.

૪૦ સં ૫૦ પૂર્વે પાંચસેં છસેં વર્ષ ઉપર જે સમયે ગૌતમ બુદ્ધે પોતાનો ઉપદેશ ચલાવ્યો, તે સમયે મહાવીર સ્વામીએ અસલના જૈન ધર્મમાં સુધારો કર્યો. તે જૈનોના ચોવીસમા તિર્થંકર કહેવાય છે. જૈનશબ્દ ‘જિન’ ઉપરથી થયો છે. ‘જિન’ એટલે જીતનાર, આ સંસાર રૂપી મોહનો ગઢ જીતનાર. તે જીન ઉપરથી તેમના અનુયાયીઓ જૈનો કહેવાય છે.

જે ભાગમાં તે મુખ્યત્વે કરીને ફર્યા તે ભાગ એમના વિહરવા-વિચરવા-ઉપરથી (મહાર નામે ઓળખાય છે.

મહાવીર સ્વામી વર્તમાન નામના એક ક્ષત્રિય રાજકુમાર હતા. નાનપણથીજ એમના મનની વૃત્તિ વૈરાગ્યવાળી હતી; પરંતુ સ્નેહાળ માતાપિતાનો ત્યાગ કરી એકદમ દીક્ષા મહત્ત્વ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું નહિ, પણ માત્ર

પિતાના ગુજરી ગયા પછી પોતાના વડિલ બંધુની અનુમતિ લઈ ત્રીસ વર્ષની વયે સાધુ થયા. દીક્ષા લીધા પછી બાર વર્ષ તપમાં ગાળી કેવળગાન પામ્યા, અને ત્રીસવર્ષ સુધી તેમણે ઉપદેશ કર્યો. તેમના અનુયાયીઓમાં શ્વેતાશ્વર દિગંબર એવા બે ભેદ પડ્યા છે. જૈનધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત અહિંસા છે. તેઓ કર્મ, પુનર્જન્મ, આત્મા, અને નિર્વાણને માને છે. પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનારી પાંજરાપોળો મોટે ભાગે જૈન ઉદારતાને આભારી છે. જૈન કામ વ્યાપારી અને શાંતિપ્રિય કામ છે.

જૈનોએ પોતાનાં પવિત્ર તિર્યો પર્વતો ઉપર વસાવ્યાં છે. તેમાં આયુ ઉપરનાં મંદિરોનું કોતરકામ પ્રેક્ષકોનાં મનને હેરાત પમાડે છે. શૈલુંજય, સમે-તશિખર, તારંગા, ગિરનાર વગેરે તેમનાં જગ્યાનાં સ્થળો છે. જૈન સાધુઓએ પ્રાચીનકાળમાં સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓને પોષણ આપ્યું છે અને મધ્યકાળથી છેક સાંપ્રતકાળ સુધી રાસાઓ, અને કાવ્યો રચી ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવી છે. હાલમાં હિંદના જુદા જુદા ભાગમાં મળી જૈનોની વસ્તી ૧૭ લાખની છે.

૧૦. ગુપ્ત વંશ.

અ. વિક્રમાદિત્ય અને ફા-હ્યાનની મુસાફરી.

ઈ. સ. ૩૦૮ માં ગુપ્ત વંશનો પહેલો રાજા ચંદ્રગુપ્ત થયો. મૌર્ય વંશના સ્થાપનાર ચંદ્રગુપ્ત ઉપરથી તેણે એ નામ ધારણ કર્યું. તેણે પોતાનું રાજ્ય ધણું વધાર્યું. ઇ. સ. ૩૭૫ માં તેનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો. હિંદુ જમાનો જે ‘નવીન હિંદુ યુગ’ કહેવાય છે તેની શરૂઆતમાં તે થઈ ગયો. તે સૂર્ય જેવા પરાક્રમવાળો હતો તેથી તેને વિક્રમાદિત્ય કહે છે. તેનું રાજ્ય માળવામાં હતું. કાઠિઆવાડમાં વાસો કરી રહેલી શક જતોને તેણે હાંકી કાઢી. એના વખતમાં બીજા દેશના સિકાઓ અને પરદેશી માલ આવવા લાગ્યા અને નવીન વિચારો પણ એનાજ વખતમાં ફેલાયા.

ફા-હ્યાન કરીને એક ચીનનો વતની જુદના મઠોની યાત્રા કરવા આ વખતે હિંદના પ્રવાસે નીકળ્યો હતો. એ યાત્રાળુએ આ સમયનો વૃત્તાન્ત લખ્યો છે. બૌદ્ધ ધર્મ નાબુદ થયો હતો અને હિંદુ ધર્મ પાછો સતેજ થયો હતો, તે જોઈ તેને ઘણો ખેદ થયો; પરંતુ ભોકોમાં હજી દયા અને હેતુ બાવ કાયમ રહ્યાં હતાં તે જોઈ તે ઘણો ખુશ થયો. તે કહે

છે કે આખા દેશમાં કોઈ પણ જાતની હિંસા થતી દેખાતી નથી. ઘણે સ્થળે નિર્ધન અને અનાથને વાસ્તે આશ્રમો માલમ પડે છે; ત્યાં તેમની ખરદાસ ચાકરી ઘણી કાળજીથી કરવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત એ પ્રવાસીએ વિક્રમાદિત્યના દરબારની પણ નોંધ લીધી છે. તેના કહેવા પ્રમાણે રાજાના દરબારમાં ઘણા કવિ અને પંડિતો હતા. એ વિદ્વાનોમાં નવ ઘણા પ્રખ્યાત હતા. તેઓ વિક્રમના 'નવ રત્ન' તરીકે જાણીતા થયા છે. કાળિદાસ નામે કવિ ઘણોજ વિદ્વાન હતો. શાકુન્તલ, રઘુવંશ, મેઘદૂત વગેરે ઘણાં ઉત્તમ કાવ્યો તેણે રચ્યાં છે. રાજા વિક્રમાદિત્યના જમાનામાં સંસ્કૃત ભાષા ઘણી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી. વિદ્વાનોએ ખગોળ વિદ્યાનો ઘણા સારો અભ્યાસ કર્યો. અને સારાં સારાં પુસ્તકો લખ્યાં પંચતંત્રની વાર્તાઓ પણ આજ જમાનામાં લખાઈ. આ રાજાના જીવનને લગતી ખીજ ઘણી વાર્તાઓ હાલ હિંદના દરેક ગામમાં કહેવાય છે, તે વિક્રમાદિત્યની વાર્તાને નામે મચ્છર છે.

આ રાજા ક્યારે થયો તે નિશ્ચિત સાલ આપણે જાણતા નથી; પણ શુભારે ઇ. સ. ૫૩૩ માં એનું રાજ્ય હતું. એ માળવાનો સૌથી વધારે પ્રખ્યાત રાજા હતો. ક્ષત્રિય રાજાઓ માળવામાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬ માં આવ્યા તે સમય દર્શાવનાર એક જીનો શક હાલ ચાલુ છે. તેને 'વિક્રમનો સંવત' કહે છે. વિક્રમ ઘણો બળવાન તથા શરીર રાજા હતો. તેની પહેલાં કે પછી તેના જેવો ન્યાયાધીશ કોઈ થયો નથી. ન્યાય આપવામાં તે કદી ભૂલ કરતો નહિ. તેના મરણ પછી ઘણે કાળે તેનું ધર્માસન ખંડિયેરમાંથી નીકળી આવ્યું. એવી કથા ચાલે છે કે કેટલાક છોકરાઓ જ્યાં ધર્માસન દટાએલું હતું ત્યાં રમતા હતા. રમતમાં છોકરાઓ એક ખીજને ન્યાય આપવા લાગ્યા. તેઓ ન્યાય એવો તો વાજખી આપતા કે સઘળા ચકિત થતા. આનું કારણ શું હશે તેની તપાસ કરતાં માલમ પડી આવ્યું કે જે ટેકરી ઉપર ન્યાય કરનાર છોકરો બેસતો હતો તેની નીચે વિક્રમ રાજાનું ધર્માસન દટાએલું હતું. તે સિંહાસનમાં એનું બળ હતું કે નિર્દોષ નાના છોકરાઓમાં સદ્બુદ્ધિ આવતી અને ખરું ખોટું પારખવાની શક્તિ તેમનામાં પેદા થતી. આ વાર્તા ઉપરથી સાર એટલોજ લેવાનો કે વિક્રમાદિત્ય ઘણો ન્યાયી રાજા હતો.

વિક્રમરાજા પછી તેના વંશજોએ દક્ષિણમાં લડાઈ જારી રાખી; પરંતુ તે લડાઈમાંથી તેઓ નિષ્ણત થયા નહિ એટલામાં હજુ લોકોનાં ટોળેટોળાં

હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય ખૂણામાંથી ઉતરી આવ્યાં. તે લોકો મોંગોલિઅન હતા. તેમનો સરદાર તોરમાણુ નામે હતો. તેણે માળવાના મુલકનો કટલોક ભાગ શુભરાજાઓ પાસેથી લઇ લીધો અને પોતાને ચક્રવર્તી રાજા કહેવડાવ્યા લાગ્યો. અંતે તે રાજાના વંશજોને ઉજ્જનના રાજાએ હરાવ્યા અને જે હુણુ લોકો હિંદુસ્તાનમાં રહ્યા અને હિંદુ લોક સાથે ભળી ગયા.

૬. રાજા હર્ષ અને હિઓન્યશાંગ.

સાતમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. તેમાં જુદા જુદા રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સઘળા રાજાઓમાં હર્ષ રાજા સર્વથી પ્રખ્યાત હતો. તેની રાજધાની કનોજમાં હતી.

હર્ષ રાજા અને તેના દરબાર વિષે હિઓન્યશાંગ નામના ચીનના યાત્રાળુ તરફથી આપણને ઘણી ખબર મળે છે. તે લખે છે કે એક છત્ર તળે આખા હિંદુસ્તાનને લાવવા તેનો વિચાર હતો. તેમાં તે થોડે અંશે ફતેહમંદ થયો. દક્ષિણમાં પોતાની સત્તાને વધારી શક્યો નહિ. નર્મદાના પ્રદેશ આગળ પુલકેશિન રાજાની સત્તા હતી. તે પ્રદેશ તરફ તે આગળ વધ્યો, પરંતુ લડાઈના મેદાનમાં પોતાના હાથીઓની હાર દુશ્મનોએ કાપી નાંખી ત્યારે હર્ષ રાજાનો હર્ષ જતો રહ્યો, અને તે આલુખ્ય રાજાથી ખીવા લાગ્યો.

હવે વૃદ્ધ થવાથી લડાઈના મેદાનમાં કૂચ કરતાં કરતાં તે થાકી ગયો હતો; તેથી તેની બાકીની જિંદગી અશોકની પેઠે શાંતિમાં ગાળવા તેનો વિચાર થયો. એની જિંદગીની શરૂઆતમાં એ શિવમાર્ગી હતો પરંતુ પછીથી એનો વિચાર બદલાયો અને એણે એમ કહ્યું હતું કે “ એક દિવસ હું બૌદ્ધ ધર્મનો શિષ્ય થઈશ, અને સાધુનાં ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીશ.” આથી મુસાફરો વાસ્તે એણે ધોરી રસ્તાઓ અને પુત્રો બંધાવ્યા અને ઠામ ઠામ માંદા માણસો વાસ્તે આશ્રમો તૈયાર કરાવ્યા. ધર્મના ચતુર્ભેદ વાસ્તે એ બહુ દરકાર રાખતો નહિ. એકંદરે જોતાં ધર્મની બાળતમાં સઘળાને તે છટ આપતો હતો.

ચીનનો પ્રવાસી વળી વધારેમાં લખે છે કે હર્ષ રાજા જાતે કવિતા લખતો હતો. તે વિદ્યાવિનોદી હતો અને વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતો હતો. ધર્મની ચર્ચા વાસ્તે તે સભાઓ બોલાવતો જેમાં સ્ત્રીઓ પણ છૂટથી ભાગ લેતી. હિઓન્યશાંગ ચીન જવા નીકળ્યો તે પહેલાં હર્ષ રાજાએ કનોજમાં

પોતાના ખંડિયા રાજાઓની એક સભા બોલાવી. સભાને વાસ્તે એક કામ-
ચલાઉ મઠ ઉભો કરવામાં આવ્યો. તેમાં યુદ્ધની મૂર્તિની સ્થાપના કરી.
કેટલીક ક્રિયાઓ કરવામાં આવી, પરંતુ તે ક્રિયાઓ પૂરી થાય તે પહેલાં
ત્યાં આગ લાગી અને સઘળું કામ અટક્યું. ત્યાંથી સઘળા અલહાબાદ
(પ્રયાગ) ગયા. ત્યાં દરેક ધર્મના હજારો માણસ ભેગા થયા. સભાને પહેલે
દિવસે યુદ્ધની પ્રતિમાની, બીજે દિવસે સૂર્યની મૂર્તિની, અને ત્રીજે દિવસે
શિવની મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી. મહોત્સવ ૭૫ દિવસ ચાલ્યો. રાજ્ય-
મહેલનો બધો સરસામાન જોડામાર્ગી અને બ્રાહ્મણોને એક સરખી રીતે
રાજાએ વહેંચી આપ્યો. ત્યાર પછી જેમ યુદ્ધે પોતાના પિતાનું ધર છોડતી
વખતે કર્યું હતું તેમ તેણે પોતાનો રાજવંશી પોશાક કાઢી નાખી ગરીબ
બિખારીનાં ફાટયાં તૂટયાં કપડાં પહેર્યાં.

સભાનું કામ થઈ રહ્યા પછી ચીનનો યાત્રાળુ ચીન ગયો. જે સઘળું
તેણે અહીં જોયું હતું તેનો વૃતાન્ત તેણે ત્યાં જઈ લખ્યો. ઈ. સ. ૬૬૪ માં
તે મરણ પામ્યો. હવે પણ થોડા વર્ષમાં મૃત્યુને શરણ થયો. તેના મરણ
પછી કોઈ પણ લાયક વારસ નહિ હોવાથી સર્વ ઠેકાણે અંધાધુંધી ફેલાઈ.

૧૧ દક્ષિણ હિંદ.

મહાન રાજા રાજ.

અસલના વખતમાં જમીન માર્ગેજ વિદેશીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવતા
હતા. તેનો માર્ગ માત્ર ઉત્તરમાંજ છે, તેથી દક્ષિણ વિષે પૂરતી માહિતી
આપણને મળતી નહોતી. પરંતુ પોર્ટુગીઝ લોકો જળમાર્ગે પ્રથમ યુરોપથી
હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. તેઓ દક્ષિણ હિંદમાં ઉતર્યા. ગંગા નદીની નીચેના
સઘળા પ્રદેશને ‘ દક્ષિણ ’ (દક્ષિણ) નામથી ઓળખવામાં આવે છે; પરંતુ
કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ જે પૂર્વથી તે પશ્ચિમ સુધી પથ-
રાય છે તેનેજ ‘ દક્ષિણ ’ નામ ખરી રીતે આપવું જોઈએ. દક્ષિણમાં હાલ
દ્રાવિડ લોકો વસે છે. તેઓ તેલુગુ ભાષા બોલે છે. ત્યાં આગળ લગભગ
૩૦૦ વર્ષ સુધી અંધ્ર લોકોના રાજાએ રાજ્ય કર્યું હતું. ગ્રીસ, રોમ, ઇજિપ્ટ
અને ચીન સાથે તેઓ વેપાર કરતા. પરંતુ અમુક સંજોગોને લીધે તેઓનું
રાજ્ય પડી ભાગ્યું. ત્યાર પછી ત્યાં ચાલુક્ય રાજાઓનો વંશ સ્થપાયો. તેમના

સાથી પહેલા રાજની ઉત્પત્તિ બહુ વિચિત્ર છે. કોઈ પવિત્ર પુરુષ દેવને જળ-ધારા કરતો હતો, એટલામાં કુવારામાંથી એક ખુબસુરત મનુષ્ય નીકળી આવ્યો. તેને તેમણે પોતાનો પ્રથમ રાજ નીમ્યો. પોતાના સરદારો લડાઈમાં હારી જતા તે વખતે તેમને સ્ત્રીના પોશાક પહેરાવવામાં આવતાં. તેમનાં કૃત્યો સ્ત્રી જેવાં હતાં તેથી તેમને તેમના જેવા કપડાં પહેરાવવાં તેમને યોગ્ય લાગતું હતું પૂલકેશિન તેમનો એક પ્રખ્યાત રાજ ધર્મ ગયો તે આપણે પહેલાં કહી ગયા છીએ. હર્ષ રાજ સાથે તે લડાઈ લડ્યો હતો તેપણુ તમે જાણો છો. તેણે ઈરાનના રાજને ત્યાં એલચી મોકલ્યા હતા. ઈરાનના રાજએ પણ પોતાના એલચી તેના દેશમાં મોકલ્યા હતા. તે અજંટા શહે-રની દીવાલપરનાં ચીત્રો ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે. ટુંકામાં કહીએ તો એની સત્તા ધણી હતી. પરંતુ મુસલમાનો ૧૩મા સૈકામાં નર્મદા ઓળંગી ત્યાં વધ્યા અને દક્ષિણનો છેલ્લો રાજ તેમની સાથે લડતાં પડ્યો.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે ત્રણ મુખ્ય રાજ્યો હતાં. તે દ્રાવિડ લોકોનાં પાંડય, ચેરા, અને ચોલા રાજ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ ત્રણમાંથી ચોલાનું રાજ્ય વધારે પ્રખ્યાતિ પામ્યું હતું. ત્રણે રાજ્યો મોતીનો વેપાર કરતાં હતાં. યુરોપના વેપારીઓ મોતી તથા ખીજો સામાન લેવા ત્યાં આવજન કરતા. આશરે ઈ. સ. ૧૦૦૦ માં ચોલા રાજ્યમાં મહાન રાજ રાજ રાજ્ય કરતો હતો. રાજ રાજ દક્ષિણનાં બધાં રાજ્ય જીત્યાં. અંતે કલિંગનું રાજ્ય પણ તેણે જીત્યું. પલ્લવ તેમજ ચાલુક્ય લોકો ઉપર તેણે જીત મેળવી. એનું પાટનગર તાંજેર હતું. ત્યાં આગળ એક મોટું દેવાલય એણે બંધાવ્યું, અને તેની દીવાલોપર પોતે મેળવેલી જીતની કથા કોતરાવી.

ચોલા રાજ્ય પાસે જમ્બૂ દ્વિપ હતું એટલુંજ નહિ પણ નીકાસૈન્ય પણ હતું. નીકાસેનાના બળથી એણે સીલોનનો ટાપુ જીત્યો. રાજ રાજ શિવભક્ત હતો; પરંતુ ઐશ્વર્યમાંથી તે હેરાન કરતો નહિ.

૧૨ અસલના રજપૂતોં અને તેમનાં રાજ્યો.

જગદેવ પરમારની વાર્તા.

‘રજપૂત’ શબ્દનો અર્થ રાજપુત થાય છે. કેટલાક રજપૂત રાજાઓ ક્ષત્રિય રાજાઓમાંથી અને કેટલાક ઉત્તર તરફથી આવેલી ટોળીઓમાંથી ઉતરી આવેલા હતા. રજપૂત લોકોમાં ઘણી જાતો હતી. તેમના સરદાર

‘રાણા’ કે ‘રાય’ કહેવાતા. તેઓ એકવચની હતા તથા પોતાના દેશવાસ્તે ધણો પ્રેમ ધરાવતા, પરંતુ માંહોમાંહે કજીઆને લીધે મુસલમાન રાજાઓથી તેઓ હારી ગયા, અને અને તેમણે સર્વસ્વ ખોયું. ઓસના અસલના સ્પા-ટાંના ભોક જવા અસલના રજપૂત લોકો હતા. લડાઈમાં દુસ્મનને પીઠ ખતાવવા કરતાં રણક્ષેત્રમાં મરી જવું તેઓ વધારે પસંદ કરતા. રજપૂત ઓઓ પણ પુરુષ જેવીજ બહાદુર, એક વચની અને પ્રામાણિક હતી. શત્રુને તાબે થવા કરતાં તેઓ મરવા તૈયાર થતી. જ્યારે તેમને એમ લાગતું કે પોતાના પતિ, પિતા અથવા બાઈ રણસંગ્રામમાં લડતાં મરણ પામશે તો તેવે પ્રસંગે દુસ્મનના હાથમાં જવા કરતાં કેશરીઆં કરી તેઓ અગ્નિમાં બળી મરવાનું પસંદ કરતી હતી.

રજપૂતોમાં ઘણી જાતો હતી. હજુ પણ તે જાતોના રજપૂત માલમ પડે છે. તેમની મુખ્ય જાતો વાઘેલા, સોલંકી, ચાવડા, રાઠોડ, ચોહાણ, સિસોદીઆ પરમાર, ઝાલા, વગેરે છે. આરાવલી ટેકરીની આસપાસના ભાગો તથા વિંધ્ય પર્વતની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશને રજપૂતાના કહે છે. ત્યાં ઘણી રજપૂત ટોળાઓ રહેતી હતી અને હાલ પણ ઘણા રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરે છે. ઇ. સ. ૭૬૬ થી તે મુસલમાન આવ્યા ત્યાં સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં રજપૂત રાજાઓનો અમલ હતો. તેઓ ચાલુક્ય વંશના કહેવાતા. ખુલકેશિન તથા તેના વંશજો પણ ચાલુક્ય વંશના હતા અને તેમનું રાજ્ય દક્ષિણમાં હતું તે તમો જાણો છો. માળવામાં વિક્રમાદિત્ય અને તેના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. ઓઢિઆમાં ઇ. સ. ૪૭૪ થી ઇ. સ. ૧૧૩૨ સુધી એટલે લગભગ ૬૫૦ વર્ષ કેસરી વંશના રાજાઓની સત્તા હતી. મહારાષ્ટ્રની ઉત્તરે દેવગિરિમાં ચંદ્ર વંશના રજપૂત રાજાઓનો અમલ હતો. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં રજપૂત રાજાઓએ પોતાની સત્તા ખેંસાડી હતી અને દરેક રજપૂત રાજા સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરતો હતો.

રજપૂત રાજાઓ વિષે ઘણી વાર્તા છે; પરંતુ અહીં એક આપી છે. આગળ જતાં જેમ જેમ પ્રસંગ આવશે તેમ બીજા રજપૂત રાજાઓ વિષે વિવેચન કરીશું.

માળવામાં ઉદયાદિત્ય નામે રાજા આશરે ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાં રાજ્ય કરતો હતો. વાઘેલા અને સોલંકી એમ બે વંશની તેને રાણીઓ હતી. વાઘેલી માનીતી હતી. તેના પુત્ર કરતાં સોલંકિણીનો પુત્ર નાનો હતો, પરંતુ ધણો ખુબસુરત અને ચાલાક હતો. તેનું નામ જગદેવ હતું. રાજાની પ્રીતિ

તેના પર અચંત હતી, પણ તેની ઓરમાન માતા વાઘેલી તેનાપર ઈર્ષ્યા રાખતી, અને ધારાનગરીમાંથી તેને કાઢી મૂકવા અવકાશ શોધતી હતી. જોડે વંશના ગંભીર રાજ્યને ખબર હતી કે જગદેવ ધણો રૂપાણો કુંવર હતો અને તેની કાન્તિ સૂર્યના જેવી તેજસ્વી હતી, તેથી પોતાની કુંવરોનાં લગ્ન તેની સાથે કરવાના વિચારથી તેણે તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. વાઘેલી રાણીએ આ તકનો લાભ લઈ જગદેવને વિદાય કર્યો.

રસ્તે જતાં આવડા વંશના રાજ્યમાં તે જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંના રાજ્યને વીરમતી નામની એક કન્યા હતી. જગદેવની બહાદુરી અને આલાકી જોઈ તેણે પોતાની પુત્રીને તેની સાથે પરણાવી, અને હાથી, ઘોડા, નોકરી વગેરે ધણું કિમતી દાન તેને આપ્યું. લગ્ન પછી જગદેવ પાછો ધારાનગરી ગયો; પરંતુ પોતાની ઓરમાન માતાથી તે કંટાળી ગયો, તેથી પોતાની માતા સોજાંકિણી આગળ જઈ તેણે કહ્યું કે “ મારાથી હવે અહીં રહી શકાય એમ નથી. ધારાનગરી છોડી મારું નસીબ હું પરદેશમાં અજમાવી લઉં.” અંતે પોતાની સ્ત્રી આવડી વીરમતી સાથે તેણે પોતાનું ગામ છોડ્યું. સોજાંકી વંશના સિદ્ધરાજ જયસિંહની કીર્તિ વિષે એણે બહુ સાંભળ્યું હતું, તેથી તેના પાટનગર પાટણ જવા તેણે વિચાર કર્યો. રસ્તે જતાં એક વાઘ અને વાઘણ જે સિદ્ધરાજના રાજ્યને ત્રાસ આપતા હતા તેને તેણે મારી નાખ્યા. આથી રાજા તેનાપર ધણો ખુશ થયો અને તેને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો. નોકરી દરમિયાન રાજાની જગદેવે ધણી સેવા બજાવી. પોતાના માલિક ખાતર અનેક પ્રસંગે પોતાનો જીવ તેણે જોખમમાં નાખ્યો. તેણે ત્યાં અરાઠ વર્ષ નોકરી કરી ધણું દ્રવ્ય અને કીર્તિ સંપાદન કર્યો.

એક મોટા ધનવાન અને બળવાન રાજાની પેઠે તે થોડા વર્ષ પછી પાછો ધારાનગરી ગયો. પિતા તેને જોઈ હર્ષધેષો થઈ ગયો. સોજાંકિણી હરખાઈ. વાઘેલીએ પણ પોતાનો દ્રેષ તેનાપરથી છોડી દીધો. તેના પિતાએ ધારાનગરીનું રાજ્ય તેને સોંપ્યું. જગદેવે લગભગ ૫૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ૮૫ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. રજપૂતો કેવા બહાદુર હોય છે તથા દુઃખની વખતે કેવું ધૈર્ય રાખે છે તે આપણને જગદેવની વાર્તા ઉપરથી માલમ પડે છે.

ભાગ ૨ જો.

૧૩ હિંદના મુસલમાન રાજાઓ અને તેમનાં રાજ્યો.

મહાન ધર્મ સુધારક-મહંમદ.

હિંદુસ્તાનપર પરદેશી હુમલા ધણી થઇ ગયા તે તમે વાંચ્યું. આર્યોએ દ્રાવિડ લોકોને હાંકી કાઢ્યા અને તેમનાપર શ્રીક, સિયિઅન અને જૂથ લોકોએ ધણી હુમલા કર્યા. અંતે તેમના પર મુસલમાન લોકો ચઢી આવ્યા. મુસલમાનોનો અમલ હિંદુસ્તાન પર ધણાં વર્ષ રહ્યો.

અરબસ્તાન હિંદુસ્તાન જેવડો મોટો દેશ છે, પરંતુ તેના જેવો ફળદ્રુપ નથી. પહેલાંના વખતમાં આરબો પરદેશ સાથે વેપાર કરતા અને પોતાને ખપમાં આવતી ચીજો ત્યાંથી લાવતા હતા. તેમનું ધર્મનું સ્થાન મક્કા હતું. મક્કા શહેરમાં ઈ. સ. ૫૭૦ માં અબ્દુલ્લા ને અમીનાને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો. તે પુત્રનું નામ મહંમદ પાડવામાં આવ્યું. તેમના પિતા તેમના જન્મ વખતે મરણ પામ્યા અને જેવા તે છ વર્ષના થયા કે તરતજ તેમની માતા અમીના પણ મરણ પામ્યાં. તેમના કાકાએ તેમને ઉછેર્યા. સવારે, ખપોરે અને સાંજે કાળા (પૂજનું સ્થાન) તરફ મોં રાખીને પ્રાર્થના કરવાનો તેમના કાકાએ તેમને ઉપદેશ આપ્યો. જમ જમ મહંમદ મોટા થતા ગયા તેમ તેમ પરદેશી મુસાફરો સાથે તે ફરવા લાગ્યા. મુસાફરી દરમિયાન તેમણે ચાહુદી તથા ખ્રિસ્તિ ધર્મની વાતો સાંભળી. તે ઉપરથી આરબોની મૂર્તિ પૂજા તરફ તેમને તિરસ્કાર આવ્યો, અને પરમેશ્વર એકજ છે એવું તે માનવા લાગ્યા. રાત્રે જ્યારે આકાશ તરફ એમની દૃષ્ટિ પડતી ત્યારે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરની શક્તિથી ધણો આનંદ અને વિસ્મય પામતા.

પચીસ વર્ષની વયે મક્કાની એક ધનવાન વિધવા સાથે તેમણે લગ્ન કર્યું. તેનાથી તેમને છ સંતાન થયાં. તેમના આળીસમા વર્ષમાં એક રાત્રે તેમને સ્વપ્ન આવ્યું. તેમા જીબ્રાઈલ નામનો દિવસનો તેમને દેખાયો. તેણે કહ્યું, “ મહંમદ, તું અસ્લાનો પેગંબર છે; એક નવો પંથ સ્થાપી તેનો બોધ સધળાને તારે કરવાનો છે. ” મહંમદ જાણતા હતા કે ચાહુદી અને ખ્રિસ્તિ લોકો પાસે તેમના પોતાના ધર્મના ગ્રંથ હતા; તેથી આરબો વાસ્તે પો-

તાના ધર્મના સિદ્ધાંતો તેમણે લખ્યા અને તેનું એક પુસ્તક રચ્યું. તેને કુરાન કહે છે.

ઈ. સ. ૬૨૦ માં તેમની સ્ત્રી ખદીજાબીબી મરણ પામ્યાં. તેમણે પોતાના સ્વામીના ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. મક્કાના લોકોએ મહંમદનો ધર્મ સ્વીકારવા નાખુશી બતાવી. પરંતુ મદીનાના લોકો તેમના ધર્મમાં દાખલ થયા. અલ્લા એકજ છે અને મહંમદ તેનો પેગંબર છે એમ તેઓએ કબૂલ કર્યું. કુરાન તેઓ વાંચવા લાગ્યા અને ઈસ્લામ ધર્મ મદીનામાં ફેલાયો. મહંમદ મક્કાથી પોતાના શિષ્યો સાથે મદીના આવ્યા ગયા. જે સાલમાં તે મદીના ગયા તે સાલથી મુસલમાનો પોતાના બનાવોની નોંધ રાખે છે અને તે હિજરી સન કહેવાય છે. ઈસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે ઇશ્વર એક છે, મહંમદ તેનો પેગંબર છે, અને સધળા મુસલમાન ઇશ્વરની નજર આગળ સરખા છે. જે કોઈ તેમનો ધર્મ માને નહિ તેમને મારવા તથા તેમની માલ મીલકત લઈ લેવી એ વાજબી છે એવું તેઓ માને છે. ખીજા ધર્મના લોક સાથેના યુદ્ધને તેઓ ધાર્મિક યુદ્ધ ગણે છે, અને તે યુદ્ધમાં જે મુસલમાનો મરે તેઓ સધળા સ્વર્ગે જાય છે એવું તેઓનું માનવું છે.

૧૪. મુસલમાનોનો ફેલાવો.

મહંમદ કાસમ.

મહંમદ પેગંબરના પંચના લોકોએ ઇ. સ. ૬૩૬ માં ઈરાન જતું અને પોતાના દેશ સાથે તેને જોડી દીધું, પરંતુ ત્યાંના લોકો જેને હાલ આપણે પારસી કહીએ છીએ તેમણે તેમનો ધર્મ માન્યો નહિ, અને પ્રથમ ઈરાનના અખાનમાં ઓર્મઝના ટાપુમાં તેઓ આવ્યા ગયા. થોડા વખત પછી તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. મુંબઈ શહેર અને મુંબઈ ઈલાકા હાલ તેમનું મુખ્ય મથક છે. તેઓ ધણી પૂનવાન, તેમજ ઈલાકાની આગેવાન પ્રજા તરીકે હાલ માલમ પડ્યા છે.

મહંમદના ધર્મના અનુયાયીઓ સુપેન, ફાન્સ, સીરિયા વગેરે દેશોમાં પ્રસરવા લાગ્યા. તેમના પેગંબરના મરણ પછી પાંચ વર્ષે તેમણે હિંદુસ્તાન તરફ વધવા માંડ્યું. સિંધુ નદીને કાંઠે મહંમદ કાસમ નામના એક તરુણ પુરુષની સરદારી નીચે દિગ્વિજય શહેર આગળ તેમણે પડાવ નાખ્યો, અને

શહેરને ઘેરા ધાલી તેને ફરતા કોઠ ઉપર પત્થરનો વરસાદ વરસાવ્યો. કોઠ અંતે તૂટી પડ્યો અને તેઓ શહેરમાં દાખલ થયા. હિંદુઓના લાલ વાવ-દાને બદલે મુસલમાનોની લીલી ધળ તેમણે ફરકાવી. ત્યાર પછી તેમણે મુલતાન શહેર ઉપર હુમલો કર્યો. શહેરીઓ ભયપામી તેમને શૂરણ થયા; પરંતુ મહંમદ કાસમે કહ્યું કે “ કોઠએ પણ હિંદુઓના જેવાલયને અડકવું નહિ, અને શહેરની અંદર કોઈ પણ જાતનું નુકસાન કરવું નહિ. ” જ્યારે એનો અમલ ત્યાં થયો ત્યારે તેણે હિંદુઓને ઉંચી જગાઓ આપી, અને તેમની સાથે સારી રીતે વર્તવા લાગ્યો. પોતાના અમલદારોને તે કહેતો કે “ લોકો સાથે પ્રમાણિકપણે તમે વર્તજો. કોઈ પણ જાતની વહેંચણી કરવામાં આવે તો તે વાજખી રીતે કરવી. મહેસુલ દરેક મનુષ્યના ગળ પ્રમાણે લેવું. માંહોમાંહે લાડવું નહિ અને કોઈ પણ પ્રકારે દેશને હેરાન કરવો નહિ. ”

આ તરણે પોતાની ફતેહનું ફળ ભોગવ્યું નહિ. તેના દેશના લોકોને તેનાપર અવિશ્વાસ આવ્યો, તેથી તેને ચામડામાં સીવી જીવતો મારી નાખવો એવો તેમના ખલીફાએ હુકમ મોકલ્યો. તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું, અને અંતે તે ખુરી હાલતે મરણ પામ્યો. એના સંબંધમાં ગેરસમજીત થએલી જણાય છે. હિંદુસ્તાનની કેટલીક કુંવરીઓ ખલીફના દરબારમાં હતી. તેમણે પોતાના પિતા કે જેમણે મહંમદ કાસમના હાથે ધણું ખમ્યું હતું તેમનું વેર વાળવા ખલીફને ખોટું સમજાવ્યું, અને અંતે તેનું આવી રીતે મોત આણ્યું.

આરખોનો આ હુમલો નિષ્ફળ નીવડ્યો તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે સિંધ જેવા ઉજ્જડ દેશમાં તેઓ પ્રથમ આવ્યા. ત્યાં તેમને પૂરતાં ખોરાકીનાં સાધન મળ્યાં નહિ. ખીજું તેમની પાસે જેટલું જોઈએ તેટલું લશ્કર હતું નહિ. વળી તે વખતના રજપૂત રાજાઓ તદ્દન નિર્માલ્ય નહોતા, તેથી તેઓ આ પરદેશી માણસોના હુમલાને હાંકી કાઢવા શક્તિમાન થયા.

૧૫. અ. મહમૂદ ગિઝની (મૂર્તિ ભાગનાર) અને સોમનાથ.

આજથી આશરે ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે સપ્તકતગીન નામનો અફઘાનિસ્તાનનો રાજા હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ કરી આવ્યો હતો. તેણે મહંમદને

ધર્મ ધારણ કર્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં આવી લાહોરના રાજ્યને તેણે લડા-
ઈમાં હરાવ્યો અને ધણું દ્રવ્ય ગિઝની લઈ ગયો.

સખતગીન પછી એનો પુત્ર મહમૂદ ગાદીએ આવ્યો. તે નાનો
હતો ત્યારથીજ પોતાના પિતા સાથે લડાઈમાં જતો હતો. એક લડાઈ દર-
મિઆન એણે એવી તો કિમતી સલાહ આપી કે એના સરદારો એની
કુશળતા જોઈ છક થઈ ગયા અને તે સલાહ પ્રમાણે વર્તતાં. તેમને દુસ્મન
સામે જય મળ્યો. મહમૂદ જન્મથી જ ધણો ખેડોળ હતો; વળી શીનળા
આવવાથી તે વધારે ખેડોળ થયો હતો. એક દિવસે આયનામાં તેણે પોતાનું
મુખ જોયું. તે જોઈને તે ધણો નિરાશ થયો. તે બોલ્યો, “ સાધારણ
માન્યતા એવી છે કે જ કોઈ રાજાનું મોહું જુએ તેની આંખ વધારે પ્રકા-
શિત થાય છે; પરંતુ મારી મુખમુદ્રા તો એવી છે કે જેનારની આંખે
અંધારાં આવી જાય અને તે આંધળો થાય. ” તેના વઝીરે જવાબ આપ્યો,
“ જહાંપનાહ ! તમારી રૈયતમાંનો બાગ્યે એક પશુ પુરુષ તમારું મુખ જોતો
હશે, પરંતુ સઘળા તમારાં કૃત્ય એક ચિત્તથી નિહાળે છે તથા તે પરથી
બોધ લે છે; માટે તમે સદ્ગુણી થાઓ અને તમારા સુકૃત્યની સુવાસ
સર્વત્ર ફેલાવો. ” મહમૂદ આ જવાબથી ધણો પ્રસન્ન થયો.

ખગદાદના ખલીફાએ તેને કેટલાક ઇફ્કાબ આપ્યા. તેને તેણે ધર્મ-
ધુરંધર કહ્યો, અને ધર્મના નામથી વિગ્રહ કરવા તેને સૂચવ્યું. તે પ્રમાણે
તેણે હિંદુસ્તાન પર સત્તર સ્વારી કરી અને અખૂટ ધનનો ભંડાર લઈ
ગયો. પ્રથમ તે હિંદુસ્તાનના ઘાટો ઝોળંગી પેશાવર આગળ આવ્યો.
ઈ. સ. ૧૦૦૧ માં તેની અને લાહોરના રાજા જયપાળ વચ્ચે યુદ્ધ થયું.
તેમાં જયપાળ હારી ગયો. તેનું સઘળું જવાહીર, કિમતી માલ, ગુલામો
વગેરે મહમૂદ ગિઝની લઈ ગયો.

મહમૂદ જાણતો હતો કે હિંદુસ્તાન ધણો સમૃદ્ધિવાન દેશ છે. તેમાં
હહેરાં અનેક છે. તેમના ધુમટો સોનાથી મહેલા છે. કેટલાકમાં તો મૂર્તિઓ
પણ સોનાની છે, તેથી તે દેશ જીતી અખૂટ દોલત મેળવવી અને ત્યાં
ઈસ્લામ ધર્મ સ્થાપવાનો તેને વિચાર થયો. ફરીથી તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો.
અને ઉત્તરના પ્રદેશમાં ફરવા લાગ્યો. મૂર્તિઓ પોતાને હાથે તોડી નાંખી
સોનું, હીરા, માણેક વગેરે જવાહીર તેણે લીધાં ત્યાંથી તે દક્ષિણ તરફ
વધ્યો અને અંતે ગુજરાતમાં પહોંચ્યો. તે સોમનાથ પાટણમાં ગયો; ત્યાંનું
શિવનું મંદિર ધણું પ્રસિદ્ધ હતું. તે મંદિર આગળ આવ્યો એટલે ખાલિફા

સધળા ગભરાયા અને પ્રાર્થના કરવા મંડી ગયા. આલ્મશોની મદદે ઠામ ઠામના રજપૂત ભેગા થઈ આવ્યા, પરંતુ મહમૂદે તેમને હરાવ્યા. પોતે મંદિરમાં દાખલ થયો. આલ્મશોએ તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય રાખવાનું કહ્યું. પણ તેણે જવાબ આપ્યો કે “હું મૂર્તિઓનો વેચનાર નથી; હું તો મૂર્તિઓનો ખંડન કરનાર છું.” એમ કહી મૂર્તિના કકડે કકડા તેણે કરી નાખ્યા. સોમનાથ-માંથી તે બહુ ધન લઈ ગયો, અને તે ધનથી ગિઝનીને નવેસરથી તેણે બંધાવ્યું.

૬. મહમૂદ ગિઝની અને ફિદૌસી.

મહમૂદના વખતમાં ફિદૌસી નામનો ધણો પ્રખ્યાત કવિ થઈ ગયો. પોતાના પરાક્રમનું એક કાવ્ય રચવા પાઠશાલે તેને કહ્યું. તે કાવ્ય ‘શાહનામા’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેની દરેક બેન દીઠ એક દિરહમ (એક સિક્કો) આપવા રાજાએ વચન આપ્યું હતું. ફિદૌસીએ શાહનામું પૂરું કર્યું. તેમાં તેણે ૬૦,૦૦૦ બેન લખી. રાજા તે બેનો વાંચી ધણોજ પ્રસન્ન થયો, અને કવિને ૬૦,૦૦૦ રૂપાના દિરહમ આપ્યા. આથી કવિ નારાજ થયો. કારણકે સોનાના દિરહમ મળશે એમ તે આશા રાખતો હતો. રૂપાના દિરહમનો સ્વીકાર નહિ કરે તો મહમૂદ ગુસ્સે થશે, એવી દહેશતથી તેણે લીધા અને પોતાને દેશ જઈ તે પાછા મોકલી આપ્યા, અને ત્યાર પછી બીજા બેનો લખી તેમાં તેણે રાજાની ધણી હાંસી કરી. રાજાની મા નીચા કુંડુંબમાં જન્મી હતી તથા તે ધણો બેડોળ હતો વગેરે તેમાં લખ્યું. રાજાએ જ્યારે આ લીટીઓ વાંચી ત્યારે તેને ધણો પસ્તાવો થયો અને પોતાની બૂલ સુધારી ૬૦,૦૦૦ સોનાના દિરહમ તેણે તેને મોકલ્યા, પણ એવું બન્યું કે એક દરવાજેથી સિક્કાઓ જેવા ચહેરામાં આવ્યા તેજ વખતે ફિદૌસીનું શુભ બીજે દરવાજેથી બહાર લઈ જવામાં આવ્યું હતું. અને તે સિક્કાઓ તેની પુત્રીને આપવામાં આવ્યા.

સુલતાન મહમૂદે પોતાના રાજ્યનો ધણો વિસ્તાર કર્યો, પણ રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા તે કરી શક્યો નહિ. તેના અમલદારો જીલ્લમ કરતા અને લોકોની સલામતી ખરાબર જળવાતી નહિ. આ બાબતમાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ તેને ધણો સારો બોધ આપ્યો હતો. આ સ્ત્રીનો છોકરો કોઈએ મારી નાખ્યો હતો; તેથી મહમૂદને કહ્યું, “જે દેશ પર તમે ખરાબર રાજ્ય ચલાવી શકતા નથી તે દેશ તમે શા માટે જીતો છો ? જે દેશમાં તમારું રાજ્ય ચાલે છે તેની ખરાબ વ્યવસ્થા માટે તમે જવાબદાર છો અને ખુદ તાલા તમારો જવાબ માગશે. આ શુબ્દોની અસર તેના પર ધણીજ થઈ.

સાઠ વર્ષની ઉંમરે મહમૂદ મરણ પામ્યો. તે ધણો શૂરવીર હાડવેયો હતો. રાજ તરીકે તે ધણો ન્યાયી હતો, અને વિક્ષાનોને ઉત્તેજન આપતો હતો.

૧૬. રાજ જયચંદ અને રાજસૂય યજ્ઞ.

સંયુક્તા.

હિંદુસ્તાનમાં જુદે જુદે ઠેકાણે રજપૂત રાજ્યો હતાં તે આગળની વાત ઉપરથી તમે જાણો છો. ઉત્તર હિંદમાં દિલ્હી, અજમેર અને કનોજનાં ત્રણ મોટાં રાજ્ય હતાં. અનંગપાળ દિલ્હીમાં, પૃથ્વીરાજ અજમેરમાં અને જયચંદ કનોજમાં રાજ્ય કરતો હતો. જયચંદ અને પૃથ્વીરાજ મહિષાસુર્પણ્ણ યજ્ઞ કરતા હતા. અનંગપાળને પુત્ર નહિ હોવાથી પોતાના મરણ વખતે પોતાની ગાદીનો વારસો જાણેજ પૃથ્વીરાજને તે નીમતો ગયો; કારણકે તે બહાદુર હતો. આથી પૃથ્વીરાજ દિલ્હી અને અજમેર બંને રાજ્યનો રાજ થયો. જયચંદ તેથી ધણોજ નારાજ થયો.

જયચંદે રાજસૂય યજ્ઞનો આરંભ કરી સઘળા રાજાઓને બોલાવ્યા. યજ્ઞ પ્રસંગે તેણે એક સ્વયંવરની પણ યોજાવણી કરી હતી. તેને સંયુક્તા નામે પુત્રી હતી તે આ પ્રસંગે ધર્મિષ્ઠ પતિ મેળવવાની હતી. પૃથ્વીરાજને આ પ્રસંગમાં ભાગ લેવાનું આમંત્રણ મળ્યું ત્યારે તે ધણો ગુસ્સે થયો, અને બોલ્યો એક ચોહાણુ રાજા શું જયચંદને અઠવર્તી રાજ તરીકે કબૂલ કરે ? કદી નહિ. વળી એવું કહેવામાં આવે છે કે વેષ બદલી પૃથ્વીરાજ એક વખત કનોજ ગયો હતો, ત્યારે સંયુક્તાને તેણે જોયું હતી તેથી તેની સાથે સગન કરવા તેનું ધણું મન હતું. જ્યારે સ્વયંવરની વાત તેણે સાંભળી ત્યારે તેનું મન રથું નહિ.

યજ્ઞ દરમિયાન જયચંદે દરેક રાજાઓને જુદાં જુદાં કામ સોંપ્યાં હતાં. પૃથ્વીરાજે દ્વારપાળનું કામ કરવું એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ તે તો ત્યાં ગયો જ નહિ તેથી જયચંદે તેની એક સૌનાની પ્રતિમા બનાવી તેને બારણા આગળ દ્વારપાળ તરીકે મૂકી. પૃથ્વીરાજે આ અપમાનને માટે વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો તથા બંને તો સંયુક્તાને પણ પરણવી એવો પણ મનમાં સંકલ્પ કર્યો. થોડા વિશ્વાસુ હાડવેયા લઈ તે કનોજ બહી

અથો. તે દરમિઆન સ્વયંવરનું કામ ચાલતું હતું. સંયુક્તા પુષ્પનીમાળા લઈ રાજાઓ અને રાજકુંવરની હારો વચ્ચેથી પસાર થતી ચાલી. તેણે પૃથ્વીરાજની બહાદુરી અને પરાક્રમ વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતું, તેથી મંડપને છેડે પૃથ્વીરાજની પ્રતિમાના ગળામાં પુષ્પની માળા પહેરાવી દીધી. પૃથ્વીરાજ અને તેના યોદ્ધાઓ કનોજ આગળ આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે ઈશ્વાર વેષમાં બધી બાતમી મેળવી હતી તેથી જોવી સંયુક્તાએ પ્રતિમાને માળા આરોપી કે તરતજ પૃથ્વીરાજ તેને લઈ શહેર બહાર નીકળી ગયો. ત્યાં ઘોડાઓ તૈયાર રાખી મૂક્યા હતા, તે પર બેસી સઘળા દિલ્હી તરફ ચાલ્યા ગયા.

આ બનાવથી સર્વત્ર ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો. કનોજના યોદ્ધાઓ પોતાના ઘોડાપર બેસી પૃથ્વીરાજની પાછળ પડ્યા. રસ્તામાં પાંચ દિવસ સુધી ચો-હાણો તથા રાઠોડો વચ્ચે લડાઈ ચાલી. શરૂઆતમાં ચોહાણના ઘણા સામેનો કપાઈ મુઆ, પરંતુ છેવટે તેમનો જય થયો અને સુખરૂપ દિલ્હીમાં તેઓ પહોંચ્યા. ઘણી ધામધૂમથી અને પૂર દાઢમાઠથી પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તાનાં લગ્ન થયાં. તેમણે ઘણાં વર્ષ સુધી સુખ ભોગવ્યું. અંતે જ્યારે પૃથ્વીરાજ મરણ પામ્યો ત્યારે આ પતિવ્રતા સ્ત્રીએ ચિતામાં બળી દેહ ત્યાગ કર્યો.

૧૭. મહંમદ ઘોરી અને પૃથ્વીરાજ.

પૃથ્વીરાજ ચોહાણ રાજા હતો તે તમે આગલી વાર્તામાં વાંચી ગયા. તેની અને જયચંદ રાઠોડ વચ્ચે અણબનાવ હતો તે પણ તમે જાણો છો. જયચંદની સામે લડવામાં ચિતોડના રાજા સમરસિંહે પૃથ્વીરાજને ઘણી મદદ આપી હતી. પૃથ્વીરાજ પોતાના રાજ્યમાં નિર્ભયપણે રાજ્ય કરતો હતો એવામાં તેને નાગોર આગળ ઘણો મોટો ખજાનો મળ્યો, તેથી જયચંદ અને ખીજા રજપૂતોને તેને માટે ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે અફઘાનિસ્તાનના મહંમદ ઘોરીને હિંદુસ્તાનમાં બોલાવ્યો અને તેની સાથે રહી પૃથ્વીરાજ સામે લડવા વચન આપ્યું. મહંમદ ઘોરી મોટું લશ્કર લઈને આવ્યો અને દિલ્હીની ઉત્તરે થાણેશ્વર આગળ તેની તથા રજપૂતો વચ્ચે ઘણાં યુદ્ધો થયાં. તિરૌરી આગળ એક લડાઈ થઈ તેમાં રજપૂતોના પરા-ક્રમથી અફઘાનો હારી ગયા, અને અંતે પોતાના દેશમાં નાસી ગયા.

મહંમદ ઘણો બહાદુર રાજા હતો. થોડાજ વખતમાં તે પાછો હિંદુ-

સ્તાન આવ્યો. પૃથ્વીરાજ ધણે એથઆરામમાં પડી ગયો હતો; તેને પોતાની પ્રિય પત્ની સંયુક્તા પાસેથી એક ક્ષણવાર પણ દૂર જવાનું ગમતું નહોતું. પરિણામે સધળે અચવસ્થા થઈ હતી અને તેના સિપાઈઓમાં પણ શ્રા-તન ક્ષીણ થઈ ગયું હતું; પરંતુ ચિતોડનો રાણો સમરસિંહ પોતાના લશ્કરની સાથે તેની મદદે આવ્યો. તેના આવવાની સાથેજ આખા શહે-રમાં હર્ષના પોકાર થઈ રહ્યા, અને લડાઈને વાસ્તે તૈયારી થવા માંડી. તિરોરી આગળજ પાછી લડાઈ શરૂ થઈ; પરંતુ પહેલાની તિરોરીની લડાઈ ક્યાં અને ખીજી વખતની ત્યાંની લડાઈ ક્યાં? રજપૂતો એક પછી એક પડવા લાગ્યા. સમરસિંહ અને તેનો બહાદુર પુત્ર લડાઈમાં મરણ પામ્યા. પૃથ્વીરાજે ધણું શ્રાતન બતાવ્યું; પોતાના લશ્કરના આગલા ભાગમાંથી જરા પણ તે પાછો ખસ્યો નહિ, પણ તેનાં ધણાં માણસ માર્યાં ગયાં અને પોતે કેદ પકડાઈ ગયો.

સમરસિંહની રાણી પૃથાને જીવી ખમર પડી કે પોતાનો જીવિ લડાઈના મેદાનમાં પડ્યો છે કે તરતજ તેણે મરણની સંખ્યા તૈયારી કરી પોતાના ધણી પાછળ સતી થઈ. અદ્ભુત લોકોએ દિલ્હી અને અજમેર જતાં અને ત્યાંથી ધણી લૂટ ભેગી કરી તેઓ સ્વદેશ પાછા વળ્યા.

ખીજેજ વર્ષે મહંમદ હિંદુસ્તાન ફરીથી આવ્યો, અને જયચંદના કનોજના રાજ્યપર તેણે હુમલો કર્યો. જયચંદ તેની સાથે લડાઈ કરવા તૈયાર થયો. પરંતુ અદ્ભુત લોકો સાથે લડવાનું તેનામાં પૂરતું સામર્થ્ય નહોતું. વળી ધણા રજપૂતો આગળની લડાઈમાં મરી ગયા હતા તેથી તેને પૂરતી મદદ મળી શકી નહિ. આવી સ્થિતિમાં તે લડ્યો અને અંતે હાર્યો, અને મહંમદે કનોજ અને ખનારસ લૂટી લીધાં. આ પ્રમાણે રજપૂત રાજ્યોનો વારાફરતી નાશ થયો. રજપૂત રાજ્યોએ એક ખીજને દુસ્મનની સામે લડવામાં મદદ કરી હોત તો તેમની સત્તા કમી થાત નહિ અને અદ્ભુતો પોતાની સત્તા હિંદુસ્તાનમાં બેસાડી શકત નહિ.

૧૮. ગુલામવંશ.

કુતુબુદ્દીન અને કુતુબ મિનાર.

મહમદ ઘોરીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હિંદુસ્તાનમાં મુલક જીતવાનો તથા જટલી મળે એટલી લૂંટ લઈ જવાનો હતો તેમાં તે ફાવ્યો અને હિંદુસ્તાન છોડતી વખતે પોતાના જીતેલા પ્રાંતોમાં ધણી સરદારો અને અમલદારો પોતાની પાછળ મૂકતો ગયો; પણ ઈ. સ. ૧૨૦૬ માં તે મરણ પામ્યો એટલે તેના સરદારો સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને પોતાને રાજ કહેવડાવવા લાગ્યા. પરિણામે ઘોર રાજના દરબારમાં ઉછરેલો ગુલામ દિલ્હીમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેણે કુતુબુદ્દીન નામ ધારણ કર્યું. હિંદુસ્તાનમાં રહેતાં તેને માલમ પડ્યું કે દેશ ધણો ફળદ્રુપ છે અને પોતાના દેશ કરતાં આ દેશમાં નિઃશ્વરી વધારે સુખમાં જશે એવી તેની ખાતરી થઈ, તેથી તેણે પોતાના દેશના ભોક્ષાને આ સમાચાર મોકલાવ્યા. ત્યાંથી આરખ, તુર્ક, અને પઠાણ ભોક્ષાનાં ટોળેટોળાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં. તે લોકોનું રાજ્ય આશરે ૩૦૦ વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યું.

કુતુબુદ્દીને દિલ્હી શહેરથી થોડે દૂર એક મિનારો બંધાવ્યો. પોતાના નામ ઉપરથી તે મિનારાનું નામ તેણે ' કુતુબ મિનાર ' પાડ્યું. હિંદુઓને ધણી હેરાન કરી તેમનાં દેવાલયો એણે તોડી પાડ્યાં અને તેમાંનાં પથ્થર તથા સ્તંભો એ મિનારાના બાંધકામમાં લીધા. એ મિનારો ૨૫૦ ફૂટ ઉંચો છે, અને દુનિયાના ધણી ઉંચા મિનારામાં એ મિનારાની ગણતરી થાય છે. તે બંધાવ્યાને આજે આશરે ૭૦૦ વરસ થયાં તોપણ તે હજી ધણી સારી હાલતમાં છે.

આ રાજના વખતમાં ચંગીઝખાન નામે એક મોટો મોગલ સરદાર હતો. તેના હાથ નીચેના માણસો સિંધુ નદી આગળ આવ્યા અને તેમણે મુલતાન શહેરપર હલ્લો કર્યો. તે શહેર તેઓ લઈ શક્યા નહિ પરંતુ તેમને ખાત્રી થઈ કે હિંદુસ્તાન પર સ્વારી સહેલાઈથી લાવી શકાય તેમ છે. આગળ જતાં તમે વાંચશો કે એજ દેશનો તૈમુર આ દેશમાં વધારે પ્રવેશ કરી શક્યો.

આ તુર્કી રાજને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના રજપૂત સરદારો સાથે ધણી લડાઈઓ થઈ હતી. અંતે રજપૂતોને પોતાનો પ્રદેશ છોડવો પડ્યો. તેઓ

આરાવલીની ટેકરીઓ પાસે જઈ વસ્યા. જે દેશમાં તેઓ વસ્યા તે હાલ રંજપૂતાના કહેવાય છે. હાલ પણ ત્યાં ધણા રંજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરે છે. તેઓ ધ્રિષ્ટિ સસ્તન નીચે રહી પોતાનું રાજ્ય ચલાવે છે.

૧૯ સુલતાના રજિયા.

કુતુબુદ્દીન પછી ગુલામ વંશના બે રાજાઓ દિલ્હીની ગાદીપર આવ્યા. ત્યાર પછી એક અજબ બનાવ બન્યો તે એ હતો કે એક શાહજાદી હિંદુસ્તાનની ગાદીએ આવી. તે ગુલામ વંશના પાદશાહ અલતમશની છોકરી હતી. આ છોકરીને તેના પિતાએ ધણી સારી કળવણી આપી હતી. રાજ્યકારભાર કેમ ચલાવવો તથા રૈયત સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે તે સારી રીતે જાણતી હતી. તે ઘોડા પર બેસતી અને ધનુષ ને તરવાર વાપરી શકતી. મરદના પોષાકમાં તે બહાર નીકળતી અને પોતાના મોઢાપર કોઈ પણ જાતનો ઘુરખો રાખતી નહિ. ધણા ઉત્તમ ગુણના શાહ-જાદાઓ સાથે અકલ હોશિયારીમાં તે ખરાબરી કરી શકતી. એના ભાઈઓ આજસુ અને શાખીન હતા તેથી જ્યારે એનો પિતા દિલ્હી છોડી બીજા પ્રદેશમાં જતો ત્યારે સધળો રાજ્યકારભાર તે ચલાવતી હતી. તેની ચોખ્ખતા જોઈ તેના પિતાએ પોતાના પછી તેને ગાદી વારસ નીમી. રાજ્યના અમી-રોને આથી આશ્ચર્ય લાગ્યું પણ રાજાએ તેમને કહ્યું, “ મારા છોકરાઓને મોજ શોખ બહુ ગમે છે; તેમનામાંથી એક પણ રાજ્ય ચલાવવાને લાયક નથી. મારી પુત્રી રજિયા સ્ત્રી જાત છે એ વાત ખરી પરંતુ તેની વિચાર કરવાની શક્તિ પુરુષના જેવી છે, અને વીસ પુત્રો કરતાં પણ તે ચઢિયાતી છે.”

અલતમશના મરણ પછી તેનો એક છોકરો ગાદીએ આવ્યો, પરંતુ તેણે એવી ખરાબ રીતે રાજ્ય કર્યું કે રાજ્યના ઉમરાવોએ એકઠા મળી તેને હાંકી કાઢ્યો અને રજિયાને ગાદીપર બેસાડી. તેની અકલ હોશિયારી વિષે તેમને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી અને રાજ્યકારભાર ધણી ઉત્તમ રીતે તે ચલાવશે એમ તેઓ માનતા હતા. રજિયાબેગમ નીડી પણ તેરીજ. લોકોની દાદ દરિયાદ તે જાતે સાંભળતી અને તેમને ચોગ્ગ ન્યાય આપતી. કુકામાં કહીએ તો એનો અમલ બહુ ઉંચા પ્રકારનો હતો, તેમ છતાં કેટ-

લાક બળવાખોર અમીરોને તેની રાજપદ્ધતિ ગમી નહિ. આ તેમના પર રાજ્ય ચલાવે તે તેમનાથી સહન થયું નહિ તેથી તેમણે બળવો ઊઠાવ્યો અને તેને કેદ પકડી મારી નાખી. આ હિંદુસ્તાનની પહેલી સુલતાનાએ આશરે ત્રણ વરસ રાજ્ય કર્યું.

૨૦. ખિલજી વંશ.

અલાઉદ્દીન અને કર્ણ.

શુલામ વંશના રાજાઓ પછી ખિલજી વંશના રાજાઓ ગાદીએ આવ્યા. એ રાજાઓ તુર્ક જાતના હતા. આ સમયના સધળા રાજ્યકર્તાઓનાં જ્ઞતાન્ત જાણવાની તમારે બહુ જરૂર નથી, પરંતુ અલાઉદ્દીન કે જેણે ઈ. સ. ૧૨૯૬ થી ૧૩૧૬ સુધી હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કર્યું તેને વિષે તમારે કાંઈક જાણવું જોઈએ. અલાઉદ્દીન ધણો ધાતકી રાજા હતો. પોતાના જુદાકાકાને મારી નાખી તે ગાદી પર બેઠો. પોતાનું રાજ્ય વધારવા મહારાષ્ટ્ર તરફ તે વધ્યો. રસ્તામાં તેને ધણું ધન પ્રાપ્ત થયું અને ધણા રાજાઓને હરાવી તે કિલ્લી પાછો વળ્યો.

કિલ્લી પહોંચ્યા પછી તેને માલમ પડ્યું કે ગુજરાતમાં તે સમયે કર્ણ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને કમળાદેવી નામે અતિ રૂપવતી રાણી હતી, તેને મેળવવા તેની ઈચ્છા થઈ; વળી ગુજરાત પ્રાંત ધણો ફળદ્રૂપ હતો તેથી તે જીતવાનું તેને મન થયું. કર્ણ રાજાના પ્રધાન આધવને તેણે પોતાના પક્ષમાં લીધો અને લડાઈની સધળી તૈયારી કરી તેણે ગુજરાત પર લશ્કર મોકલ્યું. કર્ણ રાજા બહુ બહાદુરીથી લડ્યો પણ સધળું બ્યર્થ ગયું. તેને પોતાની દીકરી જેવળદેવી સાથે નાસી જવું પડ્યું અને બાગલાજીના કિલ્લામાં તે ભરાઈ બેઠો. કમળાદેવી દુશ્મનના હાથમાં ગઈ અને નિરુપાયે અલાઉદ્દીનની બેગમ બની.

કમળાદેવી પોતાના દિવસો મુખે દુઃખે અલાઉદ્દીનના જનાનખાનામાં ગાળતી હતી. એક દિવસે તેને પોતાની પુત્રી સાંભરી આવી, તેથી તેણે પોતાના નવા ખાવિંદને કહ્યુંકે, “મારી પુત્રી જેવળદેવીને મળવાની મારી ધણી ઈચ્છા છે માટે તમે એને અહીં તેડાવો.” અલાઉદ્દીને તેમ કરવા

વચન આપ્યું અને દેવળદેવીને શાધી લાવવા તેણે પોતાના સરદાર કાપુરને લશ્કર સહિત વિદાય કર્યો. કાપુર શાધ કરતાં કરતાં દક્ષિણમાં જ્યાં કરણ રાજા બરાધ ખેડો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે કરણને દેવળદેવી સ્વાધીન કરવા જણાવ્યું. કરણ એક રજપૂત રાજા હતો. તેની રગે રગમાં રજપૂતનું ક્ષોધી વહેતું હતું, તેથી તેણે નિર્ભયપણે જવાબ આપ્યો કે, “જ્યાં સુધી હું જીવું છું ત્યાં સુધી દેવળદેવીને હું કદી પણ આપનાર નથી. તારે દેવળદેવી જોઈતી હોયતો પ્રથમ મને માર અને પછી એને લઈ જા.”

ઉપર વર્ણવેલા બનાવ પહેલાં દેવગિરિના રાજા રામદેવે પોતાના પુત્ર શંકરદેવ વાસ્તે દેવળદેવીનું માગું મોકલ્યું હતું, પણ કરણે તે માગું સ્વીકાર્યું નહોતું કારણકે રામદેવ તેના કરતાં હલકા કુળનો હતો; પરંતુ જ્યારે એને એમ લાગ્યું કે દેવળદેવીને પોતાની પાસે રાખવી જોખમકારક છે ત્યારે એણે રામદેવની માગણી કબૂલ કરી અને દેવળદેવીને દેવગિરિના રસ્તા તરફ ધણા હેતપૂર્વક વિદાય કરી. રસ્તામાં અદ્વગાન ઘોડેસ્વાર ફરતા હતા તેથી દેવળદેવી અને તેની ધાવને ઇશ્વરાની પ્રસિદ્ધ ગુફામાં સંતાપ જવાની જરૂર પડી, પણ ત્યાંથી તેઓ પકડાયાં અને અંતે તેમને દિલ્હી લઈ જવામાં આવ્યાં. ત્યાં અલાઉદ્દીનના શાહજાદા ખિઝરખાનની તે છોકરી પર નજર પડી અને તેના પર તેનો પ્રેમ બંધાયો. અંતે કમળાદેવીની પેઠે દેવળદેવી પણ અદ્વગાન શાહજાદાના હાથમાં ગઈ. કરણ અદ્વગાન સિપાઈઓ સાથે લડતાં લડતાં મરાયો અને ગુજરાત ઉપર દિલ્હીના પાદશાહનો અમલ થયો.

૨૧. અલાઉદ્દીન અને ચિતોડ.

પદ્મિનીની વાર્તા.

અલાઉદ્દીન જે વખતે દિલ્હી પર રાજ્ય કરતો હતો તે વખતે એવા-ડની રાજધાની ચિતોડમાં લીમસિંહ રાજ્ય પદ ભોગવતો હતો. તેને પદ્મિની નામે અતિ સ્વરૂપવાન રાણી હતી. રજપૂતોને હરાવી ચિતોડગઢ એવો તથા પદ્મિનીને પોતાની બેગમ બનાવવી એવી અલાઉદ્દીનની ઇચ્છા મૂકી તેથી અદ્વગાનોનું મોટું લશ્કર લઈ ચિતોડને તેણે ઘેરા લાલ્યો, પણ તેમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો. અંતે કંટાળી જઈ તેણે લીમસિંહને એમ કહાવ્યું કે, “પદ્મિનીને

જોવાની મને ધણી ઇચ્છા છે, અને મને એકવાર બતાવશો તો સત્વરે હું દિલ્હી પાછો ચાલ્યો જમથ.” ભીમસિંહે તેમ કરવા ના કહી પરંતુ એક આયના-માંથી પદ્મિનીનો ચહેરો બતાવવા તેણે કબૂત્ર કર્યું. અલાઉદ્દીનને આ વાત પસંદ પડી અને માત્ર એ ત્રણ માણસ સાથે રજપૂતોના કિલ્લામાં નિર્ભય-પણે તે ગયો. ત્યાં જમ તેણે પદ્મિનીનું મુખકમળ જોયું પણ તેથી તે સંતોષ પામ્યો નહિ; બલકે તેને મેળવવા તે વધારે આતુર થયો. તેણે ભીમ-સિંહને કહ્યું કે, “ આપણે મિત્રની માફક છૂટા પ્રહરું જોઈએ. તમે મને ગઢના દરવાજા સુધી વળાવવા આવો અને ત્યાંથી આપણે એક ખીજથી છૂટા પડીશું.” અલાઉદ્દીને એના ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો અને ગઢના દરવાજા સુધી તેને વળાવવા ગયો. પરંતુ અલાઉદ્દીને તુર્ક લોકોનું લશ્કર સંતાડી રાખ્યું હતું તે લશ્કર ભીમસિંહ ઉપર તૂટી પડ્યું અને રજપૂતોને આ બતાવની ખબર પડી તે પહેલાં તો ભીમસિંહને કેદ પકડી તેઓ તુર્કી હાવણીમાં લઈ ગયા.

આ હકીકત સાંભળી ત્યારે રજપૂતો તથા પદ્મિની ધણી ક્રોધાયમાન થયાં. અંતે દગાખોર સાથે દગો કરવો એજ જરૂરનું ધારી પદ્મિનીએ અલા-ઉદ્દીનને કહેડાવ્યું કે “ તમે મારા પતિને છૂટો કરશો તો હું શરણુ થઈશ. મારી પદ્મવીને જાણે એમ દાસદાસીઓ, વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે લઈને હું બંધ પાલખીમાં આવીશ, અને તમને શરણુ થતાં પહેલાં મારા પતિને હું એકવાર મળી લઈશ.” અલાઉદ્દીને એ વાત કબૂત્ર કરી.

શરત મુજબ ૭૦૦ પાલખીઓ તૈયાર કરવામાં આવી, અને દરેકમાં દાસીઓને બદલે રજપૂત યોદ્ધાઓ ગોઠવાઈ ગયા. તેમણે પોતાનાં શસ્ત્ર, બખ્તર, વગેરે તેમાં મૂકી રાખ્યાં. એક પાલખીમાં પદ્મિની પોતે બેઠી, અને સઘળો રસાલો તુર્કી હાવણી તરફ ચાલ્યો. ત્યાં પહોંચ્યા એટલે શરત મુજબ ભીમસિંહને બહાર લાવવામાં આવ્યો. તે જોયો બહાર આવ્યો કે તરતજ પાલખીમાંથી રજપૂત સરદારો ફૂટી પડ્યા અને તુર્કી સરદારો સાથે ઝપાઝપી કરી ભીમસિંહ અને પદ્મિનીને લઈ તેઓ ચિતોડ તરફ નાસી ગયા. અલાઉદ્દીનના લશ્કરે તેમની પૂડ પકડી અને ઝપાઝપીમાં ધણી રજ-પૂતો માર્યા ગયા; પરંતુ પદ્મિની અલાઉદ્દીનના હાથમાં આવી નહિ.

નિશચ થઈને અલાઉદ્દીને ઘેરો ઊડાવી લીધો. તેમ છતાં ચિતોડ આગળની હાર તેના હૃદયમાં સાધ્યા કરતો હતો; તેથી ફરીથી મોટું લશ્કર

લક તેણે ખીજ વાર ચિતોડને ઘેરા ધાલ્યો. રજપૂતોએ બધીવાર અફગાનોને પાછા હઠાવ્યા પણ અફગાનનું બળ કોઈ પણ પ્રકારે ઓછું થયું નહિ. છેવટે એક છેલ્લો ધસારો કરી પોતાના દેશને વાસ્તે પોતાના પ્રાણનું બળિદાન આપવાના નિશ્ચયપર રજપૂતો આવ્યા. તે અરસામાં એક રાત્રે લીમસિંહને સ્વપ્ન આવ્યું, અને તેમાં કાલિકામાતાએ તેને દર્શન દીધાં. માતાજીએ તેને કહ્યું કે, “ તારા રાજ્યના બાર રાજાઓ મરશે ત્યારેજ ચિતોડનો છૂટકારો થશે ” આથી લીમસિંહે પોતાના પુત્રોને એક પછી એક ગાદીએ બેસાડ્યા, અને તેઓ દુસ્મન સાથે લડતાં મરો ગયા. એકંદરે ૧૧ કુંવરો મરણને શરણ થયા ત્યારે લીમસિંહે પોતાના નાનામાં નાના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને તેને પોતાના વિશ્વાસુ માણસો સાથે નસાડી મૂક્યો. તેને વિદાય કરતી વખતે રાજાએ કહ્યું કે, “ તું જીવતો હોઈશ તો મારો વંશ જીતી રહેશે, અને કોઈ પણ દિવસ ચિતોડનું રાજ્ય જીતું થશે.

પુત્રના ગયા પછી લીમસિંહ રજપૂત લોકોના રિવાજ પ્રમાણે થોડા શરવીર યોદ્ધાઓ સાથે દુસ્મન ઉપર તૂટી પડ્યો. પદ્મિની અને ખીજ રજપૂતોણીઓ એક જાડી ગુફામાં ભરાયાં અને ચિતા સળગાવી જીવતાં બળી મુક્યાં. રજપૂતોએ આ પ્રમાણે કેસરીઆં કરી બહાદુરીથી જોટલાને મરાય તેટલાને મારી પોતાના દેશને વાસ્તે પ્રાણ ખોયા.

આ પ્રમાણે ચિતોડના ઘેરાનો અંત આવ્યો. એક પણ રજપૂત અલાઉદ્દીનના હાથમાં જીવતો આવ્યો નહિ, અને જે ચિતોડ જહોજલાલીથી દીપી રહેલું હતું તે ચિતોડ ઉજ્જડ થઈ ગયેલું તેની આંખ આગળ દેખાયું.

૨૨. તખલખ વંશ.

મહંમદ તખલખ.

ખ. સ. ૧૩૧૬ માં અલાઉદ્દીન ખિલજી મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી આસુદ્દીન તખલખ નામનો એક પંજાબનો જોરાવર મુખો હતો તે દિલ્હી પર ચઢી આવ્યો અને છેલ્લા ખિલજીરાજ ખુશરુને હરાવી મારી નાખી પોતે ગાદીએ બેઠો. તેના મરણ પછી તેનો દીકરો મહંમદ તખલખ ગાદીએ આવ્યો. તે સ્વભાવે આક્રોશી હતો, અને પોતાના મગજમાં સ્ફુરેલા વિચારને

દહપણે વળગી રહેતો, પછી કે તે ખરો હોય કે ખોટો હોય. હૌષ દષ્ટિ પહોંચાડી કામ કરવાની ખામીને લીધે તેની કારકીર્દી વખોડાઇ, અને 'મહં-મદ તખલખ ગાંડો' એ નામથી ઓળખાયો. તેણે ચાંદીના સિક્કાને બદલે તાંબાના રૂપીઆ ચલાવવા માંડ્યા; આથી લોકો ધણા નારાજ થયા, પણ તેણે જરાએ દરકાર કરી નહિ. લોકો તેને 'ખુની' કહેતા હતા કારણ કે ભાગ્યે એક પણ એવો દિવસ જતો કે એના મહેલ આગળ મનુષ્ય વધ થયો નહોય. દરરોજ સેંકડો મનુષ્યને હાથપગ બાંધી તેની પાસે લઇ જવામાં આવતા હતા, અને પોતાની મરજી મુજબ ન્યાય આપી તે તેમને નિર્દયપણે શિક્ષા કરતો.

એણે પોતાનું રાજ્ય ધણું વધાર્યું, અને 'દખખણમાં' દેવગિરિ સુધી એની સત્તા પ્રસરી. દિલ્હી જે પોતાનું રાજધાનીનું શહેર હતું તે બદલી પોતાની રૈયતને તેણે દેવગિરિમાં રહેવા જવા ફરમાવ્યું. દેવગિરિને દોલતાબાદનું નામ આપ્યું અને તેને પાટનગર બનાવ્યું. ધરખાર છોડી ૮૦૦ માઇલ જેટલે છેટે દેવગિરિ જવામાં લોકોને બહુ સહન કરવું પડ્યું. તે વખતે આગગાડી વગેરે મુસાફરીનાં સાધન હતાં નહિ તેથી રસ્તામાં અસહ્ય થાકથી કેટલાકના પ્રાણ ગયા. એક અપંગ અને અંધ પુરુષથી મુસાફરીનો શ્રમ વેડી શકાય એમ નહોતો તોપણ તેને જોરજુલમથી દોલતાબાદ ધસડી લઈ જવામાં આવ્યો. અંતે તે બિચારો ૪૦ દિવસની મુસાફરી પછી મરણ પામ્યો.

મહંમદ એવો તો ધાતકી હતો કે દયા થું છે તે તે સમજતો નહોતો જીવતા માણસની ચામડી તે ઉતરાવતો અને તેમને હાથીઓના પગ તળે ચગદાવી મારી નાખતો. આ ધાતકી રાજા ૪૮ સ. ૧૩૫૧માં મરણ પામ્યો.

૨૩. ફિરોઝ.

મહંમદ પછી તેનો ભત્રીજો ફિરોઝ ગાદીએ બેઠો. ફિરોઝની મારજપૂતાણી હતી તેથી તેને અર્ધો હિંદુ ગણી શકાય. તે સ્વભાવે ધણો નર તથા દયાળુ હતો અને લગાઇ તરફ તેને ધણો નિરસ્કાર હતો. ગાદીએ આવ્યા પછી એક વિદ્વાન પુરુષને તેણે પ્રધાનપદ આપ્યું અને તેની સલાહથી ધણી ઉત્તમ રીતે રાજ્ય કર્યું. રૈયતપર જે અસહ્ય કરતો બોલે મક.

વામાં આવેલો હતો તેમાં તેણે ધગડો કર્યો. અને રૈયત સુખચેનથી દહાડા કાઢવા લાગી. લોકોના ધરમાં અનાજ તથા ખાવાનાં સાધનો પુષ્કળ માલમ પડતાં હતાં અને દરેક જણ પાસે સોના રૂપાના દાગીના ઢેખાતા હતા.

દિલ્હીનું રાજ્ય દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામતું ગયું, અને સુલ્તાને સુશોભિત શહેરો બંધાવવા માંડ્યા. ફતેહાબાદ, જુઆનપુર વગેરે સુંદર શહેરો એના વખતમાં રચાયાં. શહેરમાં લોકોને પાણી પૂરું પાડવા માટે તેણે જમના અને સતલજ નદીઓમાંથી નહેરો ખોદાવી. આવી નહેરોમાંની એક નહેર જેને 'જમનાની નહેર' કહે છે તે હાલ પણ જોવામાં આવે છે અને તેમાંથી દિલ્હીના શહેરીઓને પાણી પૂરું પડે છે. આ બધા અને માયાળુ સુલ્તાને ઠામ ઠામ પુલો, મસ્જિદો, અને પાઠશાળાઓ બંધાવી અને જીનાં મકાનો સમરાળ્યાં.

ગરીબ તથા વૃદ્ધ પુરુષો જે કામકાજ કરી શકતા નહોતા તેમને દરેક વર્ષે આ બધો રાજ મોટી પૈસાની રકમ આપતો. તે ઉપરાંત માંદાને વાસ્તે તેણે ડવાખાનાં તૈયાર કરાવ્યાં. એના રાજ્ય દરમિયાન રૈયત ધણી સુખી તથા આબાદ માલમ પડતી હતી, અને બળવા, કાવતરાં અને અશાન્તિ શું છે તે લોકો જાણતા નહિ. ટુંકામાં કહીએ તો જેમ એક પિતા પોતાનાં બાળકો ઉપર રહેમ નજર રાખી સત્તા બોગવે છે અને તેમના કલ્યાણના ઉપાય શોધે છે તેમ આ માયાળુ રાજા પોતાની રૈયતપર સત્તા બોગવતો હતો, અને તેમની સુખાકારી વાસ્તે અનહદ શ્રમ લેતો હતો.

ફિરોઝ પછી આ વંશના ચાર રાજાઓ થયા. તેમના વખતમાં દિલ્હી તાબાના પ્રાંતો એક પછી એક સ્વતંત્ર થઈ ગયા, અને છેલ્લા તખલખ રાજાના અમલ દરમિયાન માત્ર દિલ્હી અને તેની આસપાસનો જ મુલક રહ્યો. તે પ્રદેશ પણ જ્યારે મોગલો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે જતો રહ્યો.

૨૪. ગુજરાતના મુસલમાન રાજાઓ.

અમદાવાદ અને અમદાવાદની સ્થાપના.

કરણ્ય રાજાના મરણ પછી ગુજરાત ઉપર દિલ્હીના પાદશાહનો અમલ થયો એવું તમે આગળ વાંચી ગયા છો. દિલ્હીના પાદશાહો ગુજરાતનું રાજ્ય ચલાવવા પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે સુબાઓ મોકલતા હતા. તે સુબાઓમાંથી એક સુબાએ મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કર્યું અને તે ગુજરાતનો પહેલો પાદશાહ થયો. તેના પૌત્ર અહમદે તેનું ખૂન કર્યું અને અહમદશાહ નામ ધારણ કરી પોતે ગાદી પર બેઠો.

અહમદશાહે પોતાના નામ ઉપરથી સાગરમતી નદીને કિનારે અમદાવાદ શહેર વસાવ્યું. તે શહેરમાં મસ્જિદો, મહેલો અને કિલ્લાઓ તેણે બંધાવ્યા અને દિવસે દિવસે તે ગુજરાતનું એક નામીયું શહેર થતું ગયું. ધણા વેપારીઓ, ધનાઢ્ય શેઠીઆઓ અને કુશળ કારીગરો ત્યાં વસવા લાગ્યા. હાલ તે ગુજરાતનું ઉદ્યોગ અને વેપારનું મથક ગણાય છે. ત્યાં ધણી મીસો અને કારખાનાં છે, જેમાં ધણી વસ્તુઓ બને છે. એ શહેર વસાવ્યાને આજે લગભગ ૫૦૦ વરસ થઇ ગયાં છે.

અહમદશાહ બળવાન સુલતાન હતો. તેણે ગુજરાત તથા માળવાના ધણા રાજાઓને હરાવ્યા અને તેમની પાસેથી ખંડણી લીધી. તેના રાજ્ય દરગિઆન વાઘેલા વંશના વરહોજી અને જેતોજી નામના બે ભાઇઓ જે બહારવટીઆ તરીકે જાણીતા થયા હતા તેઓ તે દેશ છૂટવાને નીકળી આવ્યા. તેઓ ધણા બહાદુર અને એકત્રયની હતા. તેઓ અમદાવાદ શહેર આગળ આવી પહોંચ્યા અને છૂપા વેપમાં ગામની પાદરે દુર્ધા કરતા હતા. એવામાં એક સાંજે અહમદશાહની બેગમ એક પીરની કબર આગળ નિમાઝ પઢવા આવી, તે તેમણે જોઇ. તરતજ બન્ને ભાઇઓએ તેને ઘેરી લીધી અને તેને કહ્યું કે, “ અમે વરહો અને જેતો નામના રજપૂત સરદારો છીએ, અને અમે અમારા ગામે પાછાં માગીએ છીએ. ”

બેગમે તેમના શબ્દ સાંભળી જવાબ દીધો કે, “ તમે મને છોડશો તો હું તમને તમારાં ગામ પાછાં અપાવીશ. ” બન્ને ભાઇઓએ તેના પર વિશ્વાસ રાખી તેને છોડી દીધો. બેગમે પાદશાહને સમજાવી તેમનાં ગામ પાછાં અપાવ્યાં. આથી બંને ભાઇઓ સુલતાન પર ધણા ખુશી થયા અને

પોતાની ખેન લાક્ષાનાં સુલતાન સાથે લગ્ન કર્યાં. લાક્ષા જે ઇતિહાસમાં
“ લાક્ષા વાઘેલી ” તરીકે જાણીતી થઈ છે તે સુલતાનની ધણી માનીતી
બેગમ થઈ પડી.

૨૫. મહમૂદ બેગડો.

સુલતાન મહમૂદ ગુજરાતના મુસલમાન રાજાઓમાં મોટામાં મોટો
હતો. ૧૪ વરસની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૪૫૯ માં તે ગાદીએ આવ્યો, શરૂઆતમાં
તેની તરુણ અવસ્થાને લીધે તેના રાજ્યમાં અચાન્તિ રહી અને કોઈ કોઈ
ઠેકાણે બળવા ફાટી નીકળ્યા, પણ જેમ જેમ તે મોટો થયો તેમ તેમ
પોતાના રાજ્યમાં સારો બંદોબસ્ત રાખવા તે શક્તિમાન થયો. એક દિવસે
તેણે પોતાના પેગંબરને સ્વપ્નામાં જોયા. તેણે તેની આસપાસના હિંદુ
રાજ્યો જીતી લેવા તથા તેમાં મુસલમાન ધર્મ દાખલ કરવા તેને સૂચના
કરી. આથી પશ્ચિમે સોરઠ પ્રાન્તપર અને પૂર્વે આંધ્રપ્રદેશ પર હુમલો કરવાનો
તેણે નિશ્ચય કર્યો.

સોરઠ પ્રાન્ત ગુજરાતની નૈઋત્યમાં કાઠિયાવાડમાં આવેલો છે. તેનું
મુખ્ય શહેર જુનાગઢ છે. ત્યાં ગિરનાર નામે ડુંગર છે તેના ઉપર જૈન
માર્ગીઓનાં ધણાં કિતમ દહેરાં છે. આખો પ્રાન્ત મંડળિક નામે રાજના
હાથમાં હતો. તેની સામે મહમૂદ બેગડો મોટું લશ્કર લઈને ગયો. રજપુત
રાજા પાસે તોપ અને બંદૂકો વગેરે હથિયાર નહોતાં તેથી મુસલમાન સુલ-
તાન સાથે તે ટક્કર ઝીલી શક્યો નહિ ને તેને શરણે ગયો અને મોટી
રકમો તેને આપી. પરંતુ એટલાથી મહમૂદ સંતોષ પામ્યો નહિ. ગિરનાર
જીતી લેવાનો તથા સોરઠ અને ખાસ કરીને જુનાગઢમાં મુસલમાન ધર્મ
ફેલાવવાનો તેનો દઢ નિશ્ચય હતો, તેથી ફરીથી એક ચઢાઈ ત્યાં લઈ ગયો.
મંડળિકે પોતાને હેરાન નહિ કરવા બાબત ધણી આજીજી કરી પણ સુલતાને
તેનું જરાપણ માન્યું નહિ. અંતે તેણે કિશ્ત્વાની કુંચી બાદશાહને સ્વાધીન
કરી પોતે મુસલમાન થયો. તેણે પોતાની પાછત્રી નિંદગી અમલદારોમાં
ગાળી.

જુનાગઢ જતા પછી મહમૂદે આંધ્રપ્રદેશ તરફ પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી.

આંખનેરનો કિલ્લો મોટો હતો અને તેમાં રજપૂતોએ સેંકડો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. એ કિલ્લો પાવાગઢ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. તેના ચિખર ઉપર કાલિકા માતાનું કહેડું છે. તે વખતે ત્યાં પતાઇ રાવળ રાજ્ય કરતો હતો.

જ્યારે રાવળને ખખર પડી કે સુલતાન મહમૂદ પોતાના ગઢ ઉપર હુમલો લાવે છે ત્યારે પોતાના બચાવ માટે તેણે ધણી પ્રયત્ન કર્યા. કિલ્લાને મજબુત બનાવી તેની આસપાસ જાંડી ખાધ ખોદાવી તમામ લશ્કર ભેગું કર્યું અને મરતું સુધી લડવાની તૈયારી કરી. મહમૂદે એક મોટું લશ્કર તૈયાર કરી આંખનેરને ઘેરા લીધો. ઘેરા બાર વરસ પહોંચ્યો. અંતે પતાઇ રાવળ કંટાળી જઈ પૈરાં છોકરાંને કતલ કરી હાથમાં તલવાર લઈ શરીર સામંતોની સાથે મુસલમાન લશ્કર પર તૂટી પડ્યો. તે ધણી બહાદુરીથી લડ્યો. પણ અંતે કેદ પકડાઈ ગયો. મહમૂદે તેને કહ્યું કે, “ જો તું મુસલમાન થઈશ તો હું તારી જિંદગી બચાવીશ. ” રાણાએ એ વાતને તિરસ્કારી કાઢી તેથી તેને મારી નાખવામાં આવ્યો.

મહમૂદે જુનાગઢ અને પાવાગઢ એમ બે ગઢ લીધા તેથી તે ‘ બેગડો ’ કહેવાય છે. તેનો દેખાવ ધણો વિચિત્ર હતો. તેની મૂછો બહુ લાંબી હતી અને પોતાના માથા ઉપર એ મૂછોની ગાંઠો બાંધતો. તેણે ધણી મસ્જિદો, વિદ્યાલયો અને ધર્મશાળાઓ બંધાવ્યાં. તે ઉપરાંત મુસાફરોની સગવડ વાસ્તે રસ્તામાં કુવા, વાવ ખોદાવ્યાં, અને ઝાડો રોપાવ્યાં. જિંદગીના પ્રાણલા ભાગમાં એનું હૃદય ધણું દયાળુ થઈ ગયું હતું. જે કોઈ પણ નિરાશ્રિત મરદ અથવા સ્ત્રી તેની પાસે આવતા તે સંવેદનશીલ થઈ મદદ કરતો.

૨૬. બ્રાહ્મણી રાજ્ય.

૨૬. હસન ગંધુની વાર્તા.

મહમૂદ તખલખના વખતમાં ગંધુ નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં એક અદ્ભુત નોકરી કરતો હતો. તેનું નામ હસન હતું. શેઠે તેને થોડી જમીન કાઢી આપી હતી. અને જમીન ખેડી તે પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો. એક દિવસે તે જમીન ખેડતો હતો એટલામાં ફર્રે સંજોગે તેને જમીનમાંથી ધન

મળી આવ્યું. હસનને લાગ્યું કે જમીન મારી નથી. માત્ર અનાજ ઉપર મારો હક છે; તેથી ધન તેણે પોતાના શેઠને આપી દીધું. આ વાત રાજાને કાને ગઈ અને હસનના પ્રમાણિકપણાથી તે ધણો ખુશી થયો. રાજાએ તેની પ્રશંસા કરી અને ૧૦૦ ઘોડેસવારની ટુકડીનો તેને ઉપરી નીમ્યો. આ પ્રમાણે હસનનો ભાગ્યોદય થયો. તેના શેઠે તેને કહ્યું કે, “ ભવિષ્યમાં તું એક મોટો પુરુષ થઈશ; કદાચ રાજાનું પદ પણ તું પામે એવો સમય આવે તો મને તું ભૂલતો નહિ પણ મને તારો પ્રધાન નીમજે અને મારી યાદગીરી તરીકે તારા નામ સાથે ગંગુ શબ્દ ઉમેરજે.” હસને એ વાત કબુલ રાખી અને દિલ્હી છોડી તે દખ્ખણમાં ગયો.

મહંમદના જીવનમયી સઘળી રૈયત કંટાળી ગઈ હતી, તેથી તેમણે રાજા સામે બળવો ઉઠાવ્યો. એ બળવામાં ત્રાસુ વર્તાઈ રહ્યો, અને અંતે દેશતાબાદ બળવાખોરોના હાથમાં ગયું.

આ બળવામાં હસને ભાગ લીધો હતો, તેથી તેમણે તેને ‘ઝાફરખાન’નો ઇલકાબ આપ્યો. હસને બળવાખોરોની મદદથી મહંમદને હરાવ્યો, અને ઈ. સ. ૧૩૪૭ માં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો. તેણે પોતાના પાટનગર તરીકે ગુલબર્ગ પસંદ કર્યું, અને ગંગુ નામ પોતાના નામ સાથે જોડી આદાલતી રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. કોઈ તેને આદાલતી રાજ્ય પણ કહે છે, પણ ‘આદાલતી’ એ ‘આદાલતી’ નો અપભ્રંશ છે.

આદાલતી રાજ્ય ધણા વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યું. જે સમયમાં આદાલતી રાજ્યની શરૂઆત થઈ તેજ અરસામાં દક્ષિણમાં વિજયનગરમાં એક મોટું હિંદુ રાજ્ય સ્થપાયું. તે રાજ્ય લગભગ ૨૫૦ વર્ષ સુધી ટકી રહ્યું. આ બંને રાજ્યો એક બીજા સાથે મિત્રાચારી રાખતાં હતાં, પણ જ્યારે દિલ્હીના રાજાનો ડર તેમણે રાખ્યો નહિ ત્યારે તેઓ બંને માંહોમાંહે લડયાં અંતે કેટલાક વર્ષ પછી આદાલતી રાજ્ય તૂટ્યું અને તેનાં જુદાં જુદાં પાંચ રાજ્ય થયાં. તેઓ બિજાપુર, ગોવળકોંડા, અકમલનગર, વરાડ અને બિદર નામે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યનો પણ અંતે છેડો આવ્યો. તાલિકોટાની લડાઈમાં મુસલમાન રાજાઓએ હિંદુઓને હરાવ્યા અને ત્યાર પછી વિજયનગર રાજ્યનું નામ નિશાંતે રાખ્યું નહિ.

૨૭. તૈમુર લંગડો.

ચંગીઝખાનનું રાજ્ય તેના પુત્રોના પછી તૈમુરના હાથમાં આવ્યું. તુર્કસ્તાનની આસપાસનો પ્રદેશ પ્રથમ જીતી તે આગળ વધ્યો, અને તેની પાસેના એક દેશના મધ્ય ભાગમાં આવેલા એક ગામડા પર તેણે છાપો માર્યો. તેમાં તે હાર્યો અને છૂપા વેષમાં નાસી જઈ ઘેર ઘેર ભટકી બિશ્વા માગી પોતાનું પેટ ભરવું પડ્યું. એક દિવસે તેણે એક વૃદ્ધ ડોસીને ત્યાં બિશ્વા માગી. ડોસીએ થાળીમાં ઉનોભાત તેના આગળ ધર્યો. તૈમુરે તેમાંથી ખાચકો ભર્યો પણ દાઝ્યો અને જાંઘો ભાત તેના હાથમાંથી પડી ગયો. ડોસી આ જોઈ હસીને બોલી કે “ તું, તૈમુર તાતાર જવો છે. હમણાંજ તેનો પરાજય થયો કારણ કે સરહદપરના મુલક જીતવાને બદલે તેણે મધ્ય પ્રદેશ જીતવા માંડ્યા. તે’ પણ જો થોડો ભાત લીધો હોત તો તું દાઝ નહિ અને સધળો ભાત તું ખાઈ ચકત. ” આ પરથી તૈમુરે શિખામણ લીધી. આખો લાડવો એકદમ ખાવા કરતાં કકડે કકડે ખાવો એ વધારે સાઈ છે. એમ એને ખાત્રી થઈ.

તૈમુર ચુસ્ત મુસલમાન હતો તેથી ઇસ્લામ ધર્મ નહિ માનનાર પર ચઢાઈ કરવી એવો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો, તેણે હિંદુસ્તાન સંબંધી ખબર અંતર મંગાવી તે પરથી તેને માલમ પડ્યું કે હિંદુસ્તાન ધણો સમૃદ્ધિવાન દેશ છે. ત્યાં સોનું, રૂપું, હીરા, માણેક, વગેરે અમૂલ્ય જવાહીર મળી શકે છે. તે ઉપરાંત તે દેશ ધણો ફળદ્રૂપ છે. ત્યાં ખોરાકનાં સાધન અનેક છે; પરંતુ તેને એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થવું ધણું કઠણ છે; તે દેશની ઉત્તરમાં પાંચ નદીઓ આવેલી છે. જે સહેલાઈથી ઝોળંગી શકાય એવી નથી; વળી ત્યાંના રજપુત રાજાઓ ધણા બળવાન છે અને વિદેશીને તેઓ પોતાના દેશમાં આવવા દેતા નથી. એ દેશના રાજાઓ પાસે હાથીઓ ધણા હોય છે તેઓ એવા જોરાવર હોય છે કે ઘોડા અને તેના સવારને પકડી, હવામાં ઉરાડી ભોંયપર પછાડી તેમને મારી નાખે છે આવી અનેક વાતના ગપાટા તૈમુર આગળ આવ્યા, પણ તે જરાએ ગભરાયો નહિ. ઝનૂની અને બળવાન લશ્કર એકઠું કરી ખૈરઘાટને રસ્તે તે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયો.

પ્રથમ સિંધુ નદી ઝોળંગી તૈમુર પંજાબમાં આવ્યો. રસ્તામાં જ જે

શહેરે તથા ગામડાં આવતાં ગયાં તે સધળાં તેણે ખાળી મૂક્યાં. લાખો માણસને તેણે કેદ પકડયા. ઠામ ઠામ તેનો ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો, અને તેના નામથી લોકો યર યર ધુજવા લાગ્યા. દિલ્હીમાં તે વખતે તખલખ વંશનો છેલ્લો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. શરૂઆતમાં તો બધા પામી તે કિલ્લામાં બરાબ ગયો પણ થોડા દિવસ પછી લશ્કર લઈ તે બહાર નીકળ્યો ને ઘણી બહાદુરીથી લડ્યો પણ અંતે તેનો પરાજય થયો અને ગુજરાત બહુ નાહો. તૈમુરના લશ્કરમાં હિંદુ અને મુસલમાન કેદીઓ હતા; તેમની સંખ્યા ઘણી હોવાથી વખતે તેઓ નરશે એમ ધારી તૈમુરે તમામને કતલ કરાવી નાખ્યા. ઇતિહાસ લેખક ફિરસ્તા કહે છે કે એ પ્રમાણે એક લાખ કેદીને તેણે કાપી નાખ્યા.

ત્યાર પછી તૈમુરે હિંદુસ્તાનના પાંચાહની પદવી ધારણ કરી. દિલ્હીના લોકો તાબે થયા તેમનું રક્ષણ કરવાનું તૈમુરે વચન આપ્યું, પછી લોકો પાસે જોર જીલમથી ઠંડ ઉધરાવવા માંડ્યો. આથી લોકો સામે થયા, એટલે તૈમુરના લશ્કરે શહેરમાં લૂટફાટ અને કતલ ચલાવી મૂકી. પાંચ દિવસ સુધી એમ ચાલ્યું. તૈમુરે પોતાના સિપાઈઓને અતિ ધાતકી કામ કરતાં જોયા પણ તેણે તેમને બિલકુલ રોક્યા નહિ, અને લૂટવાનું કાંઈ રહ્યું નહિ ત્યારે તૈમુરે ક્રુર કરવાનો હુકમ આપ્યો. શહેરમાંથી તેણે ઘણું દ્રવ્ય લૂટ્યું અને અસંખ્ય સ્ત્રી પુરુષોને ગુલામ કર્યા.

તૈમુર ઘણો બહાદુર હતો ત્રેસઠ વર્ષની ઉંમરનો છતાં તે લડાઈમાં આગળ પડતો અને ધમ ધમી શકતો. તે શરીરે દેખાવડો હતો, તેનું માથું મોટું હતું તથા અવાજ ખુલ્લો હતો. એક પગે તે લંગડો હતો તેથી તેને “તૈમુર લંગડો” કહેવામાં આવે છે.

મોગલ પાદશાહો.

૨૮. બાબર.

તૈમુરથી છઠ્ઠી પેઢીએ બાબર ઉતરી આવેલો હતો. તુર્કી અને મોંગો-લિઅન પ્રજાનું મિશ્રિત લોહી તેના શરીરમાં વહેતું હતું, તેથી તે ‘મોગલ’ કહેવાયો ‘મોગલ’ એ ‘મોંગલ’ શબ્દનો અપભ્રંશ છે. બાબર અને તેની પછીના સધળા મુસલમાન પાદશાહો મોગલ કહેવાય છે. જોકે ખરી

રીતે જોતાં તેઓ તુર્કી રાજ્યો હતા. ખાખરનું ખરૂં નામ ઝહીરદીન હતું. નાની વયે તે વાંચતાં લખતાં શીખ્યો અને ઘોડે એસવામાં તથા શિકાર કરવામાં કુશળતા મેળવી. ફૂલ અને બાગબગીચા ઉપર તેને ઘણો પ્રેમ હતો. તેની જિંદગીનો હેવાલ તેણે પોતે લખેલા પોતાના જીવનચરિત્ર ઉપરથી આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ.

બાર વર્ષની ઉંમરે તેનો પિતા મરણ પામ્યો. તે વખતે તેનો કાકો તુર્કસ્તાનનું તેનું નાનું રાજ્ય પચાવી પડવાની કોશિશ કરતો હતો. આ ખખર સાંભળી ખાખરે પોતાના કાકાનું સમરકંદનું રાજ્ય જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ઇ. સ. ૧૪૯૭ માં તેણે સમરકંદ જીત્યું; પરંતુ પોતાની સત્તા ત્યાં ખરાબર જામે ત્યાં સુધી તે રહી શક્યો નહિ. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૫૦૪ માં તેણે કાબૂલ લીધું અને ઇ. સ. ૧૫૧૯ માં હિંદુસ્તાન તરફ આવવા નીકળ્યો. પેશાવર થઇને તે પંજાબમાં દાખલ થયો અને કેટલીક લૂટ મેળવ્યા પછી કાબૂલ પાછો વળ્યો.

તે અરસામાં દિલ્હીની ગાદીપર ઇબ્રાહીમ લોદી રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાજ્યપદ્ધતિ ઘણી ખરાબ હતી, અને પ્રજા તેનાથી અસંતુષ્ટ રહેતી હતી, તેથી તેમણે ખાખરને નિમંત્રણ કરી હિંદુસ્તાન બોલાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના આરંભમાં ૧૩૦૦૦ મોગલ સિપાઇનું એક નાનું લશ્કર લઇ તે હિંદુસ્તાન આવ્યો અને દિલ્હીથી ૫૦ માઇલ દૂર પાણીપતના મેદાનમાં તેણે પડાવ નાખ્યો. ઇબ્રાહીમ લોદીને આ બાબતની ખબર પડી કે તરતજ તે તેની સામે લડવા નીકળ્યો. તેની પાસે ૧,૦૦,૦૦૦ માણસનું લશ્કર હતું, પણ તોપ અને દારૂ ગોળાનો ઉપયોગ તેને આવડતો નહોતો. મોગલો તેમની સાથે લડવાને પોતાની તોપો વગેરે લઇ આવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના એપ્રિલ મહીનાની ૨૨ મી તારીખે પ્હો ફાટમાં લડાઇ થઇ થઇ. મોગલ સેનાની મધ્ય ભાગમાં તોપો ગોઠવવામાં આવી. હિંદુસ્તાનના લશ્કરે મોગલો ઉપર હુમલો કર્યો; પરંતુ મોગલો જરા પણ ડગ્યા નહિ. મોગલ ઘોડેસવારની ટુકડી ઇબ્રાહીમ લોદીના લશ્કરની બંને બાજુએ જઈ તેમની પાછળ વીંટળાઇ વળી. આથી હિંદી લશ્કરમાં ગભરાટ ફેલાયો, અને સિપાઇઓ નાસવા લાગ્યા. નાસતાં ઘણા માર્યા ગયા. ઇબ્રાહીમ પોતે પણ પડ્યો. આ પ્રમાણે ઇબ્રાહીમ લોદીને પાણીપતના યુદ્ધમાં હરાવી ખાખરે મોગલ રાજ્યનો પાયો હિંદુસ્તાનમાં નાખ્યો.

પાણીપતની લડાઈથી બાબર માત્ર દિલ્હીના રાજ્યનોજ ઘણી થયો; એને હજુ રજપુતાનાના રજપુત રાજ્યો તથા કેટલાક મુસલમાન રાજ્યોને હરાવવાના બાકી હતા. રજપુત રાજ્યોમાં ચિતોડનો રાણો સંગ સર્વોપરિ હતો. તે એક મોટું લશ્કર લઈ સીંધી આગળ બાબર સામે આવી ઉભો રહ્યો. બાબરના સિપાઈઓ રાણા સંગના લશ્કરને જોઈ ના હિંમત થયા, વળી કાબૂલથી કેટલાક માણસો આવ્યા હતા તેમાં એક જોષિ આવ્યો હતો. તેણે કહ્યું કે રજપુત સામે લડવામાં બાબરનો પરાજય થશે. ” આથી સિપાઈઓ બહુ ગભરાઈ ગયા, અને લડવા આનાકાની કરવા લાગ્યા. બાબરને ઢાંચનો ધણો શોખ હતો. ગીઝનીથી ધણો ઉમદા ઢાંચ નવા માણસો સાથે આવ્યો હતો; પરંતુ આ વખતે તેણે સોગન લીધા કે હવે પછી હું કદી ઢાંચ પીશ નહિ અને સોના રૂપાના ઢાંચના ખાલા જમીનપર નાખી દીધા. આથી સિપાઈઓના હૃદય ઉપર ધણી ઊંડી અસર થઈ. બાબરે તેમને ધણો બોધ દીધો તેથી તેમણે પણ કુરાન હાથમાં લઈ સોગન લીધા કે અમારે જીતવું કે મરવું પણ પાછા હઠવું નહિ. અંતે રાણા સંગ લડાઈમાં હાર્યો.

‘બાબર’ શબ્દનો અર્થ સિંહ થાય છે. તે ખરેખર સિંહના જવો બહાદુર હતો. હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મહમૂદ ગીઝની અથવા બીજા મુસલમાન રાજ્યોની પેઠે દેશ લૂટવાનો કે દેવાલયો તોડી પાડવાનો નહોતો, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં સારી રીતે રાજ્ય કરવાનો હતો. તેણે અહીં ૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને તેના ૪૮ મા વર્ષમાં તે મરણ પામ્યો.

૨૯. હુમાયૂં અને શેરશાહ.

હુમાયૂં બાબરનો મોટો પુત્ર થતો હતો. તેનાપર તેનું અત્યંત વહાલ હતું. બાબર હિંદુસ્તાનમાં માત્ર ચારજ વર્ષ રહ્યો હતો, અને તે વખતે હુમાયૂં ધણો માદો પડ્યો હતો. તેની જીવવાની આશા રહી નહોતી. તેના પિતાને આથી ધણું લાગી આવ્યું અને તેને બચાવવા જે કાંઈ કરવું પડે તે સંધળું કરવા તૈયાર થયો. તેના એક ઢરબારીએ સૂચવ્યું કે, “જો તમે ઇશ્વરની ઈચ્છા કરો અને તમારી પાસે ઉત્તમમાં ઉત્તમ ચીજ જે હોય તે ઇશ્વરને અર્પણ કરો તો કદાચ તમારા પુત્રની ઈચ્છા બચી શકે. તમારી

પાસે આગ્રામાંથી મળેલો એક અમૂલ્ય હીરો છે તે તમે ઈશ્વરને અર્પણ કરો ” આખરે જવાબ દીધો કે, “ મારી પાસે એનાથી પણ અમૂલ્ય ચીજ છે. તે ચીજ મારી પોતાની જાંઘગી છે; તે અર્પણ કરવા હું ખુશી છું ” એમ કહી પોતાના પુત્રની પથારી આગળ ધુંટણીએ પડી તે બોલ્યો, કે “ હે ઈશ્વર ! મારા પુત્રને તું બચાવ, અને તેને બદલે મને ઉપાડી લે. ” થયું પણ તેમજ. હુમાયૂં માંઘગીમાંથી બચ્યો અને આખર મરણ પામ્યો.

હુમાયૂંને તેના પિતા તરફથી યુદ્ધ કળાનું ધણું સારું શિક્ષણ મળ્યું હતું તેથી લડાઇમાં તે ધણી સારી રીતે લડી શકતો; પરંતુ તેનું ચારિત્ર્ય ઉંચા પ્રકારનું નહોતું. ખંત થું છે તે સમજતો નહિ. પોતાનો વખત બાજુ-શોખ અને આળસમાં કાઢતો, તેથી દુશ્મનો તેના પર ફાવી જતા.

ગુજરાતના રાજા બહાદુરશાહ તથા જંગાણાના પઠાણ સરદાર શેર-શાહ સાથે એને લડવું પડ્યું. શેરશાહે દગો કરી હુમાયૂંને હરાવ્યો. જ્યારે હુમાયૂં અને તેના સિપાઇઓ નિર્ભયપણે સુતા હતા ત્યારે અફગાનો તેમના પર તૂટી પડ્યા. પરિણામે ધણા સિપાઇઓ માર્યા ગયા અને કેટલાક જંગા નદીમાં ડૂબી મુઆ. હુમાયૂંએ પણ પોતાની જાંઘગી બચાવવા જંગા નદીમાં પડવું મૂક્યું, પણ એક લીસ્તીએ પોતાની પખાલની મદદથી તેની જાંઘગી બચાવી અને તેને નદીને સામે પાર લઇ ગયો. હુમાયૂંએ તેને તે વખતે વચન આપ્યું કે તું આગ્રા આવીશ તો હું તને ત્રણ કલાક રાજ્યા-સન પર બેસાડી પાદશાહની પેઠે હુકમ કરવા દઇશ. થોડા વખત પછી એ લીસ્તી આગ્રા જઇ ચઢ્યો, અને હુમાયૂંએ પોતાના વચન પ્રમાણે તેને ત્રણ કલાક ગાદીપર બેસવા દીધો. તે દરમિયાન લીસ્તીએ પોતાનાં સગાં વહાલાંને કિમતી બક્ષીસો આપી અને રાજપદનું સુખ ભોગવી લીધું.

બીજે વર્ષે હુમાયૂંએ એક લશ્કર ઉભું કર્યું, અને શેરશાહ સાથે તેને કનોજ આગળ એક લડાઇ થઇ તેમાં પોતાના લશ્કરના કાવતરાંથી તે હારી ગયો, અને રજપુતાનામાં નાસી ગયો. અફગાન સરદારોએ તેની ત્યાં પૂંઠ પકડી તેથી નાસતાં નાસતાં તે એક રણમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પાણીની તેમને બહુ વિટંબણા પડી. પાણી વાસ્તે તેના સિપાઇઓ માંહોમાંહે લડી મુઆ. થોડા ધણા જે જીવતા રહ્યા તેમની સાથે ઉમરકોટ જાહેરમાં તે પહોં-ચ્યો. ત્યાં ઇ. સ. ૧૫૪૨માં તેની બેગમ હુમીદાને પેટે પુત્રનો જન્મ થયો. તે પુત્રનું નામ જલાલુદ્દીન પાડવામાં આવ્યું. તે મહાન અકબરના નામથી ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયો છે. ત્યાંથી તે ઈરાન ગયો. ઈરાનના રાજાએ તેને

આશ્રય આપ્યો, અને તેનું રાજ્ય પાછું મેળવવામાં મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. આ પ્રમાણે હુમા એ પ્રથમ પોતાનું રાજ્ય ગુમાવ્યું.

હુમાયૂં ઈરાનમાં રહ્યો તે દરમિયાન શેરશાહ હિંદીની ગાદીપર બેઠો. તેણે ઘણી ઉત્તમ રીતે રાજ્યવસ્થા કરી પણ એના મરણ પછી તેના વંશજો ઘણા નિર્બળ માલમ પડ્યાં. તેમની સત્તા નામનીજ રહી. તેમનો પ્રધાન હેમુ સંઘળો રાજકારનાર ચલાવતો હતો. સર્વત્ર અંધાધુધી ફેલાઈ. આ તકનો લાભ લઈ પોતાના નિમકહલાલ સરદાર ખહેરામખાન સાથે ઈરાનના પાર્શ્વશાહની મદદ લઈ તે હિંદુસ્તાન આવ્યો. સરહિંદ આગળ તેણે અફઘાનોને હરાવ્યા, અને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું.

રાજ્ય પાછું મળ્યા પછી તે વધારે વખત ભોગવી શક્યો નહિ. એક વખતે સાંજે પોતાના મહેલની અગાસી ઉપર તે ગયો. ત્યાંથી નીચે ઉતરતો હતો એવામાં પાસેની મસ્જિદમાંથી ખાંગનો પોકાર તેણે સાંભળ્યો, એટલે પગથીઆ ઉપર બેસી ગયો, અને ઈશ્વરની આર્થના કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી ઊઠી જ્યારે તે નીચે ઉતરવા જાય છે કે તેની લાકડી આરસ-પહાણના પત્થરપરથી લપસી ગઈ અને તે નીચે પડ્યો. સખત ઈજાના પરિણામે ૫૦ વર્ષની ઉમરે તે મરણ પામ્યો.

૩૦ અકબર અને ખહેરામ.

પાણીપતનું યુદ્ધ.

હુમાયુના મરણ વખતે તેનો પુત્ર અકબર પંજાબમાં હતો, તેથી ગાદીનો દાવો કરનાર ઘણા જણ નીકળી પડ્યા. દાવો કરનારમાં મુખ્ય પુરુષ હેમુ હતો. શેરશાહના વંશજોના વખતમાં પ્રધાનપદ તેણે ભોગવ્યું હતું. વળી તે ઘણો શોભી હતો તેથી રાજગાદી મેળવવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. પરંતુ ખહેરામખાન તથા તાર્દિબેગ જેવા નિમકહલાલ સરદારો અકબર પાસે હતા. તેમણે તેને તેની તરુણ અવસ્થામાં ઘણી મદદ આપી.

અકબર અને ખહેરામ એક મોટું લશ્કર લઈ હેમુને પાણીપતના મેદાનમાં ઇ. સ. ૧૫૫૬ માં મળ્યા. લડાઈ થોડો વખત ઘણી સખત ચાલી. અંતે એક તીર હેમુને વાગ્યું, અને તે મરણ તોલ થઈ ગયો. આથી તેના લશ્કરમાં ગભરાટ ફેલાયો અને સઘળા નાસવા લાગ્યા. હેમુને અકબર પાસે

લઈ જવામાં આવ્યો. બહેરામે અકબરને કહ્યું કે, “ આ તમારી પહેલી લડાઈ છે, માટે આ કાફરને મારી તમારી તરવારને એના લોહીથી તૃપ્ત કરો; ” પરંતુ અકબરે કહ્યું કે, “ એ મરેલા જેવો જ છે; બે તેનામાં જોર તથા હોશિયારી હોત તો એને મારી તરવારનો સ્વાદ હું ચખાડત. ” આથી બહેરામે પોતે બરફરબારમાં હેમુને મારી નાખ્યો. આજ પ્રમાણે ઇર્ષ્યા તાદ્દિષ્ટેગને પણ તેણે મારી નાખ્યો હતો. આવા કૃત્યોનું શું વિપરીત પરિણામ આવ્યું તે આગળ જણાશે.

પાણીપતના યુદ્ધ પછી અકબરનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. દિલ્હીની સમસ્ત પ્રજાએ તેને ધણા હર્ષના પોકારથી વધાવી લીધો. બધા બળવાખોરો નિસ્તેજ થઈ ગયા, અને સલાહ શાંતિમાં તે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેને માલમ પડ્યું કે બાબર તથા પોતાનો પિતા બંને મોગલ રાજ્યનો પાયો બરાબર નાખી શક્યા નહોતા, કારણકે તેમની રાજનીતિ બૂલ બરેલી હતી. તેઓ હિંદુ અને મુસલમાનમાં ભેદ રાખતા હતા. પરિણામે હિંદુ તથા મુસલમાન પ્રજા વચ્ચે અસંતોષ ફેલાયો. આથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે મારે સઘળાને સમાન ગણવા અને વાજખી ન્યાય આપવો. આથીજ તે ધણો લોકપ્રિય અને ન્યાયી પાદશાહ ગણાયો.

જ્યારે અકબર અરાઠ વર્ષનો થયો ત્યારે તેને લાગ્યું કે મારે હવે સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવું જોઈએ. વળી બહેરામખાનની નિર્દયતા અને આપ-પ્રુદી સ્વભાવથી તે કંટાળી ગયો હતો તેથી તેણે તેને કહેડાવ્યું કે, “ મક્કાની હજ કરવા હવે તમે જાઓ તો સાફ. ” તે સમજી ગયો કે હવે મારી સત્તાનો અંત આવ્યો છે. છેલ્લે તેણે એક બળવો ઊઠાવ્યો પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ તેથી અકબરને શરણે ગયો; પરંતુ અકબરે તેને મક્કે મોકલાવી દીધો. રસ્તામાં એક અફગાન કે જેના બાપને તેણે મરાવી નાખ્યો હતો તેણે તેને દગાથી મારી નાખ્યો. આ પ્રમાણે બહેરામનો અંત આવ્યો. દયા અને રહેમ નજરે ક્યારે અને કોનાપર રાખવાં તે તે સમજતો નહોતો. પોતાની બૂલનું પરિણામ તેણે ભોગવ્યું અને પાછલી ઉંમરે અકાળ મૃત્યુને શરણુ થયો.

૩૧. અકબર અને રજપૂતો.

રાજ્યની લગભગ હાથમાં લીધા પછી અકબરે ધણા મુલકો જીત્યા, પણ રજપુતાના રજપૂતોનાજ હાથમાં હતું. રજપુતોને પોતાના મિત્ર બનાવવા એવો અકબરનો ઉદ્દેશ હતો. સઘળા રજપૂતોમાં રાણા સંગનો પુત્ર ઉદેસિંહ ધણો બહાદુર હતો. બધા રજપૂતો અકબરને શરણુ થયા પરંતુ ઉદેસિંહ જરા પણ ડગ્યો નહિ. ચિતોડ અને તેનો કિલ્લો અસલથી જાળીતો થએલો. તે કિલ્લામાં ઉદેસિંહે સર્વ ગોઠવણ કરી તેનું ઉપરી-પણું જયમલ નામના એક બહાદુર સરદારને સોંપ્યું, અને પોતે અરવલીના ડુંગરામાં બરાઈ ગયો. અકબરે તે કિલ્લાને કેટલાક મહીના સુધી ઘેરે ઘાલ્યો પણ કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. કિલ્લો ધણો મજબૂત હતો તથા રૈયતને વાસ્તે ખાવા પીવાનાં સાધન તેમાં પુરુકળ હતાં. અંતે સુરંગ ખોદવા અકબરે હુકમ આપ્યો, કે જ્યાં તેમાં દારૂગોળો ભરી કિલ્લાને ઉરાડી દેવાય. સુરંગ ખોદતાં ધણાના પ્રાણ ગયા. જોકે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે કોઈને પણ એ કામ પર અકબરે જોર જુલમથી લગાડ્યા નહોતા.

અંતે કિલ્લાની દીવાલમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ગાખડાં પડવા લાગ્યાં, તેથી અકબરે કિલ્લાની દરેક બાજુએથી હુમલો કરવા પોતાના સૈનિકોને કહ્યું. તેમણે તે પ્રમાણે કર્યું અને રજપૂતો અને મોમલો વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ થયું. જયમલ ગદના મિનારાપરથી સઘળું જોતો હતો અને પોતાના સિપાઈઓને ઉત્તેજન આપતો હતો, એવામાં તેના કપાળમાં એક ગોળી વાગી અને તે નીચે પડ્યો. પોતાનો સરદાર આ પ્રમાણે પડ્યો તે જાણી રજપૂતોએ પોતાના રિવાજ પ્રમાણે પોતાના બૈરા છોકરાંને અગ્નિદાહ કરી, હાથમાં તરવાર લઈ કેસરીઆ કરી લડવા નીકળી પડ્યા. આખી રાત લડાઈ ચાલી અને ૮૦૦૦ રજપૂતો લડતાં મરી ગયા. તેમ છતાં ઉદેસિંહ અકબરને તાબે થયો નહિ. તે અને તેનો પુત્ર પ્રતાપસિંહ મરતાં સુધી અકબરની સામે લડ્યા.

૩૨. પ્રતાપસિંહ અને હલદી ઘાટનું યુદ્ધ.

અનેક રજપુત રાજાઓ કિલ્લીના પાદશાહને નમ્યા હતા, અને તેમના પુત્રો પાદશાહની નોકરીમાં સરદાર થયા હતા; પરંતુ મેવાડના સિસોદીઆ રાણાઓ મુસલમાન પાદશાહને તાબે થયા નહતા. આંબેરના મહા બુદ્ધિ-

માન અને પરાક્રમી રાજા માનસિંહને અકબરે સૈન્ય લઈ દક્ષિણમાં મોકલ્યો હતો, તે પ્રતાપસિંહને મલવા આવ્યો. ત્યારે પ્રતાપસિંહે તેનો તિરસ્કાર કર્યો અને કહ્યું કે તુરંતે કન્યા આપનાર સાથે હું જમતો નથી. આ અપમાનથી ક્રોધે ભરાઈ માનસિંહે અકબરને ઉશ્કેર્યો તેથી અકબરે પોતાના વડા શાહજહાં સલીમના હાથ નીચે મોટું લશ્કર મેવાડ પર મોકલ્યું. હલદી-ઘાટનું મેદાન અરવલી પર્વતની તળેટીમાં એક ખીણના મોં આગળ આવેલું છે. તે મેદાનમાં સંવત ૧૭૪૨ના શ્રાવણ સુદ ૭ ને દિવસે રજપૂત અને મોગલ સૈન્યો વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું. મેવાડનો રાણો પ્રતાપસિંહ ૨૨,૦૦૦ શૂરા રજપૂતો લઈને હલદી ઘાટને નાકે અકબર પાઠ્યાહની ફાજને ખાળવા સાર આવી ઉભો હતો,

રજપૂત અને મોગલ સૈન્યનો ભેટો થતાં પ્રતાપ પોતાના લાલ વાવટા સાથે રણમાં ધસ્યો; અને જ્યાં પુરેપૂરું યુદ્ધ જમી રહ્યું હતું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. રાજા માનસિંહને પ્રતાપસિંહે બહુ ખોળ્યો, પણ તેની સાથે યુદ્ધ કરી વેર લેવાનો લાગ મળ્યો નહિ; પરંતુ સલીમના દેહ રક્ષકોને કાપતો કાપતો પ્રતાપ સલીમના હાથી પાસે જઈ પહોંચ્યો. પ્રતાપનો ઘોડો એતક સલીમના હાથીપર એક પગ મૂકી ઉઘ્યો થયો. સલીમના હોદાને ભોખંડના પતરાં જડેલાં ન હોત, તો શૂરા રજપૂત રાજાના બાલાથી સલીમ માર્યો ગયો હોત. હાથીનો માવત મરાયો અને હાથી ઉન્મત્ત થઈ સલીમને લઈને નાઠો. એ સ્થળે ભારે કતલ મચી રહી. પ્રતાપને એક ગોળાનો, ત્રણ બાલાના, અને ત્રણ તરવારના મળી સાત જખમો થયા હતા, તોપણ તેણે પાછો પાની કરી નહિ.

આખરે તે ઘેરાઈ જવાની તૈયારીમાં આવી પડ્યો; એટલામાં જલવાડાના રાજા માનાએ તેના માથાપરથી રાજછત્ર ખેંચી લઈ પોતાને માથે ધરાવ્યું, અને મોગલોનો જમાવ હતો ત્યાં ધસ્યો. એ પ્રતાપ છે એમ ધારી મોગલોએ તેનાપર હુમલો કર્યો, અને રાજા માનસિંહ અને તેના દોઢસો સામંતો મરાયા. આ દરમિયાન પ્રતાપને તેના માથાસે દૂર ખેંચી ગયા. રજપૂતોએ બહુ બહાદુરી બતાવી, પરંતુ મોગલ ફાજની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી, અને તેમની પાસે ઘણી તોપો હતી, તેથી મોગલ લશ્કરનો જય થયો. હલદી ઘાટના રક્ષણ માટે એકઠા થએલા બારીસ હજાર રજપૂતોમાંથી ફક્ત આઠ હજાર રણબૂમિમાંથી જીવતા પાછા ગયા.

આવી હારથી ન ગભરાતાં રાણા પ્રતાપે અકબર સાથે લડાઈ ચાલુજ રાખી, અને ધીમે ધીમે ચિતોડ સિવાય પોતાના રાજ્યનો ધણો ખરો ભાગ પાછો મેળવ્યો. પ્રતાપસિંહે એવી બાધા રાખી હતી કે જ્યાં સુધી હું ચિતોડ પાછું મેળવું નહિ ત્યાં સુધી મારે સૈના રૂપાની થાળીમાં જમવું નહિ. તેમજ પરાજ સિવાયની બીજી પધારીમાં મારે સુવું નહિ, અને હાઠી મૂછ આમળવાં નહિ. હજુ પણ તે વંશના રજપુત રાજાઓ સૈના રૂપાની થાળીમાં જમતા નથી. તેઓ થાળી નીચે પાંદડાં મૂકે છે ત્યાર પછી જમે છે. પધારી તળે પણ તેઓ હંમેશ પરાજ મૂકે છે. તેઓ અધાપિ એવું અભિમાન ધરાવે છે કે અમે મુસલમાનને તાળે થયા નથી.

૩૩. અકબર અને ચાંદબીબી.

આદિલશી રાજ્ય કેવી રીતે સ્થપાયું તથા કેવી રીતે તૂટી ગયું તે તમે આગળ વાંચી ગયા છો. અહમદનગરનો રાજા મરી ગયો અને કોષ્ટ હકદાર વારસ નહિ હોવાથી ગાદીને વારસે ભાંજગડ થવા લાગી, તેથી રાજ્યના પ્રધાને અકબરનો પુત્ર મુરાદ, જે તે વખતે ગુજરાતમાં હતો તેને મદદ વારસે લખ્યું. અહમદનગરની યોગ્ય ચાંદબીબીને આ મથ્યું નહિ. તેના સરદારે તેને છોડી આપ્યા ગયા હતા, તોપણ હિંમત રાખી પોતાના વિશ્વાસુ સિપાઇઓ સાથે લડાઈની સામગ્રી તૈયાર કરવા લાગી. જેટલો ખોરાક મળી શક્યો તેટલો સધળો કિલ્લામાં તેણે ભર્યો. પોતાના શહેરને ફરતી મજબૂત દીવાલપર, વિશ્વાસુ અમલદારપર, અને પોતાના સામર્થ્ય ઉપર આધાર રાખી તે દુસ્મનની વાટ જોવા લાગી.

અહમદનગરનો કોટ એવો ઉંચો હતો કે કોષ્ટ પણ દુસ્મનથી તે ઉપર ચઢી શહેરમાં દાખલ થઈ શકાય નહિ. જે કોટ તૂટે તોજ તેમાં પ્રવેશ કરી શકાય. મુરાદના લશ્કરે તેથી સુરંગ ખોદવાનું કામ શરૂ કર્યું. સુરંગ એવી રીતે ખોદવાની હતી કે તેનું મોઢું બરાબર દીવાલ આગળજ નીકળે. આવી સુરંગો તૈયાર કરવામાં આવી, અને તે બાબત બરાબર ખાતરી ચાંદબીબીને મળી તે પહેલાં એક સુરંગમાંથી દારૂગોળો ફોડવામાં આવ્યો, અને દીવાલમાં ગાળકું પડ્યું. ગાળકું પડતાંજ ચાંદબીબીના સૈનિકો નાસભાગ કરવા લાગ્યા; પરંતુ ચાંદબીબી જરા પણ ગભરાઈ નહિ. તેણે શરીરે બખ્તર પહેર્યું અને હાથમાં તરવાર લઈ દુસ્મન સમીપ આવી ઉભી રહી. આવી હિં-

મતની અસર સૈનિકોપર ધણી થઇ. તેઓ સધળા એકઠા થઇ પોતાની યોગ્ય સાથે રહી દુશ્મન સામે ધણી બહાદુરીથી લડ્યા. દુશ્મનના ધણા માથુસો મરી ગયા, અને સંધ્યાકાળ થતાં મોગલ લશ્કરને પાછા હટવું પડ્યું.

આંદખીખીના આ કૃત્યની સધળા પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. તે દિવસથી રૈયતે તેને ' આંદ મુલતાના 'નું નામ આપ્યું. રાતો રાત તેણે તૂટેલી દીવાલ સમરાવી અને સૂર્યોદય થતાં આઠ ફૂટ દીવાલ ચણાઈ ગઇ. ત્યાર પછી તેણે પોતાના સરદારો જે દેશાવર હતા તેમને લડાઈ બાબત સંદેશ મોકલાવ્યા. તેઓ તેમની મદદે આવી પહોંચ્યા, એટલે મોગલોએ સંધિ કરી. આ પ્રમાણે આ બહાદુર રાણીએ પોતાના દેશનું રક્ષણ કરી તેનું સ્વતંત્રપણું જાળવી રાખ્યું.

૩૪. અકબર અને તેના મિત્રો.

અકબર વિદ્યા વિનોદી હતો અને વિદ્વાન પુરુષને પોતાના રાજ્યમાં ધણું ઉત્તેજન આપતો. તેની નોકરીમાં દાખલ થનાર પહેલો હિંદુ ટોડર-મલ હતો. તેના પર રાજાનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. જમીનની માપણીનું તથા કર વેરા ઉધરાવવાનું તેને ધણા ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન હતું. રાજદ્વારી ખાતામાં વપરાતી હિંદી ભાષા તેણે કઢાવી નાખી અને તેને બદલે શુદ્ધ ફારસી ભાષા દાખલ કરાવી. આથી સધળા હિંદુઓ જે રાજ્યમાં ઉંચા દરજ્જાની પદવીની અભિલાષા રાખતા હતા તેમને ફારસી ભાષા શીખવી પડી. ટોડરમલ વિદ્વાન હતો એટલું જ નહિ પણ તે ધણો બહાદુર હતો. જંગાળામાં ચાલતી એક લડાઈ દરમિયાન તે હાજર હતો. લડાઈમાં એક સરદાર માર્યો ગયો અને બીજાનો ઘોડો નાસી ગયો પણ ટોડરમલ પોતાની જગાએથી જરા પણ ખસ્યો નહિ. આથી મોગલ લશ્કર હારતું બચ્યું એટલું જ નહિ પણ તેને ફતેહ મળી.

અકબરના મિત્ર તરીકે અબુલ ફૈઝી અને અબુલ ફઝલ નામના બે બાઇઓ ધણા પ્રખ્યાત છે. તેઓ ધણા વિદ્વાન હતા, અને તેમણે ધણા ઉત્તમ પ્રકારનાં પુસ્તક લખ્યાં છે. ફૈઝીની કવિતાની કીર્તિ અકબરના દર-બારમાં ફેલાઇ તેથી રાજાએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને ત્યારથી તેને પોતાના અંગતમિત્ર તરીકે પોતાની પાસે રાખ્યો. અબુલ ફઝલે 'આ-

ધને અકબરી' નામનું પુસ્તક રચ્યું છે, તે ઉપરથી ફૈઝી વારતે ઘણી ખબર આપણને મળી શકે છે. તે સ્વભાવે ઘણો આનંદી હતો. ગરીબ તેમજ તવંગરને પોતાને ત્યાં બોલાવતો અને તેમનો આદર સત્કાર કરતો. તેણે યુનાની દવાઓને ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેનો લાભ સઘળાને તે મફત આપતો.

અમુલ ફઝલ પોતાના ભાઈ કરતાં ચાર વરસે નાનો હતો. પંદર વરસની ઉંમરે એણે ઘણીખરી ચોપડી વાંચી હતી. એક વખત એવું બન્યું કે એક ચોપડી જે ભાગ્યેજ વાચક વર્ગના હાથમાં આવી હતી તેનાં બધાં પાનાં અર્ધા બળી ગયાં હતાં. અમુલ ફઝલને તે બજેલી ચોપડી આપવામાં આવી, અને બળી ગયેલાં પાનાં પૂરાં કરવાનું તેને કહેવામાં આવ્યું. અમુલ ફઝલે તેમ કર્યું અને જ્યારે તેજ ચોપડીની બીજી નકલ અનાયાસે મળી આવી ત્યારે તેના ઉમેરેલા શબ્દો બરાબર મળતા આવ્યા. આથી તે કેટલો વિદ્વાન હતો તેનો તમને ખ્યાલ આવશે. અકબરને તેનાપર ઘણી પ્રીતિ હતી, પરંતુ તેના શાહબદ્દ સલીમને તેને માટે તેટલાજ પ્રમાણમાં તિરસ્કાર હતો. અંતે સલીમે આ વિદ્વાન પુરુષને મારી નખાવ્યો. અકબર આ ખબર સાંભળી ઘણો દિલગીર થયો અને તે બોલ્યો, “સલીમને જે પાદશાહ થવાની ઉમેદ હતી તેો અમુલફઝલને બદલે મને મારી નાખ્યો હોત તેો સાઈ થાત.”

અકબર પોતાના મિત્રો સાથે પ્રેમાળ હતો એટલું જ નહિ પણ સર્વ મનુષ્યપર સમાનતાથી જોતો. હિંદુઓ પ્રત્યે તે સહ્યતાથી અને માયાળુપણે વર્તતો. તેના વખતમાં દરેક જાણુને પોતાની નજરમાં આવે તે ધર્મ પાળવાની છૂટ હતી. મુસલમાની ધર્મ ન માનનારા પાસે જજીયા વેરો લેવામાં આવતો તે તેણે રદ કર્યો. જાત્રાળુઓ પરનો વેરો પણ તેણે માફ કર્યો. હિંદુસ્તાનમાં સતી થવાનો ચાલ હતો તે તેણે બંધ કરવા કોશિશ કરી. ટુંકમાં રૈયતના સુખ માટે અકબર બહુ કાળજી રાખતો હતો. રાજ્યનાં કામ નિયમસર અને સત્ય માર્ગે ચલાવતો. અકબરની રાજનીતિથી દેશમાં આબાદી થઈ અને બધે એક સરખી વ્યવસ્થા ફેલાઈ. સઘળા મોગલ રાજકર્તાઓમાં તે શ્રેષ્ઠ થઈ ગયો.

૩૫. જહાંગીર અને સર દોમસ રો.

નૂરજહાં.

સલીમ જહાંગીર નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તે કોઈ મણુ રીતે પોતાના પિતા મહાન અકબર સાથે સરખાવી શકાય એવો નહોતો. પોતાના વખત એશઆરામ અને આળસમાં કાઢતો. તેના રાજ્યની શરૂઆતમાં તેના પુત્ર ખુરમે બળવો કર્યો, પણ તરતજ તે દાખી દેવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી કાબૂલ, મેવાડ, બંગાળા અને દખ્ખણમાં તેણે સવારીઓ મોકલી, અને ત્યાં વિજય મેળવ્યો. તેના પિતાની કબર આગ્રામાં હતી તેના ઉપર તેણે એક ભપકાદાર મકાન બંધાવ્યું. આસપાસ બગીચો કરાવ્યો અને તેમાં દાખલ થવા સુશોભિત દરવાજા તેણે ઉભા કર્યા. રસ્તામાં ઠામ ઠામ ઝાડો રોપાવ્યાં. આ સધળો ફરદાર તેણે કર્યો હતો, તે જોવા તે પોતે આગ્રા ગયો. ત્યાં આગળ એક રમુજ બનાવ બન્યો તેની વાર્તા નીચે પ્રમાણે છે:—

એક રાત્રે જહાંગીર પોતાના તંત્રીમાં નિશો કરી સુતો હતો એટલામાં તેણે શિયાળના અવાજ સાંભળ્યા. તેણે પોતાના દરબારીઓને પૂછ્યું, “આ જનાવરો શા માટે બરાડા પાડે છે અને તેમને શું જોઈએ છે” ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે, “ખુદાવિંદ ! આપ અહીં આવેલા છો તે જાણી તેઓ આ સખત ટાઢમાંથી પોતાને બચાવવા આપને આજીજી કરે છે.” જહાંગીરને આ સાંભળી ધણું લાગી આવ્યું અને તેમને વાસ્તે કેટલાંક ગરમ કપડાં તથા શાલ દુથાલા મોકલી આપ્યા; પરંતુ બીજી રાત્રે પણ એવો જ અવાજ એણે સાંભળ્યો. તેનું કારણ પૂછતાં એને એમ કહેવામાં આવ્યું, કે “સાહેબ ! ગઈ કાલના આપના ઉપકારના બદલામાં તેઓ આપને દુઆ દે છે.” આ ઉપરથી તમને જણાશે કે જહાંગીર કેટલો બધો નીશો કરતો હતો !

સોળમા સૈકામાં યુરોપીઅન પ્રજા હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગી. પોર્ટુગીઝ પ્રથમ અહીં આવ્યા હતા. તેમના પછી હોલંડના લોકો તથા અંગ્રેજો પણ વ્યાપાર અર્થે અહીં આવવા લાગ્યાં. ઇંગ્લંડના રાજા પહેલા જેમ્સે હિંદુસ્તાનની જહોનલાલી વિષે ધણું સાંભળ્યું હતું તેથી સર દોમસ રો નામના પોતાના એલચીને જહાંગીરના દરબારમાં તેણે મોકલ્યો. તે ત્યાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો અને જે સધળું તેણે જોયું તેની નોંધ તેણે લીધી છે. તે કહે છે, કે “જહાંગીરના વખતમાં રાજ્યવ્યવસ્થા અકબરના જેવી નહોતી. દેશ લૂટારાથી બરપૂર હતો, તેથી મુસાફરી કરવી બહુ કઠણ પડતી હતી. વળી જહાંગીરને ઘણું પીવાનો ધણો શોખ હતો. બેભાન થઈ ઢળી

પડતાં સુધી તે પીધાંજ કરતો. જો કે બીજાઓને દારૂ પીવાની સખત મનાઈ હતી. તે કેટલીક વખત ફૂરતાથી વર્તતો તોપણ તેનું અંતઃકરણ નિર્મળ હતું.”

“જહાંગીરના જન્મ દિવસે તેની તુલા થતી, અને સોનું, રૂપું, કીન-ખાખ વગેરે કીમતી ચીજો ઉમરાવો અને બીજાઓને બક્ષીસ આપી દેવામાં આવતી. તે જ્યારે સવારીમાં ફરતો અને લડાઇમાં જતો ત્યારે બહુ દબદબો રાખતો, પણ અવ્યવસ્થા ધણી માલૂમ પડતી. તેનો દરબાર ખટપટથી ભરપૂર હતો. સધળો કારભાર તેની બેગમ નૂરજહાં કરતી હતી. જ્યારે મેં પાદશાહ પાસે હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવાની રજા માગી ત્યારે એવો જવાબ મળ્યો, કે રાજ્યનું કામ રાણી કરે છે માટે તેમને પૂજો.”

નૂરજહાંનો આપ તુર્કસ્તાનનો રહીશ હતો, પરંતુ ગરીબાઈને લીધે તેણે પોતાનો દેશ છોડ્યો અને અકબરના દરબારમાં દાખલ થયો. ત્યાં આગળ નૂરજહાં સલીમની નજરમાં આવી અને તેને જોઈ તે મોહિત થયો, પણ નૂરજહાંના લગ્ન શેર અફઘાન નામના ધરાની સરદાર સાથે કરવામાં આવ્યાં હતાં તેથી તે પોતાની ઇચ્છામાં ના ઉમેદ થયો. જેવો તે ગાદીએ આવ્યો કે તરતજ તેણે શેર અફઘાનને મરાઠી નખાવ્યો અને નૂરજહાં સાથે લગ્ન કર્યું. રાજ્યનો સધળો કારભાર તેણે તેને સોંપી દીધો. તેના બાપ તથા આપને દરબારમાં ઉંચો પદો આપી. જહાંગીર તો એમજ કહેતો કે, “ઉત્તમ ખોરાક અને પીવાનો સારો દારૂ મને પુષ્કળ મળે એટલે બસ છે. મારી બેગમ ધણી હોશિયાર છે. તે મારા કરતાં રાજવહિવટ સારો ચલાવશે.”

નૂરજહાંની સત્તા જહાંગીર પર કેટલી હતી તે નીચે લખેલી વાર્તા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે:—

નૂરજહાંને એક દિવસ પાદશાહ સાથે કજીઓ થયો. પાદશાહે તેને ધણી સમજાવી પણ સઘળું વ્યર્થ ગયું. તેણે એવીજ હક લીધી કે “તમે પગે પડી મારી મારી માગો.” પાદશાહે તેમ કરવા ના પાડી; કારણ કે તે જાણતો હતો કે જો હું એમ કરીશ તો લોકોમાં હલકો પડીશ અને મારી નિંદા થશે. આથી એક વૃદ્ધ ડોસી હતી તેની પાસે તે ગયો અને તેની સલાહ પૂછી. તેણે કહ્યું કે, “તમે તમારી બેગમને આજે બાગમાં મગાજો અને તેની પાસે તમે આવો ત્યારે એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે તમારો ઝોળો એના પગ પર પડે. પાદશાહ બાગમાં ગયો અને સંકેત પ્રમાણે પેલી ડોસી નૂરજહાંને પણ ત્યાં લાવી. પાદશાહનો ઝોળો નૂરજહાંના પગપર પડ્યો એટલે તે બોલ્યો, “જો અમારો આત્મા પણ તારા પગમાં પડી નમે છે.” આ પ્રમાણે નૂરજહાંના મનનું સમાધાન થયું.

નુરજહાં જેવી ખુબસૂરત હતી તેવીજ હોશિયાર હતી. તેણે કેટલીક વખત જહાંગીરને લડાઈ દરમિયાન ઘણી મદદ કરી હતી. પાદશાહ કાશ્મીર ગયો ત્યાં તે માંદો પડ્યો, અને ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં મરણ પામ્યો. ત્યારપછી નુરજહાં રાજદારી બાબતોમાંથી દૂર ખસી ગઈ. તેને પેન્શન બાંધી આપવામાં આવ્યું તેનાપર તેણે પોતાનું ગુજરાન ચલાવી ક્લિંદગી પૂરી કરી.

૩૬. શાહજહાં અને તેનું મયૂરાસન.

તાજમહેલ.

ખુરમ શાહજહાં નામ ધારણ કરી દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો. એના પિતાની પેઠે રજપૂત લોહી એના શરીરમાં વહેતું હતું. ગાદીએ આવતા પહેલાં કેટલાક તેની ઇર્ષ્યા કરતા અને કેટલાક તેની ખુશામત કરતા હતા; પરંતુ કોઈ પણ તેને અંતઃકરણ પૂર્વક ચહાતું નહિ. પછીથી શાહજહાંની રીતભાતમાં ઘણો ફેરફાર થયો. તે સધળાનો સત્કાર કરતો અને તેમની વાત સાંભળી વાજખી ન્યાય આપતો. લોકોને જ્યારે માંદોમાંદો કજીઓ થતો ત્યારે તેઓ પાદશાહ પાસે ફેંસલો કરાવવા જતા. એક ઘણા રમુજ મુકદ્દમાનો કરેલો ફેંસલો અહીં આપેલો છે.

દિલ્હી શહેરમાં ચાર વેપારીની સહીઆરી એક દુકાન હતી. દરેક વેપારી દુકાનના કામકાજ પર વારાફરતી ધ્યાન આપતો, દીવામાં તેજ પૂરતો તથા દુકાનની પાળેલી બિલાડીને ખાવાનું નાખતો. જેનું વારા દરમિયાન બિલાડી મરી જાય તેણે બીજી બિલાડી લાવવી એવી શરત સર્વે કબૂલ કરી હતી. એક દિવસે એવું બન્યું કે બિલાડીનો એક પગ ભાંગી ગયો. તેની સારવાર કરવાનું કામ સરત પ્રમાણે જેનું હતું તેણે ઉઠાવી લીધું પણ ખર્ચ માટે પોતાના ભાગીઆઓને કહ્યું, પણ તેઓએ ના પાડી તેથી તેણે તેને પગે પાટો બાંધ્યો. ત્યાર પછી આમ તેમ ફરતાં રાત્રે બિલાડી દીવા સાથે અથડાઈ, દીવો ઢળી ગયો અને દુકાનમાં આગ લાગી, અને તેની અંદરનો સધળો સરસામાન બળી ગયો. હવે આ બાબત ઝગડો ઉત્પન્ન થતાં સધળા ન્યાયની અદાલતમાં ગયા. ત્યાં એવો ઈન્સાફ આપવામાં આવ્યો કે જે પુરુષના વખતમાં બિલાડીનો પગ ભાંગી ગયો હતો તેણે સધળું નુકસાન ખમવું; પણ શાહજહાંને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે કહ્યુંકે “ભાંગેલો પગ ચાલી શકે એમ નહોતો, પણ ત્રણ સાજા પગ બિલાડીને ત્યાં લઈ ગયા અને તેમણે આ નુકસાન કર્યું છે માટે બિલાડીની સારવાર કરનાર

સિવાયના ત્રણ વેપારીઓએ નુકશાન વેઠવું જોઈએ.” આ પ્રમાણે વેપારી-ઓની બર કચેરામાં હાંસી કરી તેણે તેમને કાઢી મૂક્યા.

શાહજહાંને જહોજલાલી અને બપકાનો ધણો શોખ હતો; તેથી દબદબા ભર્યા દરબારી તે ભરતો અને અદ્ભુત શોભાવાળાં મકાનો બંધાવતો. દેવનિંઆર નામે એક ફાંસનો મુસાફર જે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો તે પાદશાહના દરબારનું વર્ણન આપતાં લખે છે કે આ ભવ્ય અને વિશાળ દિવાનખાનું ત્રણ બાજુએ ખુલ્લું છે અને ચાર ફૂટ ચોરસ એવા બેત્રીસ આરસના સ્તંભ ઉપર કમાનો વાળેલી છે. દિવાનખાનાની વચમાં એક તખ્ત નાખેલું હતું એના પર બેસી પાદશાહ રૈયતની દાદ ફરિયાદ સાંભળતો. એ તખ્તનું નામ ‘તખ્તે તાઉસ’ એટલે મયૂરાસન છે. તે છ ફૂટ લાંબું અને ચાર ફૂટ પહોળું છે. તેને વીસ પચીસ ઈંચ ઉંચા એવા ચાર પાયા છે, અને તેના ઉપર એક ચોકડું મૂકી તે ઉપર તખ્ત ઝોડવેલું છે. પાયા સોને મઢેલા છે અને તેમાં હીરા, માણેક, તથા પાનાં જડેલાં છે. કેટલેક ઠેકાણે સોનામાં મોતી પણ બેસાડેલાં છે. એ સિંહાસન પર ચઢવા માટે પગથીયાં છે તે સર્વે જવાહીરથી જડેલાં છે. ધુમટના અંદરના ભાગમાં હીરા અને મોતી જડેલાં છે, અને ચોતરફ મોતીનાં તોરણ છે. એ આખા તખ્તનો કીમતીમાં કીમતી ભાગ છે. ધુમટ ઉપર એક કળા કરેલો સોનાનો મોર બેસાડેલો છે. તેમાં ભાતભાતનાં જવાહીર જડેલાં છે અને તેમાં ઘણી કારીગીરી કરેલી છે. આ તખ્તની કિંમત લગભગ ૯ કરોડ રૂપિયા ગણવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં ઈરાનનો નાદીરશાહ હિંદ પર ચઢી આવ્યો ત્યારે એ તખ્ત લઈ ગયો.

આ ઉપરાંત શાહજહાંએ ઘણાં કિમતી મકાનો બંધાવ્યાં. તેની વહાલી બેગમ મુમતાજ મહાલ જ્યારે મરણ પામી ત્યારે તેણે તેને વચન આપ્યું હતું કે હું તારી કબર પર એક રોજો બંધાવીશ. તે પ્રમાણે ઘણા પૈસા ખર્ચી તાજમહેલ નામનો એક ઘણો સુંદર રોજો તેણે તેની કબર પર બંધાવ્યો. તેનો બાંધનાર મુખ્ય કારીગર વેનિસનો હતો. જમના નદીને કિનારે આગ્રામાં તે આવેલો છે, અને જાણે હમણાંજ બાંધ્યો હોય તેવો તે તદ્દન નવો દેખાય છે. તેમાં સફેદ આરસપહોળા પથર વાપરેલા છે તેથી ચાંદની વખતે બહુ રમણીય લાગે છે. તે બાંધતાં લગભગ ૩૦ વરસ લાગ્યાં અને ૩૦ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો એમ કહેવાય છે. વળી શાહજહાંએ દિલ્હીમાં જુમા મસ્જિદ અને આગ્રામાં મોતી મસ્જિદ બંધાવી.

શાહજહાંની પાછલી જિંદગી બહુ ફિકર ચિંતામાં ગઈ. તેણે પોતાના ચાર પુત્રોને જુદા જુદા પ્રાંતોના હાકેમ બનાવ્યા હતાં. તેમણે જ્યારે એમ બધું કે તેમનો પિતા માંદો છે અને સાફ થાય એવું નથી ત્યારે તેઓ ગાદીને વાસ્તે માંદોમાંદો લડવા લાગ્યા. ઐરંગઝેબ સૌથી જામરો, લુચ્ચો, શેબી અને ધાતકી હતો. તેણે બાઈઓને મારી નાખ્યા અને પિતાને કેદમાં નાખી પોતે ગાદી પર બેઠો.

૩૭. ઐરંગઝેબ.

ઐરંગઝેબ આલમગીરનો ઇસ્લામ ધારણ કરી ઈ. સ. ૧૬૫૮ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે ૫૦ વર્ષ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કર્યું. તેની જિંદગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઇસ્લામ ધર્મ સર્વત્ર ફેલાવવાનો હતો. તે જ્યારે નાનો હતો ત્યારે તેણે ફકીરની જિંદગી ગુમરી હતી અને ગાદીએ આવ્યા પછી એક ચુસ્ત મુસલમાન તરીકે તે વર્તવા લાગ્યો. હિંદુઓને તેણે બહુ હેરાન કર્યા અને તેમનાં દેવાલયો તોડી પાડ્યાં. ઇસ્લામ ધર્મમાં ‘મુન્ની’ અને ‘શિયા’ એમ બે પંથ છે. તે મુન્ની પંથનો હતો. તેથી શિયા પંથના મુસલમાનો તેના પંથમાં જોડાય એવી તેની ઇચ્છા હતી. પોતાના ધર્મનું પુસ્તક કુરાન તેને મોઢે આવડતું હતું અને તેમાં લખેલી દરેક આજ્ઞા તે પાળતો હતો. દરેક માણસે કાંઈક ઉદ્યમ કરી પોતાનો નિર્વાહ કરવો જોઈએ એવું કુરાને શરીફમાં લખ્યું છે તેથી તે નવરાસનો વખત ટોપીઓ બનાવવામાં ગાળતો. પ્રાર્થનાનો વખત તે કદી પણ ચૂકતો નહિ. એક લડાઈ દરમિયાન સાંજ પડી એટલે તરતજ પોતાના ઘોડા ઉપરથી તે ઉતરી પડ્યો અને જેમ મસ્જિદમાં નિમાઝ પઢતો હોય તેમ નિર્ભય રીતે તે લડાઈના મેદાનમાં તે નિમાઝ પઢવા લાગ્યો.

અકબરે રજપુતોને પોતાના મિત્ર બનાવ્યા હતા, અને પોતાના રાજ્યમાં તેમને મોટી મોટી પદ્વીઓ આપી હતી. ઐરંગઝેબની વર્તણૂક તેમના તરફ ધણાજ જુદા પ્રકારની હતી. તેણે તેમને ઉંચી જગાઓમાંથી કાઢી મૂક્યા. અકબરે જાનિયા કે ધર્મ વેરો બંધ કર્યો હતો તે તેણે પાછો ચાલુ કર્યો. આ પ્રમાણે હિંદુઓને હરકાત બહાને તે દુઃખ દેવા લાગ્યો. જોધપુરના રજપુત રાજાએ આ સંબંધમાં ઐરંગઝેબને એક પત્ર લખ્યો. તેમાં તેણે લખ્યું કે, “સધળા મનુષ્યનો ઈશ્વર એકજ છે. તમારા પૂર્વજો તે પ્રમાણે ગણતા અને સધળા સાથે પ્રેમભાવથી વર્તતા, પણ તમે તો હિંદુ પ્રજાને ધગ તળે છૂંદી નાખો છો.” પરંતુ આ શબ્દની તેના પર કશી અસર થઈ નહિ,

તે સખત હૃદયનો અને નિર્દય હતો તેથી બધા તેનાથી ડરતા. તેનાં પોતાનાં છોકરાં પણ તેનાથી ઘણાં ખીતાં હતાં. તે જ્યારે ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેનો નાનપણનો શિક્ષક ઇનામની આશાથી તેની પાસે ગયો. પાઠશાહે તેને કાંઈ પણ આપ્યું નહિ; પરંતુ તેને સપડાવ્યો અને કહ્યું, કે “ તમે મને વાંચતાં લખતાં અને કુરાન પઢતાં શીખવ્યું છે; થોડું ધણું અરખી બાપાનું જ્ઞાન આપ્યું છે, પણ એશિઆ તથા યુરોપ ખંડની બૂગોળ બિલકુલ શીખવી નથી.” શિક્ષકને આ શબ્દ સાંભળી બહુ લાગી આવ્યું પણ સત્તા આગળ શાણપણ નકામું છે એમ સમજી તે મૂંગો રહ્યો.

મોગલ પાદશાહો દખ્ખણમાં પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવા ઇચ્છતા હતા. અકબરે પણ ત્યાં રાજ્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. આંદખીખી સાથેનું યુદ્ધ તમે આગળ વાંચી ગયા છો. ઐરંગઝેબ લડાઈમાં બહુ બહાદુર હતો તેથી દખ્ખણમાં આવેલાં બિજાપુર અને ગોવળકાંડાનાં રાજ્ય જીતવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. દિલ્હીથી એક મોટું લશ્કર લઈ તે તરફ વધ્યો. તે વખતે આગગાદી જેવાં સાધનો નહોતાં તેથી દૂર કરતાં તેને ઘણો વખત લાગ્યો. રસ્તામાં ઘણી હાડમારી વેઠવી પડી; પરંતુ તે હિંમત હાર્યો નહિ. દખ્ખણમાં તે અંતે પહોંચ્યો અને ત્યાં ૨૫ વર્ષ ગાળ્યાં. બિજાપુર અને ગોવળકાંડાનાં મુસલમાન સુલતાન ઘણા બહાદુર હતા તેથી તેઓ તેને સહેલાઈથી તાબે થયા નહિ. તેમના કિલ્લા ઘણા મજબૂત હતા, પરંતુ ઐરંગઝેબે તેમના કેટલાક માણસોને ફોલા અને દગલખાજીથી તેમને હરાવ્યા.

દખ્ખણની જીત પછી તેની જિંદગી બહુ દુઃખી અવસ્થામાં ગઈ. પશ્ચિમઘાટમાં રહેનાર મરાઠા તેની સામે થયા, અને તેમની સામે લડવામાં એની પાછલી જિંદગી પૂરી થઈ. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં જિંદગીથી કંટાળી તે મરણ પામ્યો. મરતાં પહેલાં પોતાના પુત્રને તેણે એક પત્ર લખ્યો કે, “ હું રાજ્યના રક્ષક તરીકે વર્ત્યો નથી. મારો કાળ નજીક આવ્યો છે, અને મારાં કરેલાં પાપ હું મારી સાથે લેતો જઈશ. પરશોકમાં મારાં કૃત્ય વાસ્તે પરવર દિગાર મને કેવી શિક્ષા કરશે તે હું જાણતો નથી.”

૩૮. નાદીરશાહ અને મોગલ રાજ્યની પડતી.

ઐરંગઝેબના મરણ પછી એનો છોકરો બહાદુરશાહ ગાદીએ આવ્યો, પણ તેણે બહુજ થોડો વખત રાજ્ય કર્યું. તેના પછી એ ક્ષણ મોગલ રાજ્યો થઈ ગયા પણ તેઓ બહુજ નબળા માલમ પડ્યા. તેમના વખ-

તમાં રાજ્યના અમીરોની સત્તા બહુ વધી અને તેઓ પોતાનુંજ ધાર્યું કરતા. ઈ. સ. ૧૭૧૯ માં એટલે ઐરંગઝેબના મુઆ પછી બાર વર્ષે મહંમદશાહ નામનો મોગલ પાદશાહ બાદીએ આવ્યો. તેણે લગભગ ૩૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેના અને તેના વંશજોના રાજ્ય દરમિયાન મેગલ રાજ્યની પડતી શરૂ થઈ. મોગલ રાજ્યના સધળા સુબેદાર સ્વતંત્રપણે અમલ કરવા લાગ્યા. મોગલ પાદશાહને તેઓ ખંડણી મોકલતા પરંતુ પોતાના પ્રાંતમાં મોગલ પાદશાહની હકુમત બિલકુલ ચાલવા દેતાં નહિ. તે ઉપરાંત મરાઠાની સત્તા બહુજ વધી હતી. તેઓ દિલ્હી સુધી પહોંચ્યા હતા અને મહંમદશાહ પાસેથી દક્ષિણમાં ચોથ ઉધરાવવાની પરવાનગી મેળવી હતી.

આવા અંધાધુંધીના સમયમાં જ્યારે મહંમદશાહ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે નાદીરશાહ નામનો એક ઇરાની સરદાર અફઘાનોનું મોટું લશ્કર લઈ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. ખૈઅરખાટમાં થઈ, પંજાબમાં તે દાખલ થયો અને ત્યાંથી દિલ્હીપર ચઢી આવ્યો. તેનો મુખ્ય હેતુ હિંદુસ્તાનમાંથી ધન મેળવવાનો હતો. તેણે કહ્યું કે “ મને પુષ્કળ પૈસો મળશે તો હું દિલ્હી શહેરને નુકસાન કરીશ નહિ.” પરંતુ દિલ્હી શહેરના કેટલાક વતનીઓએ રાતમાં તેના થોડા માણસોને મારી નાખ્યા. આથી નાદીરશાહ ક્રોધે ભરાયો અને પોતાના માણસોને દિલ્હી લૂંટવાનો તથા શહેરીઓને મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો. તેના માણસોએ આખો દિવસ કતલ ચલાવી, ઘરો બાળી મૂક્યાં, અને જે કાંઈ હાથમાં આવ્યું તે સધળું કબજે કર્યું. અંતે મહંમદશાહે તેને બહુ કાલાવાલા કર્યા ત્યારે તેણે પોતાના માણસોને આ અધાર કૃત્ય કરતાં અટકાવ્યા.

નાદીરશાહે હિંદુસ્તાનમાંથી અખૂટ ધન મેળવ્યું. શાહજહાંનું મયૂરાસન, ધરેણું, હાથી, ઘોડા, તોપો વગેરે ઘણી કિમતી ચીજો તે ઇરાન લઈ ગયો. આ હુમલાથી મોગલ રાજ્ય તદ્દન પડી ભાંગ્યું. જુદા જુદા પ્રાંતોના સુબેદાર અને નવાબો જે થોડી ઘણી અંડણી મોગલ પાદશાહને ભરતા હતા તે તેમણે બંધ કરી. વળી મરાઠાનું જોર ધણું વધ્યું. તે ઉપરાંત અંગ્રેજો દક્ષિણ હિંદમાં અને પર્ગાળામાં વધતા હતા તેમની સામે થવાનું મોગલોમાં સામર્થ્ય રહ્યું નહિ. આ પ્રમાણે મોગલ રાજ્યનો અંત આવ્યો, જે કે નામનો મોગલ પાદશાહ તો ઈ. સ. ૧૮૫૭ સુધી દિલ્હીમાં માલમ પડતો હતો. તેનું નામ મહંમદ બહાદુરશાહ હતું. તેણે ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં ભાગ લીધો તેથી તેને અહિંદેશમાં દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો.

ભાગ ૩ નો.

અર્વાચીન હિંદ-બ્રિટિશ સત્તા.

૩૯, શિવાજી અને ઔરંગઝેબ.

હિંદની પશ્ચિમે જે ભાગ હાલમાં મુંબઈ ઇલાકા કહેવાય છે તેમાં તાપી અને કૃષ્ણા નદીની વચ્ચે આવેલા ડુંગરી મુલકમાં મરાઠા બેઠા રહેતા હતા. રજપૂતોની પેઠે તેઓ જન્મથીજ લડવૈયા નહોતા. તેઓ ખેતી અને બીજો કંઈ કરતા; પરંતુ અવકાશના વખતમાં લશ્કરી તાલીમ લેતા અને લાગ આવે દુશ્મન પર છાપો મારી તેમને લૂંટતા. તેઓ સાધારણ બાંધાના હતા. તેમની અને રજપૂતોની લડવાની રીતમાં ફેર હતો. કીર્તિ મેળવવા રજપૂતો મોતની જરા પણ દરકાર રાખ્યા વગર દુશ્મન પર ધસી જતા, પરંતુ મરાઠાઓ વખત વિચારી જતા; જો તેમને એમ લાગે કે દુશ્મન પોતાના કરતાં વધારે બળવાન છે તો તેઓ તાત્કાલિક પાછા હઠી જતા અને દાવ આવે તેના પર સખત હલ્લો કરવા ચૂકતા નહિ.

આવી પ્રજાનો સરદાર શિવાજી હતો. ઇ.સ. ૧૬૨૭માં ગુજરાત કિલ્લામાં તેનો જન્મ થયો હતો. તેના પિતા બિંબપુરના રાજાની નોકરીમાં હતા તેમણે એને પૂનામાં દાદાજી કોંડેવ નામના એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં ઉછેર્યો હતો. ત્યાં તેણે હિંદુ ધર્મ સંબંધી સાઈ જ્ઞાન મેળવ્યું. નાનપણમાં તેને રામાયણ અને મહાભારતની કથા સાંભળવાનો ઘણો શોખ હતો, અને બ્યારે તે મોટો થયો ત્યારે એક બહાદુર સરદાર તરીકે તેણે નામના મેળવી. વીસ વરસની વયે તેણે પુરંધરનો ડુંગરી કિલ્લો તાપે કર્યો. આથી તેની કીર્તિ ધણી ફેલાઈ.

બિંબપુરના સુલતાને અફઝલખાન નામના સરદારના હાથ નીચે તેની સામે એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું. મહાબળેશ્વરની પાસે પ્રતાપગઢના કિલ્લા આગળ અફઝલખાનનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું. બ્યારે તેને માલમ પડ્યું કે દુશ્મનનું લશ્કર ઘણું મોટું છે ત્યારે તેણે એવું કહેવડાવ્યું કે જો ખાન એકલો હથિયાર વગર અને ગગવા આવે તો હું સરણ થઈશ. ખાનને તેના શબ્દ પર ભરોસો થયો અને મળવા ગયો. એવું કહેવામાં આવે છે કે શિવાજીએ હાથમાં કપડા નીચે વાધનખ સંતાડી રાખ્યા હતા.

અને શરીરપર પોતાના ઝખ્ખા તળે લોઢાનું બખ્તર પહેર્યું હતું. જેવો ખાન તેની પાસે આવ્યો કે તરતજ તે તેના પર તૂટી પડ્યો અને વાધનખ તેના શરીરમાં તેણે બોઢી દીધા. આ પ્રમાણે કપટથી અધઃસ્તખાનને તેણે માર્યો. કેટલાક ઇતિહાસકારોનું એવું કહેવું છે કે પોતાના બંધાવ અર્થે તેણે તેને મીઠી નાખ્યો. ગમે તેમ હોય તોપણ આ કલંક તેને માર્યે આવ્યું.

આ વખતે દિલ્હીની ગાદીએ ઐરંગઝેબ પાદશાહ હતો. શિવાજીની સત્તા દિનપ્રતિદિન વધતી જોઈ તેણે શાહસ્તખાન નામના પોતાના દખ્ખણનાં સુખાને તેની સામે લડવા મોકલ્યો. શિવાજીના પ્રદેશમાં જઈ તેણે પૂના શહેર લઈ લીધું. આથી શિવાજી શિંહગઢ નાસી ગયો; પરંતુ વીસ પચીસ માણસો સાથે રાતની વખતે એક વરઘોડામાં સામેલ થઈ પૂનામાં દાખલ થયો અને જે ઘરમાં શાહસ્તખાનનો ઉતારો હતો ત્યાં તેણે હલ્લો કર્યો. શાહસ્તખાન જીવ લઈને નાડો પણ નોસતાં નાસતાં તેની બે આંગળીઓ કપાઈ ગઈ. ત્યાંથી શિવાજી સુરત ગયો. સુરત તે વખતે ઘણું સમૃદ્ધિવાન શહેર હતું, તેથી છ દિવસ સુધી તેણે લૂંટ્યું. ત્યાંથી ઘણું ધન લઈ તે રાયગઢ ગયો અને પોતાને રાજ્ય કહેવડાવવા લાગ્યો.

અત્યાર સુધી ઐરંગઝેબ શિવાજીને એક “ ડુંગરના ઉંદરડા ” જેવો તુચ્છ ગણતો હતો, પણ અંતે તે પોતાની ભૂલ સમજ્યો અને તેને દિલ્હી આવવા આમંત્રણ કર્યું. શિવાજીને આમંત્રણ સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નહોતો કારણ કે ઐરંગઝેબે તેની સામે એક મોટું લશ્કર રાજ્ય જયસિંહ સાથે મોકલ્યું હતું. શિવાજી દિલ્હી પહોંચ્યો પરંતુ ત્યાં તેનું એવું અપમાન કરવામાં આવ્યું કે તેણે ત્યાંથી નાસી જવાના ઉપાયો શોધવા માંડ્યા. દિલ્હીનાં હવા પાણી પોતાના માણસોને અનુકૂળ નથી એવું બહાનું કાઢી તેમને તેણે પ્રથમ વિદાય કર્યા; પછી લાગ આવ્યો ત્યારે પોતે અને પોતાનો પુત્ર મીઠાઈના ટોપલામાં બેસી મોગલ સિપાઈઓની આંખમાં ધૂળ નાખી નાસી ગયા. રસ્તે અનેક વેપ બદલી તેઓ ઈ. સ. ૧૬૬૬ માં રાયગઢ પહોંચ્યા. ત્યાં જઈ શિવાજીએ બિજાપુર અને ગોવળકોંડા પાસેથી ખંડણી મેળવી અને દક્ષિણમાંના મોગલ પ્રાંત પાસેથી ચોથ ઉધરાવવાનું તેણે શરૂ કર્યું.

આ પ્રમાણે જીત મેળવી પોતાના રાજ્યની તે સુવ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો. તેની રાજનીતિનાં કેટલાંક સ્વરૂપ હાલની બ્રિટિશ રાજ્યપદ્ધતિમાં જોવામાં આવે છે. તેણે મરાઠી રાજ્યનો એવો મજબૂત પાયો નાખ્યો કે તેના મરણ પછી તે રાજ્ય ઘણાં વર્ષ સુધી ટકી રહ્યું. શિવાજીએ હિંદુ સત્તા ફરીથી જમાવી હિંદુ ધર્મ વાસ્તે તે ઘણો મગર હતો છતાં બીજા

ધર્મના લોકોને તે હેરાન કરતો નહિ. સ્વભાવે તે ધણો માયાળુ હતો. ઔરંગઝેબ તેનાં વખાણ કરતાં કહે છે કે, “ હું વીસ વર્ષ થયાં તેની સામે લડું છું, તોપણ તે પોતાનું રાજ્ય વધારતોજ નય છે. એ ખરે-ખર ધણો બહાદુર સરદાર છે. એના સિવાય બીજો કોઇ પણ પુરુષ આ સમયે હિંદુરાજ્ય સ્થાપવા શક્તિમાન થાત નહિ. ” આટલી બધી મુશ્કેલી વચ્ચે અને ઔરંગઝેબ જેવો બહાદુર પાદશાહ દિલ્હીની ગાદીએ હતો તે વખતે એક જગદ્ રાજ્ય તે સ્થાપી શક્યો તેજ બતાવી આપે છે કે તેનામાં અત્રૈકિક શક્તિ હતી. ઇ. સ. ૧૬૮૦માં ૫૩ વર્ષની ઉંમરે તે મરણ પામ્યો.

૪૦. બીજો પેશ્વા બાહરાવ અને મરાઠા

રાજ્યની વૃદ્ધિ.

શિવાજીના મરણ પછી એનો છોકરો શંભાજી ગાદીએ આવ્યો. પોતાના પિતાની પેઠે તેનામાં ધાર્મિક વૃત્તિ કે સ્વદેશાભિમાન એ બેમાંનું કાંઈ પણ નહોતું. જ્યારે તેને નવરાસ મળતી ત્યારે તે પોતાનો વખત મોજશોખમાં ગાળતો; રૈયતની દાદ ફરિયાદ કાંઈ સાંભળતો નહિ. એની નબળાઇને લાભ લઈ ઔરંગઝેબે તેને કેદ કર્યો, અને કહ્યું કે, “ તું જો હિંદુ મટી મુસલમાન થાય તો હું તારી જિંદગી બચાવીશ. ” પરંતુ તેણે એવો અપમાન ભરેલો જવાબ આપ્યો કે પાદશાહ ધણો ક્રોધે ભરાયો અને તેને મારી નાખ્યો. તેના પુત્ર શાહુને પાદશાહ દિલ્હી લઈ ગયો અને પોતાને ત્યાંજ ઉછેર્યો.

ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં શાહુ પોતાના પિતાની ગાદીએ આવ્યો. મોગલ પાદશાહના જનનખાનામાં ઉછેર્યો હતો તેથી આજસ તથા મોજશોખના દુર્ગુણ તેનામાં આવ્યા હતા. મરાઠા જેવી શરવીર પ્રજા ઉપર અમલ ચલાવવા તે કોઈ પણ રીતે લાયક નીવડ્યો નહિ. મરાઠા રાજ્યનો અંત એનાજ વખતમાં આવી જત, પરંતુ બાલાજી વિશ્વનાથ નામના તેના પ્રધાન અથવા પેશ્વાએ રાજ્ય ટકાવી રાખ્યું. તેણે રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરી અને દિલ્હીના પાદશાહ પાસેથી આખા દક્ષિણમાં ચોથ ઉધરાવવાની સત્તા મેળવી. ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં તે મરણ પામ્યો પણ પેશ્વાની પદવી વંશપર-પરા તેનાજ કુટુંબમાં રહેવી જોઈએ એવું નક્કી કરી મરી ગયો.

બીજો બાહરાવ પેશ્વા તરીકે રાજવહિવટ કરવા લાગ્યો. તેણે

મોગલ રાજ્યની નિર્બળતા જોઈ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેમને હરાવવા એવો નિશ્ચય કર્યો. તે બોલ્યો કે, “ આપણે સડેલા ચક્રને જ તોડી પાડે. એટલે એની ડાળીઓ આપો આપ તૂટી પડશે. ”

તેણે મરાઠા સરદારોને જુદી જુદી દિશાઓમાં ચોથ ઉધરાવવા મોકલ્યા. આથી તેમને માંહોમાંહે લડવાનો અવકાશ રહ્યો નહિ, પરંતુ પોતાની સત્તા વધારવાની તક મળી. તેમણે મોગલ પાદશાહના કંટલાક સુબેદારો અને નવાબોને કાઢી મૂક્યા અને તેમના પ્રાંતો તેઓ પચાવી પડ્યા. આ રીતે પાંચ મોટાં મરાઠી રાજ્ય બન્યાં. પૂનામાં પેશ્વાઓએ પોતાની માઠી સ્થાપી, અને ગુજરાતમાં ગાયકવાડ નામે એક મરાઠા સરદારે રાજ્ય કરવા માંડ્યું. વળી સિંધીઓ અને હિંદુલકરે અનુક્રમે ગ્વાલિયર અને ઇંદોરમાં પોતાની રાજગાદી રાખી, અને ભોંસલે નામનો સરદાર વરાડમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે મરાઠા રાજ્યનાં પાંચ જુદાં જુદાં રાજ્ય થયાં પણ તેઓ પેશ્વાની સર્વોપરી સત્તા સ્વીકારતા હતાં, અને જરૂરની વખતે એકત્ર થઈ દુશ્મનની સામે લડવા જતાં. જ્યાં સુધી બાહુરાવ પેશ્વા તરીકે રહ્યો ત્યાં સુધી મરાઠાઓની સત્તા ધણી બળવાન રહી.

તેણે માળવા પર ચઢાઈ કરી. મોગલ રાજ્યનો ત્યાંનો સુબેદાર રાજ જીતીને તેની સામે ટકી શક્યો નહિ. મોગલ પાદશાહની સંમતિથી તેણે તે દેશ તેને આપી દીધો. બાહુરાવ તે પછી દિલ્હી તરફ વધ્યો અને શહેરના પાદરે તેણે પડાવ નાખ્યો. મોગલ પાદશાહે અસહજાહ જે પહેલાં તેનો સુબેદાર હતો પણ પાછળથી હૈદરાબાદનો નિઝામ થઈ પડ્યો હતો તેને મદદ વાસ્તે લખ્યું. અસહજાહ તેની મદદે આવ્યો. પરંતુ મરાઠાઓની મુઠ્ઠા કળા આગળ તેનાથી ટકી શકાયું નહિ. બાહુરાવે તેનાં ખોરાકીનાં સાધન આવતાં અટકાવ્યાં અને તેના સિપાઈઓ બૂખમરાથી મરવા લાગ્યા. અંતે અસહજાહે સંધિ કરી અને નર્મદા અને ચંબલ નદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ તેણે તેને આપ્યો. તે ઉપરાંત મોગલ પાદશાહ પાસેથી લડાઈના ખર્ચ બદલ ૫૦ લાખ રૂપિયા અપાવવા તેણે તેને વચન આપ્યું.

બાહુરાવ પોતે એક બહાદુર લડવૈયો હતો. તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાની કુશળતા ધણી હતી. તેણે જુદા જુદા મરાઠા રાજ્યની હદ બાંધી અને તેમને એકત્ર રાખી શક્યો. તેજ બતાવી આપે છે કે તે ધણી ઉચ્ચ પ્રકારનો રાજનીતિય પુરુષ હતો. તેના મુખ્ય ઉદ્દેશ મરાઠાની સત્તા વધારવાનો તથા મરાઠા રાજ્યને ચક્રવર્તિ બનાવવાનો હતો. સધળા પેશ્વામાં શ્રેષ્ઠ

પેશ્વા એને ગણુવામાં આવે છે. મરાઠા રાજ્ય કેમ વધારતું એ બાબતની સઘળા યોજના તેના પિતાએ ઘડી કાઢી હતી તે તેણે અમલમાં મૂકી. આ ઉપરથી આપણે એટલું તો ચોક્કસ જાણીએ કે તેનામાં બાહુબળ તથા મગજ શક્તિ બંને ઉંચા પ્રકારનાં હતાં. એ બંને વડે મરાઠા રાજ્યનો વિસ્તાર તે ધણી સારી રીતે કરી શક્યો. પેશ્વા તરીકે લગભગ ૨૦ વર્ષ તેણે અમલ ચલાવી ઈ. સ. ૧૭૪૦ માં તે મરણ પામ્યો.

૪૧ ત્રીજો પેશ્વા બાલાજીરાવ અને અહમદશાહ અબદલી.

મરાઠા રાજ્યની પડતી.

બાજીરાવના મરણ પછી બાલાજી ત્રીજો પેશ્વા થયો. તેના અમલ દરમિયાન મરાઠા રાજ્ય વૃદ્ધિ પામ્યું અને ધીમે ધીમે લય પામતું ગયું. બીજા પેશ્વા બાજીરાવના વખતમાં જુદાં જુદાં મરાઠા રાજ્ય સ્થપાયાં હતાં તે તમે જાણો છો. તેઓ પેશ્વા તથા શાહુને ચક્રવર્તી રાજ ગણુવાનો ડોળ કરતા; પરંતુ વાજબી રીતે જોતાં તેઓ સઘળા સ્વતંત્રપણે વર્તતા હતા. બાલાજી ધણો દૂરદેશી પુરુષ હતો તેથી અગાઉથી મોગલ પાદશાહ મહમદશાહ પાસેથી પોતે તેના નીમેલો પેશ્વા છે એવી કબૂલાત મંગાવી રાખી હતી, તે સઘળાને તેણે બતાવી. આથી શરૂઆતમાં તેઓ ફાવી શક્યા નહિ; પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં શાહુ મરણ પામ્યો ત્યારે પેશ્વાનો સતારાની ગાદી પર બિલકુલ હક નથી એવું તેઓ કહેવા લાગ્યા. આથી બાલાજી રાજગાદી સતારાથી પૂના લઈ ગયો, અને ત્યાં અમલ કરવા લાગ્યો.

બાલાજીના વખતમાં મરાઠાનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો ધણાં વૃદ્ધિ પામ્યાં. રઘુજી લોંસલેએ બંગાળા અને બિહાર કબજે કર્યાં, અને નિઝામ પાસેથી ધણા પ્રદેશ મેળવ્યા. હોલકરે છુદેલખંડ જીત્યું. વળી પેશ્વાએ નિઝામ-અલીને ઉદગીરની લડાઈમાં હરાવ્યો અને તેની પાસેથી દોલતાબાદ, બિજ્જ-પુર, અને ઐરંગાબાદ વગેરે લઈ લીધાં. આ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રાંતો અને શહેરો મેળવી મરાઠાઓએ પોતાની કીર્તિ ચોમેર ફેલાવી. સર્વને એમજ લાગતું હતું કે મરાઠા આખા હિંદુસ્તાનના રાજ થઈ જશે અને મુસલમાનો હમેશને વાસ્તે તેમની મેળવેલી સત્તા ગુમાવશે. પરંતુ ચડતી પછી પડતી આવે છે એવો સૂઝનો કમ છે તે મુજબ એક અણુધાર્યો બનાવ બન્યો નેથી મરાઠા રાજ્ય લગભગ તૂટી પડ્યું અને તેમની મેળવેલી સત્તા એક સ્વમાની માફક પડી બાગી.

અહમદશાહ નામે પાદશાહ અફઘાનિસ્તાનમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે દુરાની ટાળીનો હતો, તેથી તેને અહમદશાહ, દુરાની કે અબ્દલી કહે છે. નાદીરશાહ સાથે પ્રથમ તે દિલ્હીમાં આવ્યો હતો, અને હિંદુસ્તાનની જાહેજલાલી તેણે જાતે જોઈ હતી. વળી તેના જાણવામાં આવ્યું કે મોગલ રાજ્ય દિન પર દિન નબળું પડતું જાય છે, તેથી સિંધુ નદી ઓળંગી તે પંજાબમાં આવ્યો, પરંતુ ત્યાંના સુબેદારે તેને ખંડણી આપવાનું કબૂલ કર્યું તેથી તે પાછો ચાલ્યો ગયો. થોડા વખત પછી ખીજ વાર પંજાબમાં આવ્યો, અને મોગલ પાદશાહ નબળો હતો તેથી પોતાના પુત્રને ત્યાં મૂકી પોતાને દેશ ગયો; પણ તેની ગેરહાજરીમાં ધાત્રીઉદ્દીન નામે મોગલ પાદશાહના પ્રધાને મરાઠાની મદદથી તે પુત્રને હાંકી કાઢ્યો.

આથી અહમદશાહ કાબુલથી એક મોટું લશ્કર લઈ હિંદુસ્તાન પર ચઢી આવ્યો. મરાઠાઓને હિંદુસ્તાનમાં ચક્રવર્તિ રાજ થવાની ધણી ઉમેદ હતી તેથી તેઓ અફઘાન સરદાર સામે લડવા એકઠા થયા. હિંદુ અને મુસલમાન પ્રજા વચ્ચે ધણુંજ દારૂણ યુદ્ધ થયું. દરેક પક્ષ જાણતો હતો કે જેની હાર થશે તે હમેશને વાસ્તે પોતાનું રાજ્ય ગુમાવી બેસશે રજપૂત, પિંઢારા અને જાટ લોકો જે સધળા હિંદુઓ હતા તેમણે મરાઠાનો પક્ષ લીધો. તે ઉપરાંત પેશ્વાની સાથે હોલકર, સિંધીઆ, ગાયકવાડ અને ખીજાં મરાઠા કુટુંબ જોડાયાં. અફઘાનોના પક્ષમાં શેહિલા, અને ખીજા મુસલમાની કામે ભળી.

મરાઠાના લશ્કરમાં ૫૫,૦૦૦ ઘોડેસવાર, ૧૫,૦૦૦ પાયદળ તથા ૨૦૦ તોપો હતી. અફઘાન લોકોના લશ્કરમાં ૪૨,૦૦૦ ઘોડેસવાર, ૮૦,૦૦૦ પાયદળ અને ૮૦ તોપો હતી. મરાઠા લશ્કરની સરદારી સદાશિવરાવભાઈ જે પેશ્વાનો પિતૃર્ષ ભાઈ થતો હતો તેને આપવામાં આવી હતી. તેની મદદમાં પેશ્વાનો પુત્ર વિશ્વાસરાવ તથા ખીજા મરાઠા સરદારો હતા. રજપૂતરાજ સુરજમલે બાકેને કહ્યું કે, “ તમારા રિવાજ મુજબ ઘોડેસવારની ટુકડીથી તમે દુશ્મન પર હલ્લો કરો. હમણા પાયદળ તથા તોપોને પાછળ રહેવા દો. ” પરંતુ સદાશિવરાવ બાકેને પોતાની બુદ્ધિ વાસ્તે ધણો ઉંચો અભિપ્રાય હતો તેથી તેની સલાહને તેણે તુચ્છકારી કાઢી. શરૂઆતમાં મરાઠા લશ્કરને વિજય મળ્યો; તેમણે દિલ્હી લીધું પણ ત્યાંનું સધળું દ્રવ્ય અહમદશાહ લૂંટી ગયો હતો. માત્ર દરબારના દિવાનખાનાનું એક રૂપાનું છાપડું બાકી રહ્યું હતું. મરાઠા લોકોએ તે ગાળી નાખ્યું તો તેની કિંમત સત્તર લાખ રૂપીઆ માલમ પડી.

અહમદશાહના લશ્કર સાથે અયોધ્યાનો વઝીર શુભઉદ્દેશા જોડાયો એટલે બાજી ફેરવાઈ. પાણીપતના મેદાનમાં બંને લશ્કર સામસામાં આવી ઊભાં, પરંતુ એ મહિના સુધી ઝપાઝપી સિવાય બીજું કંઈ થયું નહિ. અંતે મરાઠાઓનો ખોરાક ખૂટયો, તેથી ભૂખમરાથી મરવા કરતાં લડાઈમાં ઝંપલાવવું તેમને વધારે ડહાપણ ભરેલું લાગ્યું. તેમણે રીતસર લડાઈ શરૂ કરી, પરંતુ અફઘાનો તેમના કરતાં વધારે અગવાન હતા તેથી તેમને પાછા હાલવું પડ્યું. વિશ્વાસરાવ બપોરે એ વાગે લડતાં પડ્યો. તેના પડતાંની સાથે આખા મરાઠા લશ્કરમાં ગમરાટ ફેલાયો. હોલકર અને બીજા મરાઠા સરદારો લડાઈના મેદાનમાંથી નાસી ગયા. મરાઠા લશ્કરમાંથી આસરે એ લાખ માણસ કપાઈ મુઆં.

એક હિંદુ શાહુકારે આ સમાચાર પેશ્વાને કાગળમાં લખી મોકલ્યા. તેમાં એવું લખ્યું હતું કે, “એ મોતીએ ગળાઈ ગયાં છે; સત્તાવીસ સોનાના સિક્કા ખોવાઈ ગયા છે, અને રૂપાના અને ત્રાંબાના તો એટલા બધા ગયા છે કે તેનો સરવાળો કરી શકાતો નથી.” બાલાજી તરતજ સમજ્યો કે એ મોતી તે ભાડ અને વિશ્વાસરાવ, સોનાના સિક્કા તે બીજા મરાઠા સરદારો, અને રૂપા તથા ત્રાંબાના સિક્કાઓ તે સિપાઈઓ. હાર થઈ તેની અસર તેના ઉપર એટલી બધી થઈ કે થોડા વખતમાં તે મરણ પામ્યો. અહમદશાહ અમદલી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યો નહિ પણ શાહઆલમ (બીજા) ને ગાદી આપી પોતાને દેશ ચાલ્યો ગયો.

પાણીપતની લડાઈનું મુખ્ય પરિણામ એ આવ્યું કે મરાઠા રાજ્યની વૃદ્ધિ થતી અટકી. પેશ્વાની સત્તા તદ્દન કમી થઈ. જુદાં જુદાં મરાઠા રાજ્યો સ્વતંત્ર પણે રાજ્ય કરવા લાગ્યાં, અને જે મરાઠાઓ એકત્ર થઈ દુસ્મનો સામે લડતા હતા તે માંહોમાંહે લડવા લાગ્યા.

નાનાફડનવીસ.

ત્રીજા પેશ્વા બાલાજી બાજીરાવ પછી તેનો પુત્ર માધવરાવ સત્તર વર્ષની તરુણ વયે પેશ્વા થયો. એના ટુંકા કારકીર્દિ દરમિયાન મરાઠા રાજ્ય જે પાણીપતની લડાઈથી હચમચી ગયું હતું તે થોડું ઘણું ઠેકાણે આવ્યું. રામશાસ્ત્રી નામના શિક્ષક તરફથી એને ઘણા ઉંચા પ્રકારનું ધાર્મિક તથા રાજદારી જ્ઞાન મળ્યું હતું. તે ઉપરાંત સપ્પારામ બાપુ અને નાનાફડનવીસ જેવા એના ઉત્તમ સલાહકારો હતા.

બાલાજી જનાર્દન ભાનુ ઉરફે નાનાફડનવીસ ઈ. સ. ૧૭૪૧માં જન્મ્યો હતો. વીસ વર્ષની ઉંમરે તે સદાશિવરાવભાઉના લશ્કર સાથે

મ. હતો અને પાણીપતની લડાઈમાં મરતો મરતો મહા મુસીબતે બચ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૭૬૩માં માધવરાવે રાજ્યની લગામ પોતાના કાકા રઘુનાથરાવ પાસેથી હાથમાં લીધી અને તેને રાજ્ય કારભાર સોંપ્યો. ધીમે ધીમે તેની પ્રતિષ્ઠા જમી. ઈ. સ. ૧૭૭૨માં ૨૮ વર્ષની યુવાન વયે માધવરાવનું અકાળ મૃત્યુ થયું અને તેનો ભાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. પરંતુ તે લાંબી મુદત રાજ્ય દરી શક્યો નહિ. રઘુનાથરાવના કેટલાક મળતીઆઓએ એને મારી નાખ્યો અને રઘુનાથરાવ પેશ્વા થયો. તે દરમિયાન નારાયણરાવની વિધવા ગંગાબાઈ જે સગર્ભા હતી તેણે ઈ. સ. ૧૭૭૪ ના એપ્રિલ માસમાં સ્વાઈમાધવરાવને જન્મ આપ્યો. આથી મરાઠા રાજ્યનાં બે પક્ષ થયા—એક રઘુનાથરાવનો અને બીજો સ્વાઈ માધવરાવનો. માધવરાવના પક્ષમાં સૌથી હોશિયાર અને કુનેહબાજ નાના ફૂડનવીસ હતો; તે તેને વફાદાર રહ્યો, અને છેવટ સુધી રઘુનાથરાવ સામે લડવામાં મક્કમ રહ્યો. પેશ્વાઈની ફૂલ સત્તા તેણે પોતાના હાથમાં લીધી અને જે જે મુસીબતો તેને નડી તે સધળી પોતાના બુદ્ધિબળથી ખસેડી.

મહાદજી સિંધીઆ પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થવા માગતો હતો, તેને પેશ્વાની આજ્ઞા માનતો કરવા નાનાફૂડનવીસ ધણું મથતો હતો. અંતે ઈ. સ. ૧૭૮૭-માં મહાદજીએ ઉત્તર હિંદમાં હાર ખાધી અને નાનાને નમવાની એને ફરજ પડી. તેણે લખ્યું કે, “ મારો વહેમ હવે રાખશો નહિ; આપણે બંને એક ધણીના નોકર છીએ, અને મને તમારી મદદની જરૂર છે. ” આ નાનાફૂડનવીસની રાજનીતિની મોટી ફતેહ કહેવાય.

નાનાફૂડનવીસની કારકીર્દિમાં છેલ્લો મોટો બનાવ નિઝામ ઉપર મેળવેલા વિજયનો હતો. જીત મેળવ્યા પછી સ્વાઈ માધવરાવે કહ્યું કે, “ આ નજીવી મહેનતે આપણે જીત્યા, તેમાં આટલી બધી પતરાજી શાની ? આપણી અધમ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે તે જોઈ મને તો અફસોસ થાય છે. ” પરંતુ મરાઠી ઇતિહાસમાં એ લડાઈ નોંધી રાખવા લાયક છે, કારણ કે એ વિગ્રહમાં મરાઠી સામ્રાજ્યના બ્રાહ્મણ તેમજ મરાઠા સરદારો અને જગીર-દારો નાના ફૂડનવીસના હુકમને માન આપી પોતપોતાની ટુકડીઓ સાથે જેટલી સંખ્યામાં હાજર થયા તેટલી સંખ્યામાં પછી કાઠપણુ દિવસ એકઠા થયા નથી.

આ લડાઈથી રાજ્યના મોટા સરદારો વચ્ચે કુસંપનાં જબરાં મૂળ રોપાયાં. નાનાએ તે કુસંપ તોડવાને બનતી કોશિશ કરી પોતાનું દર દેશીપણું અને બુદ્ધિબળ અનેક પ્રસંગે બતાવ્યું. ઈ. સ. ૧૮૦૦માં તેના કાળ થયો ત્યાં સુધી કુસંપ તૂટ્યો નહોતો તોપણ તેણે મરાઠી રાજ્યને—પેશ્વાઈને ધક્કો

પહોંચવા દીધો નહિ. તેના મરણ પછી તરતજ પેશ્વાઈ ડોલી હતી. સિંધીઆ, હોલકર વગેરે સરદારો તેની સત્તાનીચેથી નીકળી જવા લાગ્યા અને પેશ્વાને વસાઈનું તહનામું કરી. અંગ્રેજ સરકારનો આશ્રય લેવો પડ્યો. એ સમયે જોતાં તે વખતના ઉત્તમ રાજદ્વારી પુરુષોમાં નાનાની ગણના કરી શકાય. એક બ્રિટિશ અમલદારે એના સંબંધમાં જે કહ્યું છે તે અક્ષરથઃ વાજળી છે. તે કહે છે કે, “ નાનાફડનવીસના મૃત્યુ પછી મરાઠી રાજ્યનું હાથપગ અને મોટાઈ હમેશને માટે જતાં રહ્યાં. ”

૪૩ મહાદળ સિંધીઆ.

સિંધીઆ કુટુંબનો સ્થાપનાર રાણોળ હતો. પ્રથમ તે પહેલા પેશ્વા બાલાળ વિશ્વનાથની નોકરીમાં એક હલકા હજુરિઆ તરીકે દાખલ થયો અને ધીમે ધીમે પોતાની હોશિયારી અને બુદ્ધિથી ઉઝી પદવીએ પહોંચ્યો. છેવટે ગ્વાલિઅરમાં પેશ્વાથી સ્વતંત્ર રાજ્ય તેણે સ્થાપ્યું અને ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં મરણ પામ્યો.

રાણોળના કુટુંબથી મહાદળ સિંધીઆ ઉતરી આવેલો હતો. તે ધણે બહાદુર, શાણો અને ખુશ મિનળ હતો. પહેલા મરાઠી વિગ્રહ દરમિયાન પોતાની કુશળતા તેણે અંગ્રેજોને બતાવી અને સાલખાઈની સંધિથી એને હાર્ય મળ્યું. ત્યાર પછી રજપૂતો પાસેથી તેણે ખંડણી મેળવી, અને દિવસે દિવસે એની સત્તા એટલી બધી જમી કે મોગલ પાદશાહ આલમગઝાહ બીજને તેનો આશરો લેવો પડ્યો અને દિલ્હી તથા આગ્રા તેના હાથમાં ગયાં. ઇ. સ. ૧૭૯૦ માં મોગલ પાદશાહ પાસેથી પેશ્વા માટે “લક્ષ્મી સુતાલિકની ” વંશ પરંપરાની સનદ મેળવીને મહાદળ પૂના આવ્યો. સત્તર વર્ષના સ્વાઈ માધવરાવે મોગલ પાદશાહના આપેલા ઇલિકાબ ધારણ કર્યા તે વખતે બપકા અને દબદબાથી આખું દક્ષિણ ગર્વ અને આનંદથી ગાળ રહ્યું. છેવટે દરબાર ભરી પેશ્વાએ મહાદળને દિલ્હી ખાતેના વંશપરંપરાના પ્રતિનિધિ તરીકે પોશાક એનાયત કર્યો, તે પ્રસંગે સિંધીઆએ પોતાના પૂર્વજોની હલકી પદવીનું સ્મરણ કરાવી પેશ્વાસરકારનાં પગરખાં પણ ઉપાડ્યાં.

મહાદળ પેશ્વા સરકારને અકર્તિ રાજ તરીકે સ્વીકાર્યાનો માત્ર ડોળ કરતો હતો. એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તેનાથી સ્વતંત્ર થવાનો તથા નિરંકુશ રીતે પોતાના રાજ્યમાં અમલ કરવાનો હતો. નાનાફડનવીસથી એની રાજનીતિ બુદ્ધિજ હતી. એનું ચારિત્ર્ય બળ અને દૃઢતા એવા હતાં કે જે કોઈ

પણ તેના સમાગમમાં આવતો તે ચક્રિત થઈ જતો. તેમ માણસ માણસમાં તે બિનભાવ રાખતો નહિ. સર્વને સરખા ગણી તેમની તે કદર કરતો. ઇ. સ. ૧૭૯૪ માં તે મરણ પામ્યો.

એના પછી હાલતરાવ સિંધીઆ થયો. તે અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરી મિત્રાચારીથી વર્તવા લાગ્યો. અત્યારે ગ્વાલિઅરમાં મહારાજા માધુરાવ ગાદીએ બિરાજે છે. તેઓથી બ્રિટિશ સરકારના આશ્રય તળે પોતાનું રાજ્ય ચલાવે છે અને પ્રજાના તથા લોક કલ્યાણના હિતમાં સાફ જીવન ગાળે છે. હાલના ચાલતા મહાન યુરોપીઅન વિગ્રહમાં તેમણે ધણી સારી સેવા બજાવી છે. તેઓ વિદ્યાવિનોદી છે; તેમની કદર બધી કેમ્બ્રિજ યુનીવર્સિટીએ એલ. એલ. ડી. ની માનવંતી ડીગ્રી તેમને બક્ષી છે. પોતાના રાજ્યનો કારભાર “મન્ડલિસે ખાસ” નામની ડેપુટીના પાંચ સભાસદોની મદદથી તેઓ ધણી ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવે છે. તેમના રાજ્યમાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિ ધણી માલમ પડે છે. કામ કામ ૩ કાંતવાનાં કારખાનાં દેખાય છે અને કેટલેક સ્થળે લુગડાં વણવાની મીલોમાં સાઈ કામ કરવામાં આવે છે. ચંદેરીમાં ધણી ઉંચા પ્રકારની મન્ડલીન બને છે. આ ઉપરાંત ચામડાનો રોજગાર પણ ત્યાં સારો છે.

૪૪. અહલ્યાબાઈ અને તુકાજી હોલ્કર.

ખાલાજી વિશ્વનાથના વખતમાં મહારાવ નામે એક ભરવાડનો છોકરો બહાર પડી આવ્યો. તેણે પૈશ્વાપર ધણી સારી છાપ પાડી અને ઇ. સ. ૧૭૩૩ માં ઇંદોરમાં ચોથ ઉધરાવવા તેને મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં આગળ એના વંશજો ધીમે ધીમે પૈશ્વાથી સ્વતંત્ર થયા અને તેમણે એક જુદી ગાદી સ્થાપી. એ રાજ્ય કર્તાઓ હોલ્કરના નામે ઓળખાય છે, અને હાલ પણ ઇંદોરમાં રાજ્ય કરે છે.

અહલ્યાબાઈ મહારાવ હોલ્કરના પુત્ર ખંડેરાવની વિધવા હતી. પોતાના સ્વામીનો સ્વર્ગવાસ થવાથી ઇંદોરની રાજ્ય સત્તા તેના હાથમાં આવી. આ પરાક્રમી અને વિવેકી સ્ત્રીએ પ્રજા સંતોષ પામે અને રાજ્યની સધળે પ્રતિષ્ઠા વધે એવી રીતે ત્રીસ વર્ષ સુધી ઇંદોરનો કારભાર ચલાવ્યો. દરમિયાન તેને કેટલીક મુસીબતો વેઠવી પડી, પણ પોતાના સલાહકાર તરીકે તુકાજી હોલ્કર નામના વીર અને હરેલ પુરુષને તેણે પસંદ કર્યો, અને તેની મદદથી રાજ્ય ધણી ઉત્તમ રીતે ચલાવ્યું. પ્રજામાં સુખ સંતોષ વ્યાપી રહ્યો.

એ બે જાણના કારભારની ઇતિહાસકારોએ બહુ પ્રશંસા કરી છે. રાજ્યનું હિત સમાયું હોય એવી દરેક જાહેર બાબત વિષે તુકાજી અહલ્યા-બાઈની સલાહ લઈ વર્તતો અને મોટા મોટા અધિકારીઓ તો અહલ્યાબાઈ જાતે જ નીમતી. તે ધણી પવિત્ર અને ધર્મિષ્ઠ હતી. તે એવી વખતસર કામ કરનાર અને ચપલ હતી, કે સર્વ પ્રકારની રાજકીય બાબતો પર લક્ષ આપવાને તેને જોઈતો અવકાશ મળતો. બપોરના બેથી છ વાગતાં સુધી અને રાતના નવથી અગિઆર વાગતાં સુધી નિયમસર રાજકાર્ય કરતી. પરરાજ્યો સાથે એણે એવો તો મૈત્રીનો સંબંધ રાખ્યો હતો, કે તેની કાર કીર્તિમાં એકજ પ્રસંગે તેના રાજ્ય પર ચઢાઈ થઈ હતી.

તેણે ઇંદોર ગામને એક ભવ્ય અને રમણીય નગર બનાવ્યું; નગરના રક્ષણ અર્થે કેટલાક કિલ્લા બંધાવ્યા. રાજકારભારનો શ્રમ અને પોતાની પુત્રીના મરણના શોકને લીધે અહલ્યાબાઈ ૬૦ વર્ષની વયે દેવલોક પામી. તે આનંદી સ્વભાવની હતી, અને ક્વચિતજ ગુસ્સે થએલી જણાતી. તે બણેલી હતી અને અત્યંત સાદી રીતે રહેતી.

અહલ્યાબાઈ પછી જસવંતરાવ અને મહારાવ હોલ્કર ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થઈ ગયા છે. તેઓ અંગ્રેજ સરકાર સાથે લડ્યા, પરંતુ તેમાં તેમનો પરાજય થયો અને તેમને સંધિ કરવી પડી. મહારાવ હોલ્કર ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં મરણ પામ્યો.

હાલના હોલ્કર મહારાજ તુકાજીરાવ છે, તેઓ વફાદારીથી બ્રિટિશ સરકારની હાયામાં રહી પોતાનો અમલ ચલાવે છે, ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં તેમના પિતા શિવાજી તેમના લાભમાં ગાદીપરથી વાનપ્રસ્થ થયા, પરંતુ સગીર વયને લીધે તેઓશ્રી પોતે રાજ્યના કામ પર ધ્યાન આપી શક્યા નહિ, એમનો પોતાનો અમલ સને ૧૯૧૧ ના નવેમ્બર માસથી શરૂ થાય છે, રાજ્યનો કારભાર પોતે જ ચલાવે છે પણ મદદમાં પોતાના મુખ્ય પ્રધાન અને પાંચ સભ્યોને રાખે છે, એમના રાજ્ય દરમિયાન આખા રાજ્યની ઉપજમાં ઘણો વધારો થયો છે, હાલ આવક ૮૫ લાખ અડસઠે ધારવામાં આવે છે.

૪૫. રાધોજી ભોંસલે અને ગાયકવાડ.

ભોંસલે કુટુંબનો સ્થાપનાર પરસોજી ભોંસલે હતો. પૈથાના કુકમયા તે વરાડ પ્રાંતની મહેસુલ ઉધરાવતો. એના પિત્રાધીએ રાજપદ પારણું

કર્ણ અને નાગપુરમાં બોસલેની ગાદી સ્થાપી. એનું નામ રાધોજી હતું રાધોજી ખીબજે ઇ. સ. ૧૭૭૨ થી ઇ. સ. ૧૮૧૬ સુધી રાજ્ય કર્યું એના રાજ્ય દરમિયાન એણે બ્રિટિશ સરકાર સાથે બાથ બીડી, પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો અને દેવગામ આગળ તેને સલાહ કરવી પડી. એના વંશજો એક પછી એક ગાદીએ આવ્યા પરંતુ તેમણે પોતાના કોલકરાર પાળ્યા નહિ અને રૈયતને ઘણું વેઠવું પડતું હતું. અંતે રાધોજી (ખીબજે) નો પૌત્ર રાજગાદી પર બેઠો, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૫૩માં તે બિનવારસ મરણ પામ્યો તેથી તે વખતના ગવર્નર જનરલ ડેલહાઉસિએ તેનો મુલક ખાલસા કર્યો, અને બ્રિટિશ સંસ્થાન સાથે જોડી દીધો. અત્યારે તે પ્રદેશ 'મધ્ય પ્રાંત અને વરાહ' ના નામથી ઝોળખાય છે. નાગપુરમાં ચીફ કમિશનર નીમવામાં આવે છે તે આખા પ્રાંતની વ્યવસ્થા કરે છે.

ગાયકવાડ કુટુંબનો સ્થાપનાર પ્રથમ પુરુષ દામાજી નામે હતો. હોદ્દર અને સિંધીઆની પેઠે તે પણ પ્રથમ પૈથાની નોકરીમાં જોડાયો હતો તેના મરણ પછી તેનો ભત્રિજો પિલાજી મરાઠી લશ્કરનો સેનાપતિ થયો અને ધીમે ધીમે ગાયકવાડ કુટુંબ આગળ પડતું ગયું. દામાજી ખીબના એક પૌત્રે બ્રિટિશ સરકાર સાથે ઇ. સ. ૧૮૦૫માં સહાયકારી શરત કબૂલ કરી અને સને ૧૮૫૭ના બળવા દરમિયાન ખરેખર ગાયકવાડે બ્રિટિશ સરકારને ખરા અંતઃકરણપૂર્વક મદદ આપી.

ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં મલ્હારરાવ ગાયકવાડ વડોદરામાં ગાદી નશીન થયા. ત્યાર પછી હાલના નામદાર ગાયકવાડ સયાજીરાવ જેઓ દામાજીના વંશમાંથી ઉતરી આવેલા છે તેઓ ગાદીપર આવ્યા. તેમની તરફ અવસ્થામાં રાજ્યકારભાર ચલાવવા સર. ટી. માધવરાવને નીમવામાં આવ્યા. વડોદરાનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યમાં ઘણું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે, તેનું મુખ્ય કારણ એજ છે કે નામદાર ગાયકવાડ પોતેજ ધણી વિચારશીલ અને વિદ્વાન રાજકર્તા છે. તેમણે ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, જાપાન વગેરે સુધરેલા દેશોમાં સફર કરી છે અને ત્યાંની વિદ્યા વગેરે શીખી પોતાની રૈયતને તેનો લાભ આપે છે. પોતાના રાજ્યમાં હુન્નરકળા, વિજ્ઞાન અને કેળવણીના પ્રચાર થાય એટલા માટે તેમણે ધણી સંસ્થાઓ ખોલી છે. ત્યાં ધણું ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે અને તેનો લાભ તેમની પ્રજા ઉપરાંત અન્ય પુરુષો પણ લે છે.

વળી બ્રિટિશ રાજ્ય પદ્ધતિને અનુસરીને તેમણે રાજકારોપારી મંડળો સ્થાપ્યાં છે અને પ્રજાની સંમતિથી સમજો કારભાર ચાલે છે. સાંસા-

રિક અને સામાજિક સવાલો ઉપર તેઓ ધણું સારું લક્ષ આપે છે અને પોતાની રૈયતની શારીરિક, માનસિક, તથા આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા બનતાં પ્રયત્ન કરે છે. બાળલગ્ન એજ દેશની પ્રગતિને હાની કર્તા છે એમ સમજી એમણે બાળલગ્નનો પ્રતિબંધ કર્યો છે. હુલકી વર્ણના લોકને કેળવણી આપવામાં તેઓ ધણો શ્રમ વેડે છે. ટુંકામાં કહીએ તો ગુજરાતમાં વડોદરાનું રાજ્ય ધણું આખાદ છે.

૪૬. રૉપર્ટ કલાઇવ, અને રાજઆતની જિંદગી.

જે અરસામાં નાદીરશાહ હિંદુસ્તાન પર ચઢી આવ્યો અને અહમદશાહ અબ્દલી અને મરાઠા વચ્ચે દિલ્હીના રાજ્ય વાસ્તે યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું તે પહેલાં અંગ્રેજ, ફ્રેંચ અને ડચ લોકો હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવાના હેતુથી હિંદુસ્તાનના કિનારા પર આવવા લાગ્યા હતા. ઈંગ્લંડની રાષ્ટ્રી ઇલિઝાબેથના વખતમાં હિંદ સાથે વેપાર કરવા માટે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પ્રથમ સ્થાપવામાં આવી હતી. આથી અંગ્રેજ લોકોએ ધીમે ધીમે હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમ કિનારા પર સુરત અને મુંબઈમાં પોતાની કોઠી કરી અને હાલ જ્યાં મદ્રાસ અને કલકત્તા છે ત્યાં શાહજહાન અને ઔરંગઝેબના રાજ્ય દરમિયાન તેમણે થાણાં સ્થાપ્યાં. યુરોપીઅન પ્રબળતા મુખ્ય ઉદ્દેશ વેપાર કરવાનો હતો, પરંતુ હિંદનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો માંહોમાંહે લડતાં જોઇ તેઓ તેમની લડાઈમાં સામેલ થયા. આ લડાઈઓમાં ઇંગ્લંડ તરફથી ભાગ લેનાર મુખ્ય પુરુષ રૉપર્ટ કલાઇવ હતો.

આ મહાન પુરુષનો જન્મ ઇંગ્લંડમાં ઇ. સ. ૧૬૨૫માં થયો હતો. તેનું વિદ્યાર્થીજીવન નિરાશા ઉપજાવે એવું હતું. નિશાળમાં વિદ્યાભ્યાસ તરફ તેને અભાવ હતો અને પોતાના સહાધ્યાયી ઉપર અમલ કરવામાં તે ધણો આનંદ લેતો હતો. પોતાની સમાન વયના છોકરાઓની ટોળી બનાવી તેમનો સરદાર થઇ શિક્ષકવર્ગ તથા શહેરના લોકોને બહુ ત્રાસ આપતો. આથી શિક્ષકો તેનાથી બહુ કંટાળતા અને જેમ અને તેમ જલદીથી તે શાળામાંથી નબ એવું ઇચ્છતા હતા.

તેનાં પિતાને તેને વાસ્તે બહુ ચિંતા થયાં કરતી હતી. તે કહેતો કે “મારે આ છોકરાનું શું કરવું? એ ખરેખર મૂર્ખ છે.” જવાબમાં એના એકાદ મિત્રે કહ્યું, “તમે એને અહીંથી હિંદુસ્તાન મોકલાવી દો; ત્યાં આગળ એને માથે પડશે એટલે આપોઆપ સુધરી જશે.” આથી એના

પિતાએ એને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીમાં એક કારકુન તરીકે મોકલી આપ્યો, પણ તે કામ તેને નીરસ લાગ્યું અને પોતાની જિંદગીથી તે એટલો બધો કંટાળી ગયો કે એક વખતે આપઘાત કરવા તૈયાર થયો. મેજ ઉપરથી તેણે એક પિસ્તોલ લીધી, અને પોતાના સામી તાંકીને ફેડી; પરંતુ બાવી બળવાન છે. પિસ્તોલ ફટી નહિ અને તે આવા અક્ષળ મૃત્યુથી બચ્યો. તેણે કહ્યું કે “ હું કાંઈ સારા કામ વાસ્તેજ સરજાએલો છું માટે આત્મ-હત્યાની કશી જરૂર નથી. ”

લશ્કરી ખાતામાં નોકરી કરવા કલાધવને બહુ ઉત્કંઠા હતી અને તેમાં દાખલ થવા અવકાશ શોધ્યા કરતો હતો. એટલામાં ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈ સળગી. આથી કલાધવને આર્કાઈટ શહેરપર ઘેરો ધાલવા મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં એણે ધણી બહાદુરી બતાવી અને એની યુદ્ધ-કળાની નિપુણતાથી સઘળા સંતોષ પામ્યા. દેશી સિપાઈઓ તેની અડગ હિંમત અને દૃઢ નિશ્ચય જોઈ છક થઈ ગયા અને તેના તરફ ધણા માનની લાગણીથી જોવા લાગ્યા. આર્કાઈટના ઘેરા પછી એની તખીયત બગડી અને તે સુધારવાને ઈ. સ. ૧૭૫૩ માં તે ઇંગ્લંડ ગયો.

૪૭. કલાધવ અને સિરાજ-ઉદ્-દૌલા.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો ક્લિલો કલકત્તામાં હતો, તે કંપનીના અમલદારોએ સમારવા માંડ્યો. બંગાળના નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલાએ તેમ કરવા તેમને મના કરી- પરંતુ તેમણે માન્યું નહિ. આથી સિરાજ-ઉદ્-દૌલા ગુસ્સે થયો અને તેણે કલકત્તા ઉપર હુમલો કર્યો. એકવીસમી જૂનને પાછલે પહોરે કિલ્લો સર થયો, અને કંપનીના માણસોમાંના અમલદારો, સિપાઈઓ વગેરે ૧૪૬ અંગ્રેજોને એકવીસ ચોરસ ફૂટથી પણ નાની અને માત્ર બે નાનાં જાળીઆંવાળી ફોટીમાં પૂરવામાં આવ્યા. નવાબના સિપાઈઓએ તેમને બળાત્કારે પુરીને બારણું દઈ દીધું. સવારે જ્યારે આ કારાગૃહ ઉઘાડવામાં આવ્યું ત્યારે ૧૨૩ જણ મરી ગયેલા માલમ પડ્યા. જે બાવીસ પુરુષ અને એક સ્ત્રી જીવતાં નીકળવા પામ્યાં, તે પણ મરણતોત્તર સ્થિતિમાં હતાં.

કેટલાકનું એવું કહેવું છે કે આ ધાતકી કૃત્ય વાસ્તે સિરાજ-ઉદ્-દૌલા નવાબદાર નહોતો. તેના સિપાઈઓએ પોતેજ આ નાનો સરખો

અંધારો ઓરડો શોધી કાઢ્યો હતો અને કેદીઓને વગર વિચારે તેમાં પૂર્યા હતા. વળી હાલ કેટલાક એવો મત પણ ધરાવે છે કે ઉપર વર્ણવેલી વાત માત્ર કલ્પિતજ છે. આહું અધાર કૃત્ય થયુંજ નહોતું. ગમે તેમ હોય તો પણ એ વાત તો સિદ્ધજ છે કે કુલાધવ ઇંગ્લંડથી અહીં આવ્યો કે તરતજ તેને બંગાળામાં સિરાજ-ઉદ-દૌલા સાથે લડવા જવું પડ્યું.

નૌકાધિપતિ ઘોઠસન અને સરદાર કુલાધવ અકટોપર માસમાં મદ્રાસથી નીકળ્યા. સને ૧૭૫૭ ના જાન્યુઆરીમાં તેમણે કલકત્તા પાહું લીધું. સિરાજ-ઉદ-દૌલા બિન અનુભવી હતો અને પોતાના અમલદારો, સિપાઇઓ વગેરેનો પ્રેમ કેમ મેળવવો તે બાબત અજ્ઞાત હતો. તે તેમને હેરાનગતી આપતો હતો તેથી તેઓ સધળા તેનું કાસળ કાઢવા તત્પર થયા, અને તેની સામે તરફટ રચ્યું. આ કાવતરામાં કુલાધવ પણ જોડાયો, અને નવાબના સેનાપતિ મીરજીરને બંગાળાનો નવાબ બનાવવાનું વચન આપી તેની મદદ મેળવી.

આ પ્રમાણે સધળી તૈયારી કરી કુલાધવ લશ્કર લઈ નવાબની સામે ઉપડ્યો. નવાબનું લશ્કર ધણું મોટું હતું. તેમાં ૫૦,૦૦૦ પાયદળ અને ૧૮,૦૦૦ ઘોડેસવાર હતા. કુલાધવ પાસે માત્ર ૩,૦૦૦ સિપાઇ તથા થોડી તોપો હતી. આવી પ્રતિકૂળ સ્થિતિ છતાં તે જરા પણ હિંમત હાર્યો નહિ. એના લશ્કરમાં લડાઇ ક્યારે શરૂ કરવી એ બાબત મતભેદ હતો. કેટલાકનું કહેવું એવું હતું કે આવા મોટા લશ્કર સામે લડાઇમાં ઉતરવું ધણું ભૂલ ભરેલું છે, અને તેમાં કોઇ પણ પ્રકારે લાભ થવા સંભવ નથી. બીજાઓ એમ માનતા હતા કે તાત્કાલિક હુમલો કરવામાંજ હિત સમાએલું છે. જે વખત જય છે તે નકામો જય છે. કુલાધવે બંને મત ઉપર ધણી દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કર્યો અને અંતે એજ નિર્ણય પર આવ્યો કે હવે વધારે વખત થોભવામાં લાભ નથી.

બંને લશ્કર રેલાસીની રણબૂમિમાં સામસામાં જોડવાઈ ગયાં. લશ્કરો બેમાં થતાં તોપોનો માર શરૂ થયો પણ બપોરે એક સખત અપહું પડ્યું તેથી નવાબનો દારૂગોળો નકામો થયો. તેનું લશ્કર ધણું મોટું હતું પણ તેના સિપાઇઓ અંગ્રેજ સિપાઇઓ જેવા કેળવાયેલા નહોતા. આથી તેનું લશ્કર વીખરાઈ ગયું અને કુલાધવને ફતેહ મળી. નવાબ રણક્ષેત્રમાંથી નાસી ગયો, પરંતુ રસ્તામાં પકડાયો અને મીરજીરના છોકરા મીરાને તેને મારી નાંખ્યો.

ત્યાર પછી કુલાધવે બંગાળામાં ડચ તથા ફ્રેંચ ભોંડોની સત્તા નબળી

પાડી અને હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં એક વાર ફરીથી તે સ્વદેશ ગયો. ત્યાં તેની ધણી પ્રશંસા થઈ. તેને અમીરનો ઇલકાબ એનાયત કરવામાં આવ્યો અને અંગ્રજોના ગવર્નર તરીકે તેની નિમણૂક થઈ. હિંદુસ્તાનમાં આવી તેણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કાર-બારમાં ધણું સુધારા કર્યા. વળી મોગલ પાદશાહ શાહઆલમ પાસેથી અંગાળા, બહાર અને ઓઢિઆની કિવાનીની સનદ મેળવી; પરંતુ થોડાજ વર્ષમાં પોતાની નાદુરસ્ત તબીબતને લીધે એને ઇંગ્લંડ પાછા જવું પડ્યું. ત્યાં એના કેટલાક દુસ્મનોએ એની હિંદુસ્તાનની રાજનીતિ બાબત કેટલાક આક્ષેપો મૂક્યા; પરંતુ એણે ધણી બહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કર્યો અને પોતાનું નિર્દોષપણું સાબિત કર્યું. અંતે ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં આપઘાત કરી તે મરણ પામ્યો.

લૉર્ડ ક્લાઇવ બેશક એક બહાદુર લડવૈયો હતો. પ્લાસીના યુદ્ધ દરમિયાન એણે ધણી સમયસૂચકતા વાપરી. નીચી પાયરીમાંથી ઉઠી પદવીએ પહોંચી માણસ શું કરી શકે છે એ ક્લાઇવના જીવનચરિત્ર ઉપ-રથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

૪૮. વૉરન હેસ્ટિંગ્સ અને તેનો હિંદનો અમલ.

ઈ. સ. ૧૭૩૨ ના ડીસેમ્બર માસની છઠ્ઠી તારીખે ઇંગ્લંડના એક ગામમાં વૉરન હેસ્ટિંગ્સનો જન્મ થયો હતો. એનું કુટુંબ ધણું ગરીબ હતું અને એના દાદાએ પોતાની જેટલી જમીન હતી તે સધળી પોતાનું કરજ પતાવવા એક વેપારીને વેચી દીધી હતી. આથી બાળક વૉરન ધણો દિલ-ગીર રહ્યા કરતો હતો. એક દિવસે પાછલે પહોરે પોતાના ગામની નદીના કિનારા પર તે સૂતો હતો એટલામાં અનાયાસે તેના મુખમાંથી નીચેના શબ્દ નીકળ્યા; “ મને મોટો થવા દો; મારા બાપદાદાની ગુમાવેલી મિલકત હું જરૂર પાછી મેળવીશ. ” આગળ જતાં તમે વાંચશો કે આ નાના છોક-રાના મોઢામાંથી નીકળેલા શબ્દ પુરેપુરા ખરા પડ્યા.

હેસ્ટિંગ્સના દાકાએ એને ધણી કુમળી વયે ઇંગ્લંડની એક નામીયી શાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા મૂક્યો હતો. ત્યાં અભ્યાસમાં તે ધણો આગળ વધ્યો અને પોતાના સહાધ્યાયીમાં ધણો ઉંચો નંબર રાખવા લાગ્યો. આથી તેના શિક્ષકો તેનાપર ધણાજ પ્રસન્ન રહેતા અને તેના ઉદ્યોગ અને ખતની તારીફ કરતા. શાળાની દરેક પ્રકારની હરીફાઈની રમતોમાં તે ઉત્સાહ બરો

ભાગ લેતો અને તરવામાં, હોડી હંકારવામાં અને એવા અનેક અંગકસરતના અખતરામાં તે દીપી નીકળતો.

દૈવયોગે તેના કાકા એ અરસામાં દેવલોક પામ્યો, અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના એક ડિરેક્ટર જે તેના દરનો સગો હતો તે તેના વાલી થયો. તેણે તેને શાળામાંથી ઊઠાડી લીધો અને થોડું ધણું હિસાબ તથા નામાનું જ્ઞાન આપી તેને કલકત્તે વિદાય કર્યો. કલકત્તા જતી વખતે તેણે મનમાં સંકલ્પ કર્યો, કે “ હિંદુસ્તાન જઈ હું ધણી મહેનત કરીશ, મારા પગારમાંથી જે કંઈ બચશે તેટલું સંઘરીશ અને ઇંગ્લંડ પાછો આવી મારા આપની જમીન પાછી મેળવીશ. ” કલકત્તે આવી એક કારકુન તરીકે તેણે પોતાની જિંદગી શરૂ કરી. પોતાનું કામ એકનિષ્ઠાથી કરી નવરાસનો વખત ઇંગ્લાન્ડી બાપાનું જ્ઞાન મેળવવામાં તે ગાળતો. આ પ્રમાણે ધણી કાળજી અને ખંતથી તે ધીમે ધીમે ડેબી પદવીએ પહોંચ્યો. અંતે કલકત્તા કોસિલના એક સભ્ય તરીકે તેની નિમણૂક કરવામાં આવી. દરમિયાન થોડા ધણા પૈસા તેણે એકઠા કર્યા, અને ઇ. સ. ૧૭૬૪ માં તે પોતાને વતન ગયો. પરંતુ કંપનીના ડિરેક્ટરો એની ટુંકી કારકર્દીથી એટલા બધા પ્રસન્ન થયા હતા કે ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં ઇંગ્લાન્ડના ગવર્નર તરીકે તેની નિમણૂક કરી ખીજવાર તેને હિંદુસ્તાન મોકલ્યો.

ઇંગ્લાન્ડના ગવર્નર તરીકે કંપનીની રાજનીતિમાં તેણે ધણા સુધારા કર્યા. ન્યાયને વાસ્તે તેણે અદાલતો સ્થાપી અને હિંદુ તેમજ મુસલમાન લોકોને અનુકૂળ આવે એવા કાયદા ઘડી કાઢ્યા. તે ઉપરાંત કંપનીની આવકમાં વધારો કરી આપ્યો. આથી કંપનીના ડિરેક્ટરો તેના પર ધણાજ ખુશી થયા અને ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં તેને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનો પહેલો ગવર્નર જનરલ નીમ્યો.

ગવર્નર જનરલનો હોદ્દો ધણો જોખમ ભરેલો હોય છે. ગવર્નર જનરલ તરીકે હેસ્ટિંગ્સને કંપનીના વેપાર રોજગાર પર ધ્યાન આપવાનું હતું એટલું જ નહિ પણ ઇંગ્લાન્ડ અને આખા બ્રિટિશ હિંદની વહીવટ કરવાનું હતું. શરૂઆતમાં આ કામમાં તેને ધણી મુસીબતો વેઠવી પડી. રાજકારોબારી મંડળમાંના સભ્યો તેની સાથે સલાહ સંપત્તી વર્તતા નહોતા. હંમેશા એક મત થઈ તેઓ તેની દરેક દરખાસ્ત ઉરાડી દેતા અને તેના કામમાં વિશ્વેષ નાખવામાં જ સંતુષ્ટ રહેતા. સભામાં ફિલિપ ફ્રાન્સિસ નામનો એક સભ્ય હેસ્ટિંગ્સનો કદો દુસ્મન હતો. એક વખતે ફ્રાન્સિસે આપેલું વચન ભંગ કર્યું ત્યારે હેસ્ટિંગ્સે સભાના કારભારના પુસ્તકમાં તે

ખાખત નોંધ લીધી. આથી ફ્રાન્સિસ ધણો ગુસ્સે થયો અને પોતાના દેશના રિવાજને અનુસરીને તેણે તેને ઠંડું ચુક કરવા આમંત્રણ કર્યું. યુદ્ધમાં પોતે ધવાયો, તેથી ઇંગ્લેંડ જઈ ત્યાંની પ્રજાને હેસ્ટિંગ્સ વિરૂદ્ધ તે ઉશ્કેરવા લાગ્યો. તેનું કેવું વિપરીત પરિણામ આવ્યું તે હવે પછીની વાર્તામાં તમે વાંચશો.

ફ્રાન્સિસ ગયા પછી હેસ્ટિંગ્સ સ્વતંત્ર રીતે શાસ્ય કરી શક્યો. મરાઠા અને હૈદરઅલી જે સર્વોપરી સત્તા વાસ્તે મથતા હતા તેમને વિઘ્ન-હમાં હરાવ્યા અને ત્યાર પછી રાજ્ય કારભારમાં સુધારા વધારા કરવા માંડ્યા. તેની ઉંમર તે વખતે ૫૩ વરસની હતી. અચાગ મહેનતને લીધે તેનું શરીર કથળી ગયું તેથી પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપી તે ઇંગ્લેંડ જવા માટે ઉપડી ગયો.

૪૯. હેસ્ટિંગ્સ અને ઇંગ્લેંડમાં તેની સામે ચાલેલો મુકદ્દમા.

હેસ્ટિંગ્સની હિંદુસ્તાનની રાજનીતિ તદ્દન દોષ રહિત હતી કે નહિ તે આપણે બરાબર કહી શકતા નથી. તે કાંઈ દેવ નહોતો, પરંતુ એક મનુષ્ય હતો. મનુષ્ય માત્રમાં ગુણ દોષ છે. તે પ્રમાણે તેનામાં પણ હોય તો તેમાં કાંઈ બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. પરંતુ એટલું તો આપણે ચોક્કસ કહી શકીએ છીએ કે જેવી સ્થિતિમાં એણે હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ચલાવ્યું તેવી સ્થિતિમાં કોઈ બીજો પુરુષ ચલાવી શકતો નહિ. તેની અડગ હિંમત અને ધૈર્ય વાસ્તે તેને ધન્યવાદ ધરે છે.

તે ઇંગ્લેંડ પહોંચ્યો ત્યારે કંપનીના ડિરેક્ટરો, રાજા, પ્રધાન અને પ્રજાએ તેની હિંદની વિજયી કારકીર્દિ વાસ્તે તેને અભિનંદન આપ્યું, અને સર્વ ઠેકાણે તેની સ્તુતિ થવા લાગી. પોતાના બાપદાદાની ગુમાવેલી જમીન તેણે પાછી મેળવી અને પોતાના દિવસો સુખચેનમાં ગાળવા લાગ્યો. પરંતુ તેના દુશ્મનોએ અને સુખ્યત્વે કરીને ફિલિપ ફ્રાન્સિસે તેના પર લગભગ ૨૦ આરોપો મૂક્યા. તેઓ એમ સાબિત કરવા માગતા હતા કે હેસ્ટિંગ્સે હિંદના લોકને લૂટ્યા છે, ઠગ્યા છે, તેમની સામે કૂરતા વાપરી છે. જુલમ ગુજાર્યો છે અને એવાં એવાં અનીતિનાં કામ કર્યાં છે કે તેનું મથાસ્થિત વર્ણન કરવાને અંગ્રેજી ભાષામાં પૂરતા શબ્દ નથી.

ઇ. સ. ૧૭૮૮ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૩૭ તારીખે પાલમેન્ટની સભામાં એ મુકદ્દમો ચાલ્યો. એ કેસ સાંભળવા શાહનવા, રયુક, અમીર ઉમરાન અને ઇંગ્લંડના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો ભેગા મળ્યા હતા. તોહોમતો વાંચી સંભળાવવામાં જ એ દિવસ વહી ગયા. ત્યાર પછી બર્ક નામના એક ધણીજ પ્રખ્યાત વક્તાએ એના ગુન્હા બાબત ત્યાર દિવસ સુધી ભાષણ આપ્યું. તેણે પોતાના ભાષણના આવેશમાં એવા અયોગ્ય શબ્દો વાપર્યા કે જે કોઇ પણ ડાહ્યો પુરુષ વાપરે નહિ. તેણે હેરિટિંગ્સના કૃત્યોને એવી ભાષામાં વર્ણવ્યા કે હેરિટિંગ્સને પોતાને સદેહ ઉત્પન્ન થયો કે રખેને હું પોતે એવો જ હોંઉં. આ પ્રમાણે પ્રથમ ૩૫ દિવસ કામ ચાલ્યું. તે પછી અવારનવાર કામ ચાલ્યા કર્યું. આખો કેસ સાત વરસ પહોંચ્યો.

હેરિટિંગ્સે પોતાના બચાવ વાસ્તે ત્રણ ઍરિસ્ટરો રોક્યા હતા. તેમણે દરેક તોહોમતના જવાબ ધણી જ બારીકાથી આપ્યા. હેરિટિંગ્સને પોતાના નિર્દોષપણા વાસ્તે એટલી ખાત્રી હતી કે મુકદ્દમો પૂરો થયો ત્યારે તેણે ન્યાયાધીશને કહ્યું હતું કે તમને જે યોગ્ય લાગે તે ફેસલો હાલને હાલ જ આપો; પરંતુ તેમણે તેમ કર્યું નહિ.

અંતે સધળા તોહોમતમાંથી હેરિટિંગ્સને નિર્દોષ ઠેરવવામાં આવ્યો. પ્રજા ચુકાદો સોંભળી ધણી ખુશી થઇ. હેરિટિંગ્સને મુકદ્દમા દરમિયાન ખર્ચ ધણીજ થઇ ગયો હતો તેથી ધણી કંગાલ અવસ્થામાં આવી પડ્યો. કંપનીની નોકરી એક નિઃશથી તેણે કરી હતી તે ધ્યાનમાં લઇ મુકદ્દમાનો સધળો ખર્ચ તેને આપવામાં આવ્યો, અને તે જીવ્યો ત્યાં સુધી તેને સાફ પેન્શન બાંધી આપવામાં આવ્યું.

હેરિટિંગ્સે પોતાની પાછલી જિંદગી નિવૃત્તિમાં ગાળી. પોતાના બાગ-બગીચામાં કેટલાક હિંદી છોડવાઓ એણે વાવ્યા અને હિંદુસ્તાનમાં જેમ વહેલો ઉઠતો તથા ઠંડે પાણીએ નહાતો તેજ પ્રમાણે પોતાની જિંદગીના પાછલા ભાગમાં તે કરવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં ૮૦ વર્ષની વયે હિંદુસ્તાનના કોઇ એક અગત્યના સવાલ ઉપર સાક્ષી આપવા તેને પાલમેન્ટની સભામાં બોલાવવામાં આવ્યો હતો તે વખતે સધળાએ ઉભા થઇ તેને ધણો આવકાર આપી તેના પ્રત્યે તેમની માનની લાગણી પ્રદર્શિત કરી ૮૬ વર્ષની વયે તે દેવલોક પામ્યો.

મહેસુરનું રાજ્ય.

૫૦ હૈદરઅલી.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે મલબાર અને કોરોમાંડલ કિનારાની વચ્ચે મહેસુરનું દેશી રાજ્ય આવેલું છે. ત્યાં કાનડી લોક રહે છે. ત્યાં પ્રથમ હિંદુ રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા. લાંબા સમય સુધી એ પ્રાન્ત વિજયનગરના રાજ્યનો એક ભાગ ગણાતો હતો, પણ તાલિકોટની લડાઈ પછી વિજયનગરના રાજ્યનો નાશ થયો ત્યારે મહેસુરના રાજ્યે પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, શ્રીરંગપટ્ટણ જીત્યું અને પોતાના રાજ્યનું તેને પાટનગર બનાવ્યું.

હૈદરઅલી ઈ. સ. ૧૭૦૨માં જન્મ્યો હતો. તેનો પિતા મહેસુરના રાજ્યમાં એક હલકા દરજ્જાની જગ્યાપર હતો. તરુણ અવસ્થામાં હૈદર લુટારા તરીકે કામ કરવા લાગ્યો અને લૂંટફાટ કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. તે અરસામાં ફ્રેંચ લોકો હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કરતા હતા. તેઓ યુદ્ધ કરવામાં ધણા પ્રવીણ હતા તેથી હૈદર તેમની નોકરીમાં જોડાયો. ધીમે ધીમે પોતાની હોશિયારીથી તે બહાર પડ્યો અને મહેસુરના રાજ્યમાં તેને લશ્કરના સેનાધિપતિની જગ્યા મળી. દરમિયાન મહેસુરના તરુણ રાજા અને તેના કાકા વચ્ચે લડાઈ થઈ તેના લાભ લઈ હૈદર ગાદી પચાવી પડ્યો.

મહેસુરની ગાદીપર તેણે આવીસ વરસ રાજ્ય કર્યું. તેના રાજ્ય દરમિયાન નિઝામ, મરાઠા અને અંગ્રેજ લોકો સાથે તેને ધણી લડાઈઓ થઈ. મરાઠાના પહેલા આધવરાવ પેશ્વાએ તેને હરાવ્યો અને તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપિયા લડાઈના ખર્ચ બદલ લીધા. ત્યાર પછી અંગ્રેજ લોકો સાથે એણે લડાઈ કરી, અને છેક મદ્રાસ સુધી ધસી ગયો. તે વખતે વૉરન હેસ્ટિંગ્સ હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ હતો તેણે એક મોટું લશ્કર તેની સામે લડવા મોકલ્યું. લડાઈમાં હૈદર હાર્યો અને તેને સંધિ કરવી પડી, પરંતુ થોડાજ વખતમાં તેમની સાથે તકરાર કરી, લડાઈનું બહાનું શોધી તેણે પાછું યુદ્ધ ચલાવ્યું. યુદ્ધની શરૂઆતમાં તેણે કેટલીક રતેહ મેળવી પરંતુ પાછળથી તે હારી ગયો અને ઈ. સ. ૧૭૮૨ માં મરણ પામ્યો.

હૈદરમાં લડવૈયાના ગુણ જન્મથીજ હતા. તે ધણો બાહોશ ધોડે-સવાર હતો અને તરવારની પટાબાજીમાં તેણે ધણી કુશળતા મેળવી હતી. યુવાવસ્થામાં તેનું શરીર કસાયેલું હતું તેથી જ્યારે તેને મહેનત કરવી પડતી ત્યારે તેને શ્રમે બિલકુલ લાગતો નહિ. તેનો ધણોખરો વખત લડાઈમાં પસાર થયો હતો તેથી સધળો રાજકારભાર તેના અમલદારના હાથમાં સોંપવો પડતો. તેઓ કાંઈ પણ બૂલ કરતા તો તેમને ચાખખાવતી ધણી સખત શિક્ષા કરતો. પોતાના પુત્રને પણ તેવીજ તે શિક્ષા કરતો. તેની કૂરતાનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંત આપણી પાસે આવેલાં છે. તેણે કેટલાક અંગ્રેજ કેદીઓને બૂખમરાથી અર્ધા મારી નાખ્યા હતા અને તેમની મરજી વિરૂદ્ધ તેમને મુનત કરાવવી પડી હતી. હૈદરની શિક્ષા પ્રત્યેની ભાવનાથી આપણે એવા નિર્ણય પર આવવું જોઈએ નહિ કે તે તદ્દન નિર્દય અને નિષ્કુર હતો. તેનામાં ખીજ કેટલાક એવા ગુણો હતા કે જેથી એના સમાગમમાં આવનાર પુરુષો તેને વખાણતા અને કાંઈક અંશે તેની સ્તુતિ કરતા.

હૈદર પોતાની પ્રજા સાથે ધણી છૂટથી મળતો. એકી વખતે ધણી બાબત ઉપર લક્ષ આપવાની તેનામાં અસાધારણ શક્તિ હતી. તેની પાસે કોઈ કાગળ વાંચતો હોય, તો તે લક્ષમાં રાખી તેજ વખતે કોઈ ખીજ પુરુષ સાથે અગત્યના વિષયપર વાત કરી શકતો અને સાથે નાટક અને તમાશામાં પણ ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લઈ સધળી હકીકત ધ્યાનમાં રાખતો. તે અશિક્ષિત હતો છતાં દરેક અગત્યના સવાલ ઉપર તે ધ્યાન આપતો અને ભાગ્યેજ એવો રાજદ્વારી કાગળ એના દરબારમાં લખાયો હોય કે જેની તેને માહિતી નહિ હોય.

રાજકારભાર ચલાવવામાં તથા ધર સંસારી બાબતમાં તે ગમે તેટલો દોષિત હોય તોપણ તે એક બહાદુર લડવૈયો હતો અને યુદ્ધકળામાં ધણો પ્રવીણ હતો એ બાબત એ મત છેજ નહિ. લડાઈના કટાકટીના મામલા વખતે પોતાના ચિત્તની સ્વસ્થતા જાળવી રાખી હિંમત કદી પણ હારતો નહિ.

હૈદરના મરણ પછી તેનો પુત્ર ટીપુ મહેસુરની ગાદીએ આવ્યો. તેનું નામ ટીપુ કેમ પડ્યું તે બાબત અનેક તર્કો થયા છે. કેટલાક એમ કહે છે કે કાનડી ભાષામાં ટીપુનો અર્થ વાઘ થાય છે, અને ટીપુ વાઘના જેવો બહાદુર હતો તેથી તેનું નામ એ પાડવામાં આવ્યું હતું. પોતાની રૈયતમાં ત્રાસ ઉપજાવવા માટે પોતાના રાજચિન્હ તરીકે એણે વાઘનું ચિત્ર પસંદ કર્યું હતું. વળી તે પોતે કહેતો કે, “ ગરીબ ઘેટા તરીકે ૨૦૦ વર્ષ સુધી નિન્દગી ગાળવા કરતાં વાઘ તરીકે માત્ર એ દિવસની નિન્દગી ગાળવી હું વધારે પસંદ કરું છું. આ ઉપરથી ‘ટીપુ’ શબ્દનો અર્થ કાનડી ભાષામાં વાઘ થાય છે એવો મત ભૂલથી સર્વત્ર ફેલાયો. વળી કેટલાકના મત પ્રમાણે, ટીપુની માતા, તેના જન્મ થતાં પહેલાં ટીપુ નામના પવિત્ર ફઝીરની મુલાકાતે ગઈ હતી તેથી એ પવિત્ર પુરુષના ઉપરથી એનું નામ પાડવામાં આવ્યું હતું, પણ એ બનવા જોગ નથી.

ટીપુને ગાદીએ બેઠાને હજુ આઠ વર્ષ પૂરાં થયાં નહોતાં એટલામાં મલબાર, કુર્ગ અને મહેસુરની આસપાસના કેટલાક મુલક તેણે જીતી લીધા. ત્યાં આગળ તેણે ધણો ત્રાસ વર્તાવ્યો. તેનામાં ઐમારંગઝેબની પેઠે ધર્મનું ઝંઝૂન ધણું હતું તેથી ત્યાંની પ્રજાને મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારવા તેણે ફરજ પાડી. જેઓ એની ઇચ્છાને તાબે થયા નહિ તેમને એણે નિર્દયપણે મારી નાખ્યા. અંગ્રેજ લોકોનો એ કદો શત્રુ હતો, અને હિંદુસ્તાનમાંથી તેમને કાઢી મૂકવા એણે ધણા પ્રયાસ કર્યા, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. આ વખતે લૉર્ડ કાર્નવાલિસ હિંદુસ્તાનમાં ગવર્નર જનરલનો હોદ્દો ભોગવતો હતો. જેની હકીકત આ વાર્તા પછી આવશે, તેણે તેને હરાવ્યો અને કચ્છાટકમાં આવેલા એકાદ બે જિલ્લા તેની પાસેથી લઈ લીધા. ત્યાર પછી માર્કવિસ વેલ્સલીના અમલમાં ટીપુ અને અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં તે ધણો બહાદુરીથી લડ્યો. અંતે તે ધવાયો અને પડ્યો તે વખતે તેના સિપાઈઓએ તેને કહ્યું કે, “ તમે કોણ છો, તેની ઓળખ અંગ્રેજ અમલદારોને તમે આપો જેથી તમારું માન આપણે જાળવે અને તમારું કાંઈ અનિષ્ઠ થાય નહિ; પરંતુ એણે તેમનું સાંભળ્યું નહિ અને જમીનપર પડ્યો રહ્યો.

એ દરમિયાન એક અંગ્રેજ સિપાઈ તેના રત્નજડિત કમરપટાથી લલચાઈ તેની પાસે આવ્યો. ટીપુએ પડ્યા પડ્યા પણ એવો સખ્ત બા

તેનાપર ક્યો કે તે પગે લંગડો થયો. પછી તે લંગડા સિપાઇએ ટીપુને ગોળી મારી ઠાર કર્યો. ટીપુના મરણ પછી અંગ્રેજ સરકારે અસલ હિંદુ રાજના વંશના એક કુંવરને મહેસુરની ગાદીપર બેસાડ્યો, અને ટીપુના છોકરાઓને સાઈ પેન્શન બાંધી આપી વેલોર મોકલી આપ્યા.

ટીપુ એના બાપ કરતાં કંઈક જુદા પ્રકારનો હતો. યુદ્ધકાળમાં હૈદર-નૅટલો તે કુશળ નહોતો છતાં ઘોડે-બેસતાં તથા નિશાન તાકતાં તેને ધણું સાઈ આવડતું હતું. તે વિદ્વાન હતો અને વેપાર, ધર્મ, ઔપધશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યા સંબંધી તેણે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું; વળી ચુસ્ત મુસલમાન તરીકે પોતાના દેશમાં દારૂ વેચવા તેણે સખ્ત મનાઈ કરી હતી. આવા કેટલાક તેનામાં પ્રસંશનીય ગુણ હતા, પરંતુ તે ધણોજ દૂર અને નિર્દય હતો. કાનડામાં એક સમયે એના રાજ્ય દરમિયાન બળવો થયો હતો ત્યારે તેણે પોતાના સેનાધિપતિને લખ્યું કે, “ આજથી દસ વરસ પહેલાં એ પ્રાન્તમાં આસરે ૧૫,૦૦૦ માણસને ઝાડ ઉપર ફાંસી દેવામાં આવ્યાં હતાં, ત્યાર પછી ઝાડો ખીજ બક્ષ વાસ્તે તલ્લરયાં કરે છે; માટે નેટલા બળવાખોરો હાય આવે તે સધળાને તમે ઝાડઉપર લટકાવી દેજો. ”

આ ઉપરાંત કેટલીક વાર તે કેદીઓનાં ગળાં કાપી નાખતો અથવા ઝેર આપી ગુંગળાવી તેમને મારી નાખતો. ઉપર વર્ણવેલી શિક્ષા સિવાય ખીજ પ્રકારની શિક્ષા કરવામાં પણ તે આનંદ લેતો. એક લાકડાનો ઘોડો તૈયાર કરાવી તેના જીવ ઉપર ખીલા ઠોકાવી રાખ્યા હતા. ગુનેગારને તેના ઉપર તે જતે બેસાડતો અને પછી એક ઘળ ફેરવતો એટલે ખીલા તે ગરીબ બિચારાના શરીરમાં ભોંકાઈ જતા અને ગુનેગાર મરણ પામતો. એવું કહેવામાં આવે છે કે ટીપુનું પાછલી વયે મગજ બગડ્યું હતું અને તેનામાં ગાંડપણનાં ચિહ્ન જોવામાં આવતાં હતાં. આથી એનો સ્વભાવ દૂર અને નિર્દય થયો હોય એ સ્વાભાવિક છે.

પર. લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ અને કાયમ જમાબંધી.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ પછી લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ જે એક અંગ્રેજ અમીર કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો તેની હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ તરીકે સને ૧૭૮૬ માં નિમણૂક કરવામાં આવી. કલાઈવ કે હેસ્ટિંગ્સની પેઠે પ્રથમથી એ કાંઈ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનો નોકર નહોતો. પરંતુ ધણોજ

પ્રામાણિક તથા લાયક હોવાને લીધે એની પસંદગી કરવામાં આવી. કૉર્ન-
વૉલિસને પોતાની શક્તિ વાસ્તે ઉચો અભિપ્રાય નહોતો એટલુંજ નહિ, પણ
ધણીજ શંકા હતી. અમેરિકામાં તે વખતે ચાલતા વિગ્રહ દરમિયાન એવા
પ્રતિકૂળ સંજોગો ઉત્પન્ન થયા હતા કે તેને પોતાના લશ્કર સાથે દુશ્મનને
શરણે જવાની ફરજ પડી હતી. આથી પોતાની મરજી વિરુદ્ધ અને ધણીજ
નામુશીથી એણે આ જોખમ ભરેલા ઓઢાનો સ્વીકાર કર્યો.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ સ્વભાવે ધણે શાંત હતો. યુદ્ધ તરફ તેને બહુ
પ્રીતિ નહોતી, તેથી રૈયતના કલ્યાણાર્થે શું શું પગલાં લેવાં જોઈએ તે
તરફ પોતાનું લક્ષ દોરવા તેણે માંડું. મુખ્યત્વે કરીને બંગાળામાં સુધા-
રાની બહુ જરૂર હતી. કંપનીના નોકરો પોતાની સત્તાનો ગેરઉપયોગ કરી
લાંચ રૂશવત લેતા અને ખાનગી ધંધામાં મશગુલ રહી પોતે ધનવાન કેવી
રીતે થઈ શકે તેવા ઉપાયો શોધતા હતા. આથી કંપનીના હિતને ધણું
નુકસાન થતું હતું. તે અટકાવવા કંપનીના નોકરોનો પગાર વધારવા તેણે
સખત બલામણુ કરી. પગાર સારો આપવામાં આવે તો નોકરો એક
નિઠાથી અને ઉમંગથી પોતપોતાનું કામ બળવશે અને કંપનીનું હિત
જળવાશે એવો એને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. આ ઉપરાંત ન્યાયની અદાલતોમાં
એણે કેટલાક સુધારા કર્યા.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસના સુધારામાં ખાસ અગત્યનો સુધારો બંગાળામાં
કાયમની જમાબંધી દાખલ કરવાનો છે. એ સુધારા સાથે એનું નામ હમેશ
જોડાએલું રહેશે. મહાન અકબરના વખતમાં રાજા ટોડરમલે જમીનની
માપણી કરી દરેક પ્રાંતો વાસ્તે અમુક મહેસૂલ નક્કી કર્યું હતું, અને મોગલ
સલ્તનતના પ્રતિનિધિઓ દર વર્ષે તે ઉધરાવવા નીકળતા હતા. વખત
જતાં જ્યારે મોગલ સામ્રાજ્ય પડી ભાંગ્યું ત્યારે એજ પ્રતિનિધિઓ પોતે
જ પ્રાંતોના માલિક છે એવું કેહેવા લાગ્યા. ટુંકામાં તેઓ પ્રાંતોના જમીન-
દાર થઈ પડ્યા. હેસ્ટિંગ્સ જ્યારે હિંદનો ગવર્નર થયો ત્યારે તેમનો
સ્વીકાર કરવા તેણે સાજ ના પાડી. જમીનદાર કેવી રીતે થઈ પડ્યા હતા
તે તે સારી રીતે જાણતો હતો. એણે પ્રાંતોને ઇબરે આપવાનો નવો ધારો
ઠાઠ્યો અને શરૂઆતમાં પાંચ વર્ષને પટે જમીન તે આપવા લાગ્યો.
પરંતુ આનું પરિણામ સાઈ આવ્યું નહિ. જમીનદારો જમીન ઉપર પુરતું
લક્ષ આપી સુધારો વધારો કરતા નહોતા કારણ કે પટે પૂરો થયા પછી
તે જમીન પાછી તેમનેજ મળશે એવો તેમને મુદ્દલ ભરોસો નહોતો. પરિ-
ણામે જમીનનો કસ દિવસે દિવસે બગડવા લાગ્યો.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ આ બાબત ધણી ઉડી તપાસ કરી અને ધનર-દારોને પાંચ અથવા દસ વર્ષના પટાને બદલે વંશ પરંપરાના પટા કરી આપવાના નિર્ણય પર તે આવ્યો. દર વર્ષે દરેક જમીનદારે કેટલું આપવું તે પ્રથમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. આથી જમીનદારો પોતાની જમીન બાબત નિર્ભય થયા અને ઉમંગથી કામ કરવા લાગ્યા.

વંશ પરંપરાનો જમીનદારી દ્વારા બંગાળાને મળ્યો તેથી તેને અન-હદ લાભ પ્રાપ્ત થયો. ખેતીનું કામ ધણું આગળ વધવા લાગ્યું અને એકંદરે વ્યાપારમાં ધણી વૃદ્ધિ થઈ. જમીનદારનો વર્ગ બંગાળામાં હાલ ધણો નામીયો થઈ પડ્યો છે. તેમની આબાદીને લીધે મધ્યમ વર્ગના લોકોને પણ લાભ થયો છે. તેમને રોજ સારી મળે છે; પરંતુ આ ધારાથી ખેડૂતવર્ગને કેટલીક વખત નુકસાન ખમવું પડે છે. તેમની પાસે જમીનદારો જે વેરા લે તેમાં કોઈથી વચ્ચે પડાય નહિ એવું હોવાથી તેમને ધણો ગેરલાભ થયો છે.

ઉપર વર્ણવેલો અગત્યનો સુધારો કરી લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ ઈ. સ. ૧૭૯૩ માં સ્વદેશ ગયો. દેશી રાજ્યોના માંહોમાંહેના કજીઆમાં વચ્ચે નહિ પડવાનો સંકલ્પ કરી ઈંગ્લંડથી હિંદમાં આવ્યો હતો અને પોતાના બનતા પ્રયાસે તે નિર્ણયને વળગી રહ્યો.

૫૩. વેલસ્લી અને તેની ઈંગ્લંડની કારકીર્દિ.

“ લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ પછી સર જોન શોર હિંદનો ગવર્નર જન-રલ થયો. ત્યાર પછી માર્કિવસ ઓર્ વેલસ્લીની તે જગાપર નિમણૂક થઈ. તેણે અંગ્રેજ લોકોની સત્તા હિંદુસ્તાનમાં ધણી બળવાન બનાવી. રાજદારી પુરુષ તરીકે એના કરતાં ચંદ્રિયાતો બાગ્યેજ કોઈ પણ ગવર્નર જનરલ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હશે. કલાધર્મે હિંદુસ્તાનનો થોડો પ્રદેશ મેળવ્યો, હેસ્ટિંગ્સે તેમાં વધારો કર્યો પરંતુ ક્લિવિસ રાજ્ય અહીં સ્થાપનાર ખરેખર વેલસ્લીજ હતો. તે અહીં આવ્યો ત્યારે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની માત્ર એક વેપારી પેઢીનુંજ કામ કરતી હતી, પરંતુ તે બ્યારે અહીંયા પાછો ફર્યો ત્યારે કંપનીની રાજનીતિમાં ધણો ફેરફાર થયો હતો, અને એક રાજસત્તા ચલાવનારી કંપની તરીકે તે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

સને ૧૭૫૦ ના જૂન મહીનાની ૨ જી તારીખે વેલસ્લીનો જન્મ

એક અમીરને ત્યાં થયો હતો. પોતાનું નામ પ્રથમ 'વેલસ્લી' ને બદલે તે 'વેસ્લી' લખતો હતો. વેલસ્લી અને તેનો ભાઈ આર્થર જે પછીથી ડ્યૂક ઓફ વેલિંગ્ટન તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો તે નાનપણમાં સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. તેમની નિશાળમાં એક વખતે છોકરાઓ પાઠો ભજવતા હતા તેમાં વેલસ્લીને ભાગે એક ફરેણારસ વાળો પાઠ ભજવવાનો આવ્યો હતો. તે એવી ઉત્તમ રીતે તેણે ભજવી બતાવ્યો કે ત્રીજા જ્યોર્જ રાજા જે મેળાવડામાં આવ્યા હતા તેમની આંખમાંથી દડદડ આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. ઝેરિક નામનો એક્ટર (નાટકમાં પાઠ ભજવનાર) આ જોઈ ખોલી ઊઠ્યો, કે "તમે જે કંઈ તે હું કરી શકી નહિ." આ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે વેલસ્લીમાં ભાષણ કરવાની તથા પોતાના કંઠમાં ફેરફાર કરવાની ધણી ઉંચા પ્રકારની શક્તિ હતી.

નિશાળ છોડ્યા પછી આ તરુણ અમીર ઇંગ્લંડના રાજકારભારમાં ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લેવા લાગ્યો. તેની શરૂઆતની કારકીર્દિ જોઈ સઘળાને એમજ લાગ્યું કે આગળ જતાં તે ધણો સારો રાજનીતિગુ પુરુષ થશે. હિંદુસ્તાનની રાજવ્યવસ્થા ચલાવવાને ખાઈ ઓફ કન્ટ્રોલ નામનું એક મંડળ ઇંગ્લંડમાં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું તેના એક સભ્ય તરીકે સને ૧૭૯૩ માં એની નિમણૂક થઈ. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાન સાથે એને પ્રથમ સંબંધ ઇંગ્લંડમાં જોડાયો. ત્યાર પછી પોતાના ભાઈ આર્થર અને પોતાની આગળના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ કોર્નવૉલિસ પાસેથી હિંદુસ્તાન વિષે તેણે ધણી માહિતી મેળવી. અંતે સને ૧૭૯૭ માં તેની ગવર્નર જનરલ તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી.

૫૪. માર્કિવર્સ વેલસ્લી અને તેનો હિંદનો અમલ.

હિંદુસ્તાન આવી તેણે નિષ્પક્ષપાતપણે પોતાનું કામ બજાવવા માંડ્યું. તે કાંઈ વેપારી નહોતો, તેથી વેપાર તરફ તેની વૃત્તિ થઈ જ નહિ. જન્મથી તે તો એક મોટા દરજ્જાનો અંગ્રેજ ઉમરાવ હતો તેથી સ્વાભાવિક રીતે રાજકારભાર અને દેશ કલ્યાણ તરફ એનું લક્ષ દોરાયું. હેસ્ટિંગ્સને જેમ દુશ્મન હતા તેમ તેને હિંદુસ્તાનમાં દુશ્મન નહોતો. પરિણામે તેને પોતાના કામમાં ધણી અનુકૂળતા મળી. હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી એને માત્રમ પડ્યું કે રાજાઓ માંહેમાંહે લડે છે; દેશમાં મારામારી અને લૂટફાટ ચાલે છે. છતાં આગળના બે ગવર્નર જનરલ પૈકી કોઈએ દેશી

રાજાઓને લડતા અટકાવ્યા નહિ, તેમજ લૂટકાટ થતી અટકાવવા પ્રરતુ ધ્યાન આપ્યું નહિ. આવી રાજનીતિથી દેશી રાજાઓ માંહેનાં હડી દેશને પાયમાલ કરતા હતા. તે જાણતો હતો કે દેશમાં સારો બંદોબસ્ત જળવાય એવું લશ્કર કંપની પાસે છે તેથી તેણે જુદી જ પદ્ધતિ પકડી.

વેલસ્લીએ સઘળા દેશી રાજકર્તાઓને કહેવડાવ્યું, કે, જે દેશી રાજા અમારી સાથે મિત્રાચારીની સંધિ કરશે તેની મદદ અર્થે સહાયકારી લશ્કર આપીશું પણ લશ્કરનો તમામ ખર્ચ તેને માથે રહેશે; વળી તે ઉપરાંત તે રાજા અંગ્રેજ સરકારની રજા વગર કોઇ ખીજા રાજા સાથે લડી શકે નહિ, તેમજ જો કોઇ ખીજો રાજા તેના ઉપર ચઢી આવે તો અંગ્રેજ સરકારે તેને મદદ કરવી.

તે વખતે જળવાન રાજાઓમાં પેશ્વા, સિંધીઆ, હોલકર, ગાયકવાડ, ભોંસલે, નિઝામ અને ટીપુ સુલતાન હતા. નિઝામે વેલસ્લીની શરત કબૂલ રાખી અને હૈદરાબાદમાં નિર્ભયપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો, પરંતુ હૈદરનું રાજા ટીપુએ એ શરતનો અનાદર કર્યો, અને તેની સાથે એક મોટો વિગ્રહ થયો. તેમાં તેનો કાળ થયો. પેશ્વા અંગ્રેજ સરકાર સાથે આ સંધિથી જોડાયો પરંતુ ખીજા મરાઠા રાજાઓ એથી નારાજ થયા; તેથી તેમની સાથે મરાઠા વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો. આ પ્રમાણે બંને વિગ્રહમાં જીત મેળવી વેલસ્લીએ અંગ્રેજ રાજ્યને ઘણું મજબૂત બનાવ્યું. તે ઉપરાંત તાંજોર અને કર્ણાટકના રાજ્યને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે તેણે જોડી દીધાં. વળી અયોધ્યાના નવાબે તેની શરત કબૂલ રાખી ગંગા અને જમના નદીની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશ અંગ્રેજ સરકારને સોંપી દીધો. ટુંકામાં કહીએ તો એના રાજ્ય દરમિયાન અંગ્રેજ સત્તા હિંદુસ્તાનમાં પણ ખાસ કરીને મદ્રાસ પ્રલાકમાં પૂરેપૂરી ગમી.

વેલસ્લીની હિંદની રાજનીતિ બાબત ઇંગ્લંડમાં ઘણી ચર્ચા થઈ. અંતે સને ૧૮૦૫માં તે ઇંગ્લંડ પાછો વળ્યો. ત્યાં ગયા પછી થોડો વખત નિવૃત્ત જીવન તે માળવા લાગ્યો; પણ એવું જીવન એને નીરસ લાગવાથી ફરીથી રાજકારી બાબતોમાં આગેવાન તરીકે ભાગ લેવા લાગ્યો. ૮૨ વર્ષની ઉંમરે પણ તેનામાં ઘણું જુસ્સો મુલમ પડતો હતો. સ્કીર સક્રિય કરતાં તેનામાં મનોબળ વિશેષ પ્રબળ હતું. તેને કોઇ પણ મુશ્કેલી નહતી ત્યારે તે કહેતો કે, “ મુશ્કેલી એજ આપણો ખોરાક છે; હું તો તેના પરજીવું છું અને તે મને ઘણી માફક આવે છે.” તેનામાં હંપદ વધારે

દેખાતું હતું. તેના પોષાક, રીતભાત, બોલવા ચાલવા વગેરેમાં તે સ્પષ્ટ જાણી આવતું હતું; પણ પોતાની ઉંચી પદવીને તે સધળાં ધણાં જરૂરનાં છે એમ તે માનતો હતો. એક અંગ્રેજ લેખક કહેછે, કે “તે એક ‘અંગ્રેજ મુલતાન’ જેવો દેખાતો હતો.”

૫૫. માર્કિર્વસ હેસ્ટિંગ્સ અને તેની રાજનીતિ.

ફ્રાન્સિસ રૉડન હેસ્ટિંગ્સને નાનપણથીજ લશ્કરી નોકરી તરફ ધણે પ્રેમ હતો તેથી પોતાનો અભ્યાસ પૂરો થયો કે તરતજ સત્તર વરસની કુમળી વયે તે લશ્કરી નોકરીમાં જોડાયો. ત્યાં ઉત્તરોત્તર પદવી પ્રાપ્ત કરી ધણી કીર્તિ મેળવી. અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે ચાલતા વિગ્રહ દરમિયાન તેણે અમેરિકામાં બહુ બહાદુરી બતાવી. ઇ. સ. ૧૭૯૭માં તેના પિતા મરણ પામ્યા એટલે તેને લૉર્ડ મોઇરાનો ઇલ્કાબ મળ્યો.

લૉર્ડ મિન્ટો નામનો ગવર્નર જનરલ હિંદુસ્તાનથી સને ૧૮૧૩ માં પાછો આવ્યો હતો તેની જગ્યાએ હેસ્ટિંગ્સની નિમણૂક થઈ. ગવર્નર જનરલના હોદ્દા વાસ્તે તે પૂરેપૂરો લાયક હતો કારણ કે એનામાં દૃઢ નિશ્ચય, ઉદાર વૃત્તિ, અને ચારિત્ર્ય બળ ધણાં ઉત્તમ પ્રકારનાં હતાં. તે ઉપરાંત તે ધણેજ પ્રામાણિક અને એક વચની હતો; ઘણી એક બહાદુર લડવૈયા તરીકે અમેરિકામાં તેણે ખ્યાતિ મેળવી હતી. આ સર્વ ગુણને લીધે તેની નિમણૂક સધળાને પસંદ પડી.

ઇંગ્લંડમાં જ્યારે તે હતો ત્યારે માર્કિર્વસ વેલસ્લીની રાજનીતિ તેણે વખોડી કાઢી હતી. તેનું કહેવું એવું હતું કે હિંદુસ્તાનના દેશી રાજાઓના કળ્યાણમાં અંગ્રેજ સરકારે શા માટે વચ્ચે પડવું જોઈએ? તેમને તેમનું કામ કરવા દેવું જોઈએ.” પરંતુ જેવો તે અહીં આવ્યો કે તરતજ તેને માલમ પડ્યું કે વેલસ્લીની રાજનીતિ યોગ્ય હતી.

કંપનીના કારોબારી મંડળને ઇંગ્લંડમાં હેસ્ટિંગ્સે સવિસ્તર સમાચાર મોકલાવ્યા અને વધુમાં જણાવ્યું કે મરાઠા અને પિંડારાઓ તોફાન મચાવી રહ્યા છે. ત્યાંથી એવો પ્રત્યક્ષ મળ્યો કે, “તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરો.” આથી લૉર્ડ વેલસ્લીએ શરૂ કરેલું કામ તેણે હાથમાં લીધું અને હિંદુસ્તાનમાં શિશિલ સત્તાનો અમલ વધારવા તેણે યોગ્ય પગલાં લીધાં.

૫૬. માકિર્વંસ હેસ્ટિંગ્સ અને પિંઢારા.

હેસ્ટિંગ્સને પ્રથમ પિંઢારા લોક સાથે બાથ બીડવી પડી. પિંઢારા નામની એક જાત તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં ત્રાસ વર્તાવી રહી હતી. તેઓ લૂટફાટ કરતા અને લોકોને ત્રાડે ત્રાડે પોકરાવતા હતાં. કેટલાક પિંઢારા જાડ જાતના હતા અને કેટલાક અફગાનો હતા. તેઓ નાની ટુકડીઓમાં ઠામ ઠામ કરતા, ધણી ઝડપથી ગરીબ લોકોપર ઝાઝીતો છાપો મારી તેમનાં ગામો લૂટતા અને તેમને નિર્દયપણે કાપી નાખતા. તેઓ ધણી કઠોર હૃદયના હતા. દયા શું છે તે બાબત તે અજ્ઞાન હતા. પુરુષ અથવા સ્ત્રી જે કોઈ તેમના સપાટામાં આવતું તેને તેઓ કૂરતાથી મારી નાખતા. આખા મદ્રાસ ઇલાકામાં, નિઝામના પ્રદેશમાં, અને મલબારમાં છૂટા છવાયા ફરતા તેઓ માલમ પડતા હતા. આથી આખી કોમને જડમૂળથી ઉખેડી કાઢવા હેસ્ટિંગ્સ તત્પર થયો.

અમીરખાન નામના પિંઢારાના એક આગેવાન સરદારને ટોંકતો મુલક આપો, હેસ્ટિંગ્સે બીજા પિંઢારા સાથે લડાઈ ચલાવવા માંડી. જુદાં જુદાં લશ્કર મોકલી તેમને ઘેરી લેવામાં આવ્યા. હજારો તેમનામાંથી મરણ પામ્યા. વસિલ મહમદ નામના પિંઢારાએ ઝેર પીધું. કુરીમખાન નામનો બીજો સરદાર અંગ્રેજ સરકારને તાણે થયો, પરંતુ ચિત્તુ નામનો પિંઢારો જંગલમાં નાસી ગયો અને તેને વાઘે ફાડી ખાધો એવું કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પિંઢારાતું જોર તોડી પાડવામાં હેસ્ટિંગ્સ ફતેહમંદ નીવડ્યો. તેમનામાંના થોડા ધણા બચ્યા તેઓ સલાહ શાન્તિથી ધંધે વળગ્યા અને ફરીથી તેઓએ કદી લૂટફાટમાં ભાગ લીધો નહિ.

નેપાળના ગુરખા લોકો સાથે હેસ્ટિંગ્સને લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું. ગુરખા લોક હાર્યા અને હિમાલય પર્વતની દક્ષિણનો કેટલોક ભાગ અંગ્રેજ સરકારને તેમને આપવો પડ્યો. ત્યાર પછી મરાઠા લોક અંગ્રેજ સરકારની સામે થયા. તેમાં તેઓ હાર્યા અને પેશ્વાનો મુલક લઈ લેવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે હાલ જેમ આપણે જોઈએ છીએ તેમ મુંબઈ ઇલાકાની સરહદ બંધાઈ.

હેસ્ટિંગ્સને લડાઈમાં ધણું રોકાણું પડ્યું હતું છતાં તેણે જન મુખ્ય-કારી વાસ્તે ધણો મમ વેઠ્યો હતો. તેણે રસ્તાઓ, પૂલો, નહેરો વગેરે બંધાવ્યાં અને દેશમાં વેપાર રોજગારને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું. દેશની આ-બાહની અને વૃદ્ધિના દરેક કામમાં તેણે ધણો ઉત્સાહ બરો ભાગ લીધો.

તે વૃદ્ધ થયો હતો તોપણ પોતાનું કામ ધણી ધૈર્ય અને ખંતથી તે કરી શકતો હતો. સને ૧૮૧૩ માં જ્યારે તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે સધળે તોશન અને અશાન્તિ પ્રસરી રહેલાં હતાં. પરંતુ સને ૧૮૨૩ માં જ્યારે તે ઈંગ્લંડ જવા નીકળ્યો ત્યારે દરેક મુખ્ય દેશી રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં આવેલું હતું અને બ્રિટિશ સત્તા સર્વોપરિ બની હતી.

ઈંગ્લંડ ગયા પછી લાખો વખત તેણે વાનપ્રસ્થ અવસ્થા ભોગવી નહિ. તે ધણીજ ઉદાર સ્વભાવનો હતો તેથી પોતાના સમાગમમાં આવનાર માણસોને તે ધણીવાર પૈસાની મદદ કરતો. પ્રિન્સ આર્ચર વેલ્સ અને તેની વચ્ચે ગાઢ ગિરાચારી હતી. પ્રિન્સ તેની પાસેથી પૈસાની મદદ લેતો. તે કહેતો હતો કે, “ ભાઈરો અને હું બન્ને ભાઈઓ જેવા છીએ; જ્યારે એકને પૈસાની જરૂર હોય ત્યારે તે ખીજના ગળવામાં હાથ નાખે એવો અમારો નિયમ છે.” આ પ્રમાણે તે પાછલી અવસ્થાએ નિર્ધન સ્થિતિમાં આવી ગયો. અંતે માલ્ટા નામના ટાપુના ગવર્નર અને મુખ્ય સેનાધિપતિની જગા તેને લેવી પડી. ત્યાં આગળ પોતાના નિયમ પ્રમાણે એક નિષ્ઠાથી નોકરી કરવા લાગ્યો, પરંતુ એની તબીબત બગડી અને અકસ્માતથી ઘોડા પરથી પડી જઈ તે મરણ પામ્યો. પોતાનો દેહ છોડતી વખતે તેણે કહ્યું હતું કે “ મારો જમણો હાથ કાપી નાખવો અને મારી આ મરણ પામે ત્યારે તેની સાથે હાથને દાટવો.” તેની ઇચ્છાનુસાર કરવામાં આવ્યું અને અત્યારે તેનો હાથ તેની જહાલી પત્ની સાથે પોતાના દેશમાં તેની કબરમાં દટાવેલો છે. તે કેટલો પ્રેમાળ હતો તે ઉપલા દક્ષત ઉપરથી માલમ પડે છે.

૫૭. લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિન અને વેલોરનો બળવો.

ઈ. સ. ૧૭૭૪ ના સપ્ટેમ્બર માસની ૧૪ મી તારીખે વિલિઅમ કેવેન્ટિશ બેન્ટિનનો જન્મ થયો હતો. યુરોપમાં લડાઈ સંબંધી થોડું ધણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી સને ૧૮૦૩ માં તેને મદ્રાસનો ગવર્નર નીમવામાં આવ્યો. તેના જેઠલી તરુણ વયે ભાગ્યેજ કોઈ અંગ્રેજ અમલદાર આવા હંથા હેઠાપર આવ્યો હશે. મદ્રાસ આવી તેને થોડાજ વખતમાં લાગ્યું કે હિંદુસ્તાનના લોકોને મુખ મળે અને તેમનું કલ્યાણ થાય એવી રીતે પદ્ધતિ બ્રિટિશ સરકારની હોવી જોઈએ. આ તરફ તેણે ધીમે ધીમે પ્રયાસ

કરવા માંડ્યો. પરંતુ વેલોરમાં એકાએક બળવો ફાટી નિકળ્યો તેમાં તેનું સંબંધનું ચિત્ત પરોવાયું.

વેલોરમાં લશ્કરી છાવણી હતી. મદ્રાસ સેનાધિપતિએ એવો હુકમ કાઢ્યો કે સંઘના સિપાઇઓએ અમુક જાતની એક સરખી પાંધડી પહેરવી, અને પરેડ કરતી વખતે કપાળમાં ચાંદો કરવો નહિ તથા કાનમાં કડી પહેરવી નહિ. આથી સિપાઇઓને એમ લાગ્યું કે અંગ્રેજ સરકાર તેમને બ્રહ્મ કરવા માગે છે તેથી તેમની ધાર્મિક લાગણી ઉશ્કેરાઈ અને બળવો કર્યો, કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે સિપાઇઓ, દીપુના છોકરાઓ જે વેલોરમાંજ રહેતા હતા તેમને ગાદી અપાવવા માગતા હતા, તેથી તેમણે બળવો ઊઠાવ્યો. બ્રેન્ટફોર્ડે અભિપ્રાય આ બાબત પૂછવામાં આવ્યો ત્યારે એણે કહ્યું, કે “ એક વખત હુકમ કાઢ્યા પછી રદ કરવામાં આપણી નિર્બળતા દેખાય, માટે બળવાખોરોને શિક્ષા કરવી જોઈએ.” એની ઇચ્છાનુસાર બળવો કરનારા આગેવાન પુરોએને પકડવામાં આવ્યા અને તેમને યોગ્ય શિક્ષા થઈ.

આ બનાવથી કંપનીના ડિરેક્ટરોને બ્રેન્ટફોર્ડે અવિશ્વાસ આવ્યો. તેમને એમ લાગ્યું કે પોતાના નામનીમાં જેટલો જોખમો તેટલો જો જાગૃત રહ્યો નહિ. અને તેની ગફલતના પરિણામે કદાચ ભવિષ્યમાં એવા સંજોગો ઉત્પન્ન થાય કે તેને પહોંચી વળવા બ્રિટિશ સરકાર સમર્થ થાય નહિ. આથી તેને ઈંગ્લંડ પાછો ખેંચાવી લેવામાં આવ્યો. ઈંગ્લંડ જઈ તેણે પોતાના અચાવમાં ઘણી દલીલો રજુ કરી પણ ડિરેક્ટરોએ પોતાનો હુકમ રદ કર્યો નહિ. ત્યાર પછી બ્રેન્ટફોર્ડે યુરોપમાં ઘણી ઉંચી પદવીઓ ભોગવી, એમહરેટ હિંદુસ્તાનથી પાછો ફર્યો ત્યારે ગવર્નર જનરલ તરીકે તેની નિમણૂક કરવામાં આવી. આ નિમણૂકથી તેનું કલંક ધોવાઈ ગયું. સને ૧૮૨૮ માં હિંદુસ્તાન આવી તેણે પોતાના હોદ્દાનો ચાર્જ લીધો.

ઠગ લોકોનાં ટોળે ટોળાં તે વખતે જોવામાં આવતાં હતાં. તેઓ મુસાફરોને લૂંટી લઈ તેમના પ્રાણ લેતા. ગામડીઆનો વેષ લઈ મુસાફરો સાથે દોસ્તીના ડોળ કરતા અને તેમને ફસાવી ગળામાં રૂબાલ નાખી ફાંસો દઈ તેમને મારી નાખતા તેઓ એમ માનતા હતા કે આવા ધોર કૃત્યથી કાલિકા માતા પ્રસન્ન થાય છે. તેમનો ત્રાસ મધ્ય હિંદમાં ફેલાઈ છેક દક્ષિણ સુધી પ્રસર્યો હતો. બ્રેન્ટફોર્ડે આવા ઠગ લોકોને શોધી

કાઠી તેમને શિક્ષા કરવા સાથે અમલદારો નિમ્ના આ કામમાં મેળવે
સ્વીમન નામના અંગ્રેજ સરદારે ધણી સારી સેવા બજાવી અને એને
લીધેજ આ આપત્તિમાંથી હિંદુસ્તાન મુક્ત થયું. આશરે ૨,૦૦૦ હજાર લોકોને
પકડવામાં આવ્યા અને તેમાંના ૧૫૦૦ ને યોગ્ય શિક્ષા થઈ.

૫૮. લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિન અને તેણે કરેલા સુધારા.

હિંદુસ્તાનમાંથી સતી થવાનો રિવાજ બંધ કરવાને માટે બેન્ટિનને
ધન્યવાદ ધોતે છે. જ્યારે પતિનું મરણ થતું ત્યારે તેની સ્ત્રી તેની પાછળ
બળી મરતી હતી. મહાન અકબરે આ દૂર ચાલ અટકાવવા ધણી પ્રયત્ન
કર્યા હતા પણ તેને કોઈએ મદદ આપી નહિ તેથી તેમાં તે નિષ્ફળ નીવ-
ડ્યો હતો. દિન પ્રતિદિન સતીઓની સંખ્યામાં વધારો થતો હતો. કેટલીક
સ્ત્રીઓને તેમની મરણ વિરૂદ્ધ તેમના પતિના શબ સાથે બાળી મૂકવામાં
આવતી હતી. તેમને કોઈ વખત તેમનાં સગાં વહાલાં કેશી વસ્તુ પીવડાવી
દેતાં જેથી પોતાનું સર્વ બાન ખોઈ આવેશમાં ને આવેશમાં પોતાના
પ્રાણનું બળિદાન આપવા તેઓ તત્પર થતી. આ ચાલને વિષે તે વખતે
એવું કહેવામાં આવતું હતું કે તેમાં ધર્મનો સમાવેશ થાય છે, અને કોઈ
પણ ધાર્મિક કામમાં હાથ ધાલવો એ વાજબી ગણાય નહિ; પરંતુ
દ્વારકાનાથ ટાગોર અને રામ મોહનરાયે આ અધમ રિવાજને બહુજ
વખોડી કાઢ્યો અને જણાવ્યું કે સતી થવાના રિવાજને ધર્મની સાથે કાંઈ
સંબંધ નથી.

બેન્ટિનના પહેલાં આવેલા ગવર્નર જનરલો આ ધોર અને નિર્દય
કૃત્યથી કંટાળી ગયા હતા પણ દેશીઓના રીત રિવાજમાં વચ્ચે પડવું
તેમને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તેમ છતાં જેટલું બન્યું તેટલું તેમણે કર્યું. તેમણે
એવો હુકમ કાઢ્યો હતો કે જે સ્ત્રી સતી થવા માગતી હોય તેને કોઈ
પણ કેશી વસ્તુ પીવડાવવી નહિ અને તેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ચીતામાં બાળી
મૂકવી નહિ. તે ઉપરાંત એ બાબતની ખબર મેંજિસ્ટ્રેટને આપવી. તેઓ
એમ ધારતા હતા કે આવાં પગલાંથી રિવાજ ધીમે ધીમે નાબુદ થઈ જશે.
પરંતુ માત્ર બંગાળમાં એક વરસ દરમિયાન ૮૦૦ વિધવાઓ જીવતી
બાળી મુકી હતી.

બેન્ટિનના વખતમાં આ રિવાજનું જોર વિશેષ વધ્યું હતું તેથી
તેને કેમ નાબુદ કરવો એ બાબત પર તે જીડો વિચાર ચલાવ્યા કરતા

હતો. દરમિયાન ટાગોર અને રામ મોહનરાય તરફથી એને ધણો ખારો ટેકો મળ્યો તેથી હિંમત પકડી. તેણે એવું જાહેર કર્યું કે, “ સતી થવાનો રિવાજ ગેરકાયદેસર છે અને જે કોઈ એ કામમાં મદદગાર થશે તેના પર ફોજદારી કામ ચલાવવામાં આવશે.” આ પ્રમાણે બેન્ટિકે આ દૂર રિવાજ બંધ કર્યો. અને અસંખ્ય વિધવાઓની આશિષ મેળવી.

આ સિવાય પણ હિંદુસ્તાનના લોકો વાસ્તે તેણે ધણા મુધારા કર્યા. દેશીઓને પોતાની લાયકાત મુજબ ઉંચી જગાઓ મળવા માંડી. એને લીધેજ હાલ દેશીઓ સરકારી નોકરીમાં ઉંચી પાયરીઓ ભોગવે છે. તે ઉપરાંત મોટાં મોટાં શહેરોમાં તેણે અંગ્રેજી શાળાઓ સ્થાપી. જેથી દેશીઓ અંગ્રેજી ભાષા શીખી પોતાની લાયકાત વધારી શકે. હાલ હિંદુસ્તાનમાં દરેક સ્થળે વસતા લોકો પોતાના વિચારો અંગ્રેજી મારફત આપ લે કરી શકે છે તેને માટે આપણે તેને આભારી છીએ.

આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની સેવા કરી તે ઇંગ્લંડ પાછો ફર્યો અને ૧૮૩૯ માં ૬૫ વરસની વયે મરણ પામ્યો.

૫૯. સીખ લોક અને રણજીતસિંહ.

પંદરમા સૈકામાં જ્યારે હિંદુ અને મુસલમાન પ્રજા વચ્ચે ધાર્મિક યુદ્ધો થયા કરતાં હતાં તે અરસામાં સને ૧૪૬૯ માં નાનકશાહ નામના એક પુરુષનો જન્મ થયો. તે મોટો થયો ત્યારે મુસલમાન અને હિંદુ ધર્મનું સમાધાન કેવી રીતે થાય તે સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો. અંતે તે એજ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે સઘળાં પ્રાણીઓનો સરજનાર અનાધનંત ઇશ્વર એક છે, તેથી મુસલમાન તથા હિંદુઓએ હળીમળી ચાલવું જોઈએ. તેણે હિંદુઓને કહ્યું કે, “ તમે મૂર્તિપૂજા તથા નાતજાતના ભેદ કાઢી નાખો અને એકજ ઇશ્વરની ભક્તિ કરો.” તેજ પ્રમાણે મુસલમાનોને ઉપદેશ આપી તેણે કહ્યું કે, “ ગાયનો વધ તમારે કરવો નહિ અને ખીજા પંથના લોકને હેરાનગતી આપવી નહિ.” આ પ્રમાણે તેણે એક નવો પંથ સ્થાપ્યો. તેમાં હિંદુ અને મુસલમાન બંને જોડાયા. તેઓ પોતાને સીખ કહેવડાવવા લાગ્યા અને નાનકને પોતાના ગુરુ તરીકે તેમણે સ્વીકાર્યો.

સને ૧૫૩૫ માં નાનકનું મૃત્યુ થયું. એના પછી ચોથા ગુરુ રામદાસે અમૃતસર સ્થાપ્યું અને પાંચમા ગુરુએ પોતાની પહેલાના ગુરુઓનાં વચના-મૃતોના સંગ્રહને અંધનું નામ આપી દેવસ્થાનમાં તેનીજ પ્રતિષ્ઠા કરી. છઠ્ઠા ગુરુ

જોવિંદે તરવાર હાથમાં લીધી, સીપોને શિકારી અને માંસાહારી બનાવ્યા તથા મોગલો સામે લડવા માંડ્યું. તેમનામાં ધર્મના ઐક્યનું બીજ રોપાયું અને ધીમે ધીમે રાજ્યવસ્થા તથા લડાયક વૃત્તિ અને કેળવણી પણ દાખલ થયાં. ધીમે ધીમે સીપ લોકોએ સતલજ અને જમનાના પ્રદેશમાં કિલ્લાઓ બાંધ્યા અને મોગલોની પડતીને લાભ લઇ પ્રથમ સરહિંદ અને લાહોરના પ્રાંતો જીત્યા. પછીનાં વીસ વર્ષમાં કાશ્મીરથી મુલતાન સુધીનાં મુલક તેમના હાથમાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૯૭ માં કાપુલના ઝમાન-શાહે રણજીતસિંહ નામના એક તરુણ સરદારને રાજનો ઇશ્કાબ આપ્યો.

રણજીતસિંહ સીપ લોકોનો સાથી બલવાન સરદાર હતો. તે સિંહ જેવો બહાદુર હતો તેથી સર્વે તેને 'પંજબનો સિંહ' કહેતા હતા. તેણે સીપ સરદારોને દુરાધી તેમને પોતાના પક્ષમાં લીધા અને પોતાનું બળ વધાર્યું. લશ્કરને તાલીમ આપવા માટે ફ્રેંચ તથા ઇટલિઅન સરદારોને તેણે પોતાના રાજ્યમાં રાખ્યા. આથી સીપ પ્રજાનું લડાયક બળ ધણું વૃદ્ધિ પામ્યું.

રણજીતસિંહનું શરીર કદાવર નહોતું; વળી માંદગી અને શિત-જાને લીધે તે ઘણો બેડોળ થયો હતો અને એક આંખ તેણે ગુમાવી હતી. એ ઉપરાંત તેનું ડાબું અંગ લકવાથી શિથિલ થએલું હતું છતાં તેનામાં શક્તિ અસાધારણ હતી. જ્યારે તે ઘોડે બેસતો ત્યારે એક કાબેલ લડવૈયા જેવો દેખાતો હતો. તેને જોઇનેજ સધળા મનુષ્ય છક થઇ જતા અને તેના મુખમાંથી નીકળતા શબ્દ ઝીલી લેતા.

૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે દરમિયાન તેણે એવી ચાલાકી અને હોશિયારી બતાવી કે અંગ્રેજ સરકારે તેની સાથે મિત્રાચારી કરી. જીવ્યો ત્યાં સુધી તે અંગ્રેજનો મિત્ર રહ્યો, પરંતુ એના છોકરા દુલિપસિંહના વખતમાં સીપ લોકોમાં સંપ રહ્યો નહિ. સીપ લશ્કર દિન પ્રતિ દિન વધીતે સવાલાખ જેટલું મોટું થયું હતું, અને અંગ્રેજ લશ્કર સાથે પોતાનું બળ અજમાવવા તત્પર થઇ રહ્યું હતું. આથી સીપ સરદારોએ અંગ્રેજો સાથે લડાઇ બેઠી.

બે સીપ વિગ્રહો થયા તેમાં સીપ સરદારો બહુ દંડતાથી લડ્યા. ફિરોજપુર અને ચિલીઅનવાલાની લડાઈ આગળ તેમણે ધણીજ બહાદુરી બતાવી. તેમના ઘણા માણસોની ખુવારી થઇ તોપણ તેઓ હિંમત હાર્યા નહિ; પરંતુ ગુજરાતની લડાઇમાં ભારે તોપખાનું અંગ્રેજ લશ્કરને આવી મળ્યું અને કંપનીના પાયદળના ધસારા સામે સીપ લશ્કર ટકી

શક્યું નહિ તેમની ધણી દુકડીઓ કપાઇ ગઈ અને અંતે તેમને શસ્ત્ર થવું પડ્યું. પંજબનો મુલક બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દઈ તેના રાજ વહીવટ સર જૉન લૉરેન્સના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો. તેણે પંજબમાં ધણી સુધારા વધારા દાખલ કર્યા અને પરિણામે આખો પ્રાન્ત આબાદ થયો. સીખ સિપાઇઓની અડગ હિંમત અને શુરાતન અંગ્રેજ સરકારે જોમાં હતાં તેથી તેમને અંગ્રેજ લશ્કરમાં દાખલ કર્યા. તેઓએ ૧૮૫૭ના બળવામાં અંગ્રેજ રાજ્યની ધણી સારી સેવા બજાવી. હમણાના મહાન યુરોપિઅન વિગ્રહમાં પણ પોતાની કીર્તિ બજાવી રાખી બ્રિટિશ લશ્કરની સાથે રહી તેઓ ધણી બહાદુરીથી લડ્યા છે.

૬૦. લૉર્ડ ડેલહાઉસી અને દેશી રાજ્યો.

લૉર્ડ ડેલહાઉસીનો જન્મ સને ૧૮૧૨ ના એપ્રિલની ૧૨ મી તારીખે થયો હતો. એનો પિતા ફોર્નેડામાં ગર્વનર જનરલ હતો તેથી એની બાલ્યાવસ્થામાં તે ત્યાં ઉછર્યો હતો. દશ વરસની વયે ઈંગ્લંડ આવી હૈરોની પ્રખ્યાત શાળામાં વિદ્યાર્થી જીવન ગાળવા લાગ્યો. માર્કિવ્સ હેસ્ટિંગ્સે પણ ત્યાંજ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો તેથી હિંદુસ્તાનથી તે પાછો આવ્યો ત્યારે પોતાની નિશાળની તેણે મુલાકાત લીધી, ત્યાં તેનો અને ડેલહાઉસીનો પ્રથમ મેળાપ થયો. હેસ્ટિંગ્સે હૈરોની શાળામાં દરેક વિદ્યાર્થીને બંને પોંડની બક્ષીસ આપી. આથી તરુણ ડેલહાઉસીના મગજ પર ધણી ઉડી અસર થઈ અને તે પણ એવું સાફ કામ કરી નામના મેળવે એવા દિવસની રાહ જોવા લાગ્યો.

પ્રાથમિક કેળવણી લઇ ઉચ્ચ કેળવણી લેવા તે ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયો. ત્યાં પોતાની હોશિયારીથી સધળાને ચક્રિત કર્યા. અંતે સને ૧૮૩૩ માં ત્યાંની ડીગ્રી મેળવી જન સેવા કરવા તે તત્પર થયો. એની કીર્તિ ધણી ફેલાઇ અને ૩૫ વરસની યુવાન વયે હિંદુસ્તાનના ગર્વનર જનરલ તરીકે તેની નિમણૂક કરવામાં આવી. સને ૧૮૪૮ના જન્યુઆરિ માસની ૧૨ મી તારીખે કલકત્તે આવી પહોંચ્યો. બોલવા ચાલવાની ઢબ તથા સામાન્ય રીતભાતથી જે કોઇ તેના પરિચયમાં આવતા તેઓ એને વાસ્તે ધણું ઉંચો અભિપ્રાય બાંધતા. તેણે માનસિક તથા શરીરિક બળ એટલું તો પ્રબળ હતું કે આઠ વરસ દરમિયાન ધણીજ ખંતથી તે પોતાનું કામ બજાવી શક્યો. દુક સમયમાં હિંદના લાભાર્થે

જેટલું એ કરી શક્યો તેનો ચોથો ભાગ પણ ખીજે કાઢી કરી શકત નહિ એટલું તો નિર્વિવાદ છે.

પ્રાતઃકાળમાં સૂર્ય ઉગતાં તે હંમેશા ઊઠતો. પોતાના નિત્ય કર્મમાંથી પરવારી ૯ વાગે કામ શરૂ કરી સંધ્યાકાળ સુધી તે જરાપણ વિશ્રાંતી લેતો નહિ. નોકરીને અંગે ટાઢ તડકો વેઠવો પડતો ત્યારે તે જરૂર પણ કંટાળી જતો નહિ; બહુ જમ અમ વધારે વેઠવો પડતો તેમ તેનો ઉત્સાહ વધતો અને એક ચિત્તથી પોતાના કામમાં પ્રવર્તતો.

તે હિંદમાં આવ્યો ત્યારે હિંદનો ધણો ભાગ બ્રિટિશ સત્તા તળે આવેલો હતો. સધળે આબાદી માલમ પડતી હતી અને પ્રજા નિર્ભયપણે પોતાનું કામ કરી શકતી હતી. પરંતુ જે મુલક દેશી રાજાઓના તાબામાં હતો ત્યાં થોડે ધણે અંશે ગેરવ્યવસ્થા અને અશાન્તિ દેખાતાં હતાં. તેણે તેવાં રાજ્યોને બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દેવા નિશ્ચય કર્યો. અયોધ્યાના નવાબની બેદરકારીને લીધે રૈયત ધણી હેરાન થતી હતી એલહાઉસીએ નવાબને તેની રાજનીતિ સુધારવા સૂચવ્યું પરંતુ તેણે માન્યું નહિ, ત્યારે કંપનીના ડિરેક્ટરોની પરવાનગીથી એ રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી સતારા, ઝાંસી, નાગપુર વગેરે રાજ્યો ને બ્રિટિશ પ્રદેશ સાથે જોળવી દેવામાં આવ્યાં. રૈયતને આથી બ્રિટિશ રાજ્યના આશ્રયનો અનહદ લાભ મળ્યો અને તે સુખચેતનમાં દિવસ ગાળવા લાગી.

૬૧. હાઉં એલહાઉસી અને તેણે કરેલા સુધારા.

ધંગલંડમાં વરાળથી ચાલતાં એન્જિનોની શોધ થઇ હતી, અને ઠામ ઠામ લોઢાની સડકો મારફતે મુસાફરો આગગાડીમાં ખેસી ધણી ઝડપથી એક સ્થળેથી ખીજે સ્થળે દૂર દેશાવર જઈ શકતા હતા. તે ઉપરાંત ત્યાં તારનાં દોરડાં નાખવામાં આવ્યાં હતાં. તેની મારફતે લોકો એક ગામથી ખીજે ગામ સંદેશા મોકલાવતા હતા. એલહાઉસીના અમલ દરમિયાન ઉત્તર તેમજ દક્ષિણ હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સત્તા નીચે આવ્યો હતો. ઉત્તરની પ્રજા દક્ષિણની પ્રજાના ગાઢા સંબંધમાં આવે તથા પોતાના માલની આપ લે કરી શકે એવા હેતુથી હિંદુસ્તાનમાં આવાં સાધનો એલહાઉસીએ પ્રથમ દાખલ કર્યાં. આજથી આસરે ૬૦ વરસ ઉપર તેણે પ્રથમ અહીં લોઢાની સડકો નખાવી અને આજે ૩૦,૦૦૦ થી પણ વધારે માધ્યમની રેલ્વેની સડકો બનાઈ ગઈ છે. હાલ તારનાં દોરડાં મારફત

આપણે ધણી ઝડપથી દૂર દેશાવર સંદેશા મોકલાવી શકીએ છીએ, તેથી પણ આપણે તેને આભારી છીએ.

અસહના વખતમાં ટપાલખાતું નહોતું અને માથુસો ખેપીઆ માર-દત્તે કાગળો મોકલાવતા હતા તેમાં બહુ મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડતી હતી. લુ-ટારા ખેપીઆને માર્ગમાં લૂટી લેતા અને રેલ્વે ગાડીઓ તે વખતે બંધાઈ નહોતી તેથી તેમને દૂર દેશ જતાં ધણી દિવસ વીતી જતા. લૉર્ડ ડેલહા-ઉસીએ ટપાલ ખાતું કાઢ્યું. હાલ અર્ધા આનાની કિંમતે હિંદુસ્તાનને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી એટલે લગભગ ૨૦૦૦ માઈલ સુધી કાગળદ્વારા આપણે સંદેશા મોકલાવી શકીએ છીએ. આ ઉપરાંત એના રાજ્ય દરમિ-આન બીજા ધણા સુધારા કરવામાં આવ્યા. તેણે ધણી નવી શાળાઓ ઉઘાડી અને તેમાં દેશી તથા અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ મળી શકે એવી સર્વ ગોઠવણ કરી. હાલ ૨,૦૦,૦૦૦ થી પણ વધારે નિશાળો છે તેના લાભ અસંખ્ય બાળકો આનંદપૂર્વક લે છે; વળી એણે જન સમા-જના લાભાર્થે ધણે સ્થળે નહેરો ખોદાવી. ગંગા નદીની નહેર દુનિયામાં મોટામાં મોટી છે. જે પ્રદેશમાંથી તે વહે છે તેમાં પાક પુષ્કળ થાય છે, અને પ્રજા તથા ઢોરને કોઈ પણ પ્રકારે દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી.

આવાં સાધનોથી હિંદુસ્તાનના જુદે જુદે સ્થળે વસતા લોક એક બીજા સાથે ઘાડા પરિચયમાં આવ્યા. વેપારમાં વૃદ્ધિ થઈ. મદ્રાસના વેપા-રીઓ મુંબઈના વેપારીઓ સાથે વેપાર ચલાવવા લાગ્યા અને મુંબઈને માલ પંજાબ અને બંગાળામાં જવા માંડ્યો. વેપાર રોજગારમાં તથા દુકાળના સમયમાં આમગાડી એક ઇશ્વરી બક્ષીસ સમાન થઈ પડી છે. હુંકામાં કહીએ તો આખા હિંદુસ્તાનમાં જગૃતિ થઈ અને લોકો માહોમાં-હેના કજીઆ કંકાસ વિસરી ગયા.

આ સધળાં સુખનાં સાધનો અને તેની પરિણામ વાસ્તે આપણે સર્વ લૉર્ડ ડેલહાઉસીને આભારી છીએ. આઠ વરસ દરમિઆન અથાગ મહેનત લઈ દેશમાં સુવ્યવસ્થા કરી તેમાં તેને ધણી વિટંબણા પડી પણ તેની તેણે જરાએ દરકાર કરી નહિ. પોતાની વહાલી સ્ત્રી સને ૧૮૫૩ માં મ-રણ પામી અને ત્યાર પછી એના શરીરની સ્વસ્થતા જળવાઈ નહિ. ડાક્ટ-રોએ એને હોદાનું રાજીનામું આપવા સલાહ આપી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, " જે કામ મેં માથે લીધું છે તે મારે પરિપૂર્ણ કરવું જોઈએ અને ઇશ્વર ઉપર ભરોસો રાખી હજુ હું અહીં રહેવા દઢ નિશ્ચય ઉપર છું. " ત્યાર પછી આગલી વાર્તામાં કહ્યા મુજબ તેણે અયોધ્યાનો મુલક સને ૧૮૫૬

ના ફેબ્રુઆરિ મહીનામાં બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. પોતાની તખ્ત-અતમાં વધારે બગાડો થવાથી તેણે ફેબ્રુઆરિ મહીનાની છેલ્લી તારીખે પોતાની જગતું રાજનામું આપ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “ આ મહીને ૨૯ દિવસનો છે એટલું સાફ છે કારણ કે હવે એક બે દિવસ પણ વધારે ટકવાની મારામાં શક્તિ નથી. ” હિંદુસ્તાનની આખોલનાં અને માફક આવ્યાં નહિ છતાં તેણે પોતાનું કામ એકનિઃશયી કર્યું. પરિણામે એનું શરીર તદ્દન નિર્બળ થઈ ગયું. ઇંગ્લંડ ગયા પછી ચાર વરસમાં ૪૮ વર્ષની વયે તે મરણ પામ્યો.

૬૨. ૧૮૫૭ નો બળવો અને દિલ્હીનો છેલ્લો ઘેરો.

લૉર્ડ ડેલહાઉસી પછી લૉર્ડ કનિંગ ગવર્નર જનરલનાં ઓફીસ ઉપર આવ્યો. તેનાં અમલ દરમિયાન દેશી સિપાઇઓએ બળવો કર્યો. લૉર્ડ ડેલહાઉસીએ લોક કલ્યાણ વાસ્તે ધણા ફેરફાર અને સુધારા કર્યા હતા; પરંતુ લોકો આશિક્ષિત હોવાથી તેમને આ સુધારા ગમ્યા નહિ. આગગાડી અને તારનાં દોરડાંથી તેઓ ભયભીત થવા લાગ્યા. તેઓ તો એમજ માનતા હતા કે લોકોની સડકો અને તારનાં દોરડાંથી બ્રિટિશ સરકાર દેશને બાંધી લેવા ધારે છે, અને અંગ્રેજી ભાષા શાળાઓમાં દાખલ કરી બધાને ખ્રિસ્તી કરવાનો તેમનો ધરાદો છે; વળી બ્રિટિશ સરકારે ખાલસા કરેલાં રાજ્યોએ આ મતને પુષ્ટિ આપી અસંતોષમાં વધારો કર્યો. તેઓ એવી આશા રાખવા લાગ્યા કે જે દેશમાં બળવો થાય અને બ્રિટિશ સત્તા થોડી ઘણી હયમતી જાય તો તેનો લાભ લઈ તેઓ પોતપોતાનું રાજ્ય પાછું પ્રાપ્ત કરી શકે.

બળવાખોરોના મદદગારોમાં છેલ્લા પેશ્વા બાજીરાવનો દત્તક પુત્ર નાનાસાહેબ અંગ્રેસર હતો. અંગ્રેજ સરકારે તેનું પેન્શન બંધ કર્યું હતું તેથી મનમાં તેમની સામે વેરભાવની લાગણી રાખતો હતો; વળી મોગલવંશનો છેલ્લો રાજા મહંમદ બહાદુરશાહ એવી ઉમેદ ધરાવતો હતો કે બળવાને પરિણામે તેને તેના વંશજોની ગાદી પાછી મળે અને મોગલ પાદશાહ થઈ દિલ્હીની ગાદી પર તે તખ્તનશીન થાય. અયોધ્યાના નવાબ તથા ઝાંસીની રાણી પણ આ સામાન્ય ઉત્કેરણી અને અશાન્તિનો લાભ લેવા ચૂક્યાં નહિ.

આવા સંજોગોમાં દેશી સિપાઇઓને અસંતોષનું એક બીજું નવું કારણ મળ્યું. નવી જાતની બંદુકો તેમને આપવામાં આવી તેમાં જે ટોલી

મૂકવાની હતી તેને ગાય તથા ડુકરની ચરખી લગાડેલી છે એવી વાત અંગાળા અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઈ. આથી મુસલમાન તથા હિંદુ સિપાઈઓનાં દિલ દુખાયાં અને પોતાના અમલદારોની સામા થયા અને અયોગ્ય વર્તણુક ચલાવી.

ખહેરામપુરની છાવણીમાં એક દેશી પલટણ રહેતી હતી. એણે ૧૯મી ફેબ્રુઆરિ સન ૧૮૫૭માં બળવો કર્યો, અને અંગ્રેજ અમલદારોના અંગલાઓ સળગાવી મૂક્યા. આ વાત એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે પ્રસરી અને તેના ચેપ મીરતની છાવણીને પણ લાગ્યો. મીરતની પલટણ સાથે બીજી પલટણના સિપાઈઓ તેમજ બીજા બળવાખોરો બળ્યા. તેમણે અંગ્રેજ અમલદારો તથા તેમનાં ઘેરાં છોડવાને કતલ કર્યા, અંગલાઓ બાળી મૂક્યા, અને પછી સર્વે મોગલપાદશાહની રાજધાની દિલ્હી શહેર તરફ વળ્યા.

તા. ૧૧ મી મેની સવારમાં બળવાખોરો દિલ્હી શહેરમાં પેહા. તેમણે અંગ્રેજ અમલદારોને, અને તેમની સ્ત્રીઓને કતલ કર્યાં, મોગલપાદશાહને તખ્તનશીન કરી તેની આણુ ફેરવી અને દારૂગોળાના બળના ઉપર ધસારો કર્યો. આ પ્રમાણે દિલ્હી શહેર બળવાખોરોને હાથ ગયું. આ વાતની ખબર પડતાં મીરતથી થોડુંક અંગ્રેજ લશ્કર સાંજ થતાં પહેલાં આવી પહોંચ્યું, પરંતુ બળવાખોરાના પ્રમાણમાં એ લશ્કરને એમને એમ બેસી રહેવું પડ્યું. આખરે બહાદુર નિકલ્સનની સરદારી નીચે પાંજાયથી કેટલુંક અંગ્રેજોનું તથા સીપાઈ અને ગુરખાઓનું લશ્કર અસાધારણ ઝડપથી ફૂંચ કરીને આવી પહોંચ્યું અને દિલ્હીપર હલ્લો કરવાનો નિશ્ચય થયો.

અંગ્રેજોએ શહેરના કોટ ઉપર તોપનેક ભારો ચલાવ્યો. તેમના પ્રત્યુત્તરમાં સિપાઈઓએ પણ અંદુકા ફોડવા માંડી. અતે ખાઈમાં સીડી ગોઠવી દેવામાં આવી અને નિકલ્સન સૌથી પહેલો ખાઈમાં ઉતરી, સીડી ચઢી કોટ ઉપર જઈ ઉભો. આથી એના લશ્કરમાં હિંમત આવી અને તે પણ તેની પાછળજ ચડ્યું. કેટલાક અંગ્રેજ સિપાઈઓ જુદે જુદે ઠેકાણે ધસારો કરવા લાગ્યા, અને શહેરના દરવાજા દારૂગોળાથી ઊરાડી તેમાં દાખલ થયા. આમ પોતાની ફરજ બજાવતાં અનેક નરવીરો પડ્યા. નિકલ્સન પોતાના લશ્કરને મોખરે ગોળાથી ધવાયો. છ દિવસ સુધી દિલ્હીમાં ભારે જંગ મચ્યો. અંતે બ્રિટિશ લશ્કરને ફતેહ મળી, મોગલ પાદશાહ પકડાયો, અને તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે દિલ્હી પુરેપુરું અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું.

દિલ્હીનો ઘેરો ચાલતો હતો તે ફરમિઆન ફાનપુર અને લખનૌમાં

બળવો અસાધારણ જોસથી સળગી ઊઠ્યા. કાનપુરમાં નાનાસાહેબે સેંકડો અંગ્રેજ પુરુષોને, અબળાઓને, અને બાળકોને અતિ ધાતકી રીતે વિશ્વાસ-ધાત કરીને કતલ કરી નાખ્યાં. તેમનાં મડદાં તેણે કાનપુરના એક કુવામાં નાખ્યાં, અને અંગ્રેજ લશ્કર સામે લડવા તત્પર થયો, પરંતુ બ્રિટિશ લશ્કર ન્યારે કાનપુર નજદીક આવી પહોંચ્યું ત્યારે તે હિંમત હાર્યો અને નાસી ગયો. તે છાં ગયો અને તેનું શું થયું તે વિષે ખરી હકીકત બહાર આવી નથી પણ નેપાળના જંગલોમાં રવડી રંઝળી મરી ગયો એવું ધારવામાં આવે છે. ઝાંસીની શરવીર રાણી લડાઈમાં પુરુષને વેષે લડતી મરાઈ અને નાના-સાહેબનો સેનાપતિ તાત્કાલિક કેદ પકડાયો અને આખરે એને ઝાંસી દેવામાં આવી. આ પ્રમાણે બળવો દાખી દેવામાં આવ્યો અને દેશમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી રહી. આ બળવો ‘સિપાઈઓનો બળવો’ તે નામથી ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે કારણ કે એ બળવામાં દેશી સિપાઈઓએ જ ભાગ લીધો હતો. હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ બ્રિટિશ રાજ્યના કાયદા અનુભવ્યા હતા તેથી તે તદ્દન અલગ રહી હતી. પંજાબ પ્રાન્ત માત્ર થોડા સમય ઉપરજી જીતી લેવામાં આવ્યો હતો તોપણ સીખ લોકો અંગ્રેજ સરકાર પ્રત્યે ધણી વફાદાર રહ્યા. તેમણે બળવામાં જરા પણ ભાગ ન લીધો એટલુંજ નહિ પણ બ્રિટિશ સરકારને કીમતી મદદ આપી.

બળવા પછી હિંદુસ્તાનની રાજપદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. હિંદુસ્તાન પરથી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની હકુમત કાઢી નાખી ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટે સધળો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં ઇંગ્લંડનાં રાણી વિક્ટોરિયા હિંદુસ્તાનનાં પણ રાણી થયાં. તેમણે હિંદમાં સર્વ ઠેકાણે જાહેર કર્યું કે, “મારા રાજ્ય દરમિયાન હિંદુ કે મુસલમાન સર્વ સાથે એક સરખી રીતે વર્તવામાં આવશે. જ્ઞાત કે ધર્મની બાબતમાં કોઈને હેરાનગતિ થશે નહિ. બધાને સમાન હક મળશે અને એક સરખા કાયદાથી બધાને ન્યાય થશે.” આ શબ્દોથી દરેક હિંદુ નિવાસીના હૃદયને શાન્તિ થઈ અને તે બધાં રાણીને સર્વ અંતઃકરણ પૂર્વક ચઢાવા લાગ્યા. મહારાણી પોતે હિંદુસ્તાનમાં રહી શકે નહિ તેથી પોતાને બદલે રાજ્ય કરવા સારૂ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે એક ઉંચી પદવીના ઉમરાવને મોકલવો એવું તેમણે નક્કી કર્યું. એવા ઉમરાવને વાઈસરોય કહે છે. આથી લોર્ડ કૅનિંગ હિંદુસ્તાનનો પહેલો વાઈસરોય થયો. ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં વિક્ટોરિયાએ કૅસરે હિંદનો ખિતાબ ધારણ કર્યો, અને પોતાના વાઈસરોયો મારફત ધણી ઉત્તમ રીતે રાજ્ય કરવા માંડ્યું; પરંતુ

ઈ. સ. ૧૮૦૧ ના જાન્યુઆરિ માસમાં આ બલાં અને માયાજી રાણી દેવશેઠ પામ્યાં. તેમના મરણની ખબર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ફેલાઈ ત્યારે સર્વ ઠેકાણે શોક વર્તાઈ રહ્યો અને અદ્યાપિ મહારાણીના ઉત્તમ શુભેચ્છાઓ દરેક હિંદુનિવાસીના અંતઃકરણમાં ઉડી પડેલી છે.

૬૩. હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ રાજપદ્ધતિ અને તેથી થતા ફાયદા.

લૉર્ડ રિપન.

લૉર્ડ કેનિંગ પછી અત્યાર સુધીમાં ૧૪ વાઈસરૉય હિંદમાં અમલ કરી ગયા છે. વૉરન હેસ્ટિંગ્સે બ્રિટિશ રાજ્યની ખરાબર વ્યવસ્થા કરવા પ્રયત્ન કર્યા હતા તે તમે આગળ વાંચી ગયા છો. જુલ્લાઓમાંથી અને વેરા ઉધરાવવા તેણે કબેકટરો નિમ્યા હતા. તેમના ઉપર હાલ કમિશનરો મુકવામાં આવે છે. તેઓ પ્રાંતના સુબાઓ થઈ તેના ઉપર અમલ ચલાવે છે. તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવા ગવર્નર અને વાઈસરૉય હોય છે. તેઓ પોતાની કાઉન્સિલની મદદથી આખા હિંદુસ્તાનનો કારભાર ચલાવે છે.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ પછીના ગવર્નર જનરલોએ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ હદ વધારી અને ધીમે ધીમે અહીંના વતનીઓને ઉંચી પદવીઓ આપવા લાગ્યા. લૉર્ડ વિલિઅમ બેન્ટિન્કે દેશીઓને તેમની લાયકા અને યોગ્યતા પ્રમાણે મોટી મોટી જગાઓ આપી. લૉર્ડ ડેલહાઉસીએ તેના રાજ્ય દરમિયાન ઘણી અગ્રેજી શાળાઓ ઉઘાડી અને તેથી અહીંના વતનીઓ ઉંચી કેળવણી લેવા માગ્યશાળી થયા. તેના પછી આસરે ૨૫ વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં લૉર્ડ રિપન નામનો વાઈસરૉય અહીં આવ્યો. તેને લાગ્યું કે હિંદી પ્રજાએ ધીમે ધીમે પોતાના દેશના રાજકારભારમાં ભાગ લેતાં થીખવું જોઈએ. શરૂઆતનાં પગલાં તરીકે દેશીઓએ પોતાપોતાના ગામનો વહીવટ ચલાવવો એવું એણે નક્કી કર્યું. મોટાં મોટાં શહેરમાં સુધરાઈ ખાતાંઓ તેણે સ્થાપ્યાં અને શહેરીઓને તેના વહીવટ ચલાવવાનો અધિકાર આપ્યો. ચારથી શહેરના લોક તે વહીવટ પોતાના પ્રતિનિધિ મારફતે ચલાવે છે. સુધરાઈ ખાતાંઓ પોતાનું કામ સારી રીતે બજાવી શકે તેટલા માટે લૉર્ડ રિપને તેમને ઠર વેરા વગેરે ઉધરાવવાની સત્તા આપી. તેઓ હાલ ધર વેરા, જમીન વેરા, જાનફરો વગેરે લે છે.

તેમાંથી જન સુખાકારીનાં સાધનો પૂરાં પાડે છે. જેમ ગામ કે શહેરની સુખાકારી જળવવા વાસ્તે સુધારાઈ ખાતાઓ સ્થાપવામાં આવ્યાં છે તેમ તાલુકા અને જિલ્લાઓની દેખરેખ રાખવા માટે લોકલ બોર્ડ (સ્થાનિક મંડળો) નીમવામાં આવે છે. બોર્ડના સભ્યો ગામડાંના લોકોની જરૂરી-આતો ઉપર ધ્યાન આપી તેમનાથી અને તેટલી મદદ આપે છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં શહેરો ધણાં સુધાર્યાં છે, જળાશયો અને વાટરો ધણે સ્થળે મંધાર્યાં છે અને એકદરે શહેરની સુખાકારી ધણી સારી થઈ છે.

આ પ્રમાણે પોતાપોતાના ગામ, તાલુકા, અને જિલ્લાનો વહીવટ બરાબર કરી શકે એવી કુશળતા હિંદુ નિવાસીમાં આવે તો ધીમે ધીમે પોતાના દેશના રાજકારભારમાં પણ ભાગ લેનાં તેઓ શીખશે એવું લોર્ડ રિપનનું માનવું હતું. ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં લોર્ડ મિન્ટો વાઇસરોય નિમણા. તેમણે પોતાની ધારાસભામાં પ્રજાના ચુંટાએલા પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા અને પ્રમાણમાં વધારો કર્યો; વળી વાઇસરોય અને ગવર્નરની કારો-બારી સભામાં એક હિંદી સભાસદ નિમવાની પહેલ પણ તેમણે કરી. આવા સુધારા પ્રાંતિક સભાઓમાં પણ તેજ સમયે કરવામાં આવ્યા. આથી લોર્ડ રિપનની ઇચ્છાનુસાર હિંદી પ્રજા રાજકારભારમાં ભાગ લેવા લાગી છે.

હિંદુસ્તાનના રાજવહીવટમાં સમયને અનુસરીને ધણા સુધારા વધારા કરવામાં આવે છે. જંગલોની પૂરતી દેખરેખ માટે મોટા મોટા અમલદારો નિમવામાં આવે છે. તેઓ જંગલમાંનાં લાકડાં વગેરેનો કેમ સફળપયોગ થાય તે બાબત પર પુરતું લક્ષ આપે છે. તે ઉપરાંત દેશમાં સુલેહ શાન્તિ જળવવા પોલિસ અમલદારો રાખવામાં આવે છે. તેઓ ગુન્હેમારને પકડે છે અને તેમને યોગ્ય શિક્ષાએ પહોંચાડે છે. ન્યાયને વાસ્તે અદાલતો હોય છે તેમાં બ્યાન્ખી ન્યાય આપવામાં આવે છે. ન્યા-યાધીશો પૈસાવાળા કે રાજ્યાધિકારીનો પક્ષ કે લાગવગ લેશ માત્ર પણ ધ્યાનમાં લેતા નથી. આથી શ્રિષ્ટિ તેમની ન્યાયવૃત્તિ વાસ્તે ધણા જ પ્રસિદ્ધ થયા છે. વળી દેશનાં બાળકો, અને મોટી વયનાં છોકરાંની કેળ-વણી ઉપર ધ્યાન આપવા માટે શ્રિષ્ટિ સરકારે કેળવણી ખાતું ખોલ્યું છે. તેમાં ઇન્સ્પેક્ટરો અને બીજા અમલદારો કેળવણીની અગત્યતા વિચારી કેળવણીના પ્રચાર વાસ્તે બહુ પ્રયત્ન કરે છે. આ ઉપરાંત બીજાં ધણાં ખાતાઓ હોય છે. તેમાં હમેશ લોકોપયોગી કામ નિમમિત થયાં કરે છે.

ઉપર કહેલા અમલદાર તથા તેના હાથ નીચેનાં માણસોને સરકાર

પ્રમાર આરે છે. તે ઉપરાંત સામ્મજિક સંસ્થાઓ જેની કે નિયમો, દવાખાનાઓ વગેરે બાંધકામ પર ધણો ખર્ચ થાય છે, તે માટે નાણાંની જરૂર પડે છે. નાણાં રેયતે જ પૂરાં પાડવાં એ સ્વાભાવિક છે; કારણ કે તેના લાભ માટે જ એ-પૈસા વપરાય છે. આ ઉપરથી સ્થિતિ સરકાર શામાટે મહેસુલ ઉધરાવે છે તથા કેટલાક કરો રેયતપર નાખે તે તમારા સમજવામાં આવ્યું હશે. અસલના વખતમાં રાજાઓ સધળા મહેસુલનો ઉપયોગ પોતાના મેજીસ્ટ્રેટનાં સાધન્યમાં કરતા હતા. જે કોઈ રાજા તેનો ઘોડો, ઘણો ભાગ લોકોપયોગી કામમાં વાપરતો તો તે રાજા ધણો સારો તથા બધો કહેવાતો. પરંતુ સ્થિતિ રાજ્ય પદ્ધતિમાં રેયતનો પૈસો તેનાજ ઉપયોગમાં વપરાય છે. એક રીતે આપણે એકત્ર કુટુંબમાં રહેનારા મનુષ્યના જેવા છીએ; આપણાં સુખ અને આખાદી વાસ્તે આપણે દરેક પોતપોતાનો શણે એક સામટા બડોળમાં આપીએ છીએ.

૬૪ છેલ્લી વાર્તા.

મહારાણી વિક્ટોરિઆના મરણ પછી તેમના વડા પુત્ર જેઓ વેલ્સના શાહબાદા કહેવાતા હતા તેઓ હાલના રાજા અને હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ ૭ મા એડવર્ડ તરીકે ગાદીએ આવ્યા. તેમણે ૯ વરસ સુધી એક મહાન અને બધા રાજા તરીકે રાજ કર્યું. તેમના રાજ્ય દરમિયાન હિંદુસ્તાનની રાજનીતિમાં થોડાક ફેરફાર થયા. લૉર્ડ મિન્ટો અને હિંદી પ્રધાન લૉર્ડ મોલીએ મહારાણી વિક્ટોરિઆની ઇચ્છા પ્રમાણે શહેનશાહ એડવર્ડના હુકમથી હિંદુસ્તાનના રાજકારભારમાં ધણા સુધારા કર્યા. વાઇસરૉયની કાઉન્સિલમાં હિંદના વિદ્વાન પુરુષો ખેસી રાજવહીવટમાં ભાગ લેતા થયા છે તે તેમનો જ પ્રતાપ છે. અસલના વખતમાં રાજકીય કામકાજમાં રેયતનો અભિપ્રાય કે મત કોઈ રાજા લેતો નહિ. રાજાની મરજી તેજ કાયદો હતો; પરંતુ હાલ કાઉન્સિલમાં જે કાયદા ધડાય છે તેમાં હિંદની પણ સંમતિ તેના ચુંદી કાઢેલા પ્રતિનિધિ મારફત લેવાય છે.

લૉર્ડ મિન્ટો પછી લૉર્ડ હાર્ડિંગ નામના વાઇસરૉય આવ્યા. હિંદ અને તેની પ્રજા વાસ્તે તેમને ધણી લાગણી હતી તેથી તેઓ ધણા લોકપ્રિય થયા. તેમણે હિંદની પ્રજાને જણાવ્યું હતું, કે “કેળવણીનો બહેનો પ્રમાર થાય તથા જનસુખાકારી તથા એવા ઉપાય હું મારા અમલ દરમિ-

આને લેવા ધારૂં હું અને હું આશા રાખું છું કે એ બંને જોઈને દરેક હિંદુ નિવાસી તરફથી અને પુરતી મદદ મળશે.” તેમનાં વચન પ્રમાણે તેમણે યોજનાઓ ઘડી કાઢી અને આજે તેનાં મીઠાં ફળ આપણે ચાખીએ છીએ.

લગભગ એ અરસામાં આપણા બધા અને મોંઘાણ શહેનશાહ એમને એડવર્ડ રાજવાસ પામ્યા; તેમની પછી તેમના પુત્ર, અને ચિકટોરિ-આના પૌત્ર મહારાજધિરાજ પાંચમા જૉન ગાદી નશીન થયા. તેમના હૃદયમાં હિંદુસ્તાન વાસ્તે ધંણોળ પ્રેમ હતો અને હજી પણ છે તેથી ઇંગ્લંડમાં એમના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા પૂરી થઈ એટલે એમને વિચાર થયો કે હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ ભરીકેનો મારો રાજ્યાભિષેક હિંદુસ્તાનમાં મારી હિંદી પ્રજા આગળ થવો જોઈએ; આથી શહેનશાહબાપુ મેરીને લઈ, લાંબી મુસાફરી કરી તેઓ દિલ્હી આવ્યા અને ત્યાં એક ભવ્ય દરબાર ભર્યો.

સઘળા હિંદી રાજાઓ, જમીનદારો, પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો, એમ સંખ્યા બંધ માણસો દરબારમાં ભાગ લેવા ગયા અને ત્યાં શહેનશાહ પ્રત્યે વફાદારીની લાગણી તેમણે જાહેર કરી. શહેનશાહ પંચમ જૉન ઇંગ્લંડથી રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા વાસ્તે આટલે દૂર આવ્યા તેથી સઘળા હિંદુનિવાસીના મન ઉપર ધંણીજા ઉડી અસર થઈ. તેમને ખાતરી થઈ કે શહેનશાહને તેમના હિત માટે ધંણોળ ઉત્સાહ અને હિંદુસ્તાનને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો એક અગત્યનો ભાગ તેઓ ગણે છે. દરબારમાં શહેનશાહે જણાવ્યું, કે “ હિંદુસ્તાનનું પાટનગર જે અત્યાર સુધી કલકત્તા હતું તે બદલી દિલ્હીને બનાવવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનનું બવિષ્ય પ્રાણ કંજવળ છે અને આગળ જતા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું તે એક ઉપયોગી અને અગત્યનું અંગ થશે.” પ્રભુ ! આ આશા સફળ કરો અને તેમની શુભ વાંચના પાર પાડવાને દીર્ઘાયુ બક્ષો. અસ્તુ !

